3 1761 08247774 6

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXIV.

РОЗВІДКИ
ПРО
МІСТА І МІЩАНСТВО
НА УКРАЇНІ-РУСИ
В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ДРУГА.

У ЛЬВОВІ, 1904.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
З друкарні Наукового Тов. ім. Шевченка
під зарядом К. Беднярского.

HN
530
.9
Z9567
1903
ch.2
c.1
ROBARTS

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иньшими отсі книжки:

	Корон
Адріян. Аграрний процес у Добростанах	1 —
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0·40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0·50
Бороницький Л. Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В. Біольогія в XIX в.	0·26
Будзиновський В. Хлопська посілість	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольогії	3·—
„ Знадоби для пізнання угро-руських говорів, т. 1—2 по	2·—
„ Про говор долівський	1·30
Візнер Ю. Життя ростин у морі	0·15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	0·50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0·70
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Hungarico Ruthenica	0·20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0·50
„ Угроруські духовні вірші	2·50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	7·50
„ т. III—IV див. іст.-філ. секциї. (т. II, вид. 2 в друку).	
„ Люстрациї королівщин в руських землях XVI в., т I—IV див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси ч. I, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—IV	9·00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельниччина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0·60
„ Хронольогія подій Галицько-волинської літописи	1·00
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в	0·20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·20
„ Рай і поступ 2 вид.	1·00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	1·80
Еган Е. Економічне положеня руських селян на Угорщині	0·26
Енгельс Ф. Людвік Фаєрбах —	0·50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1·50
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3·— кор. т. V, VI і XIII—XV по 4·00 кор., т. XI	6·00
Єфремов С. Національне питанє в Норвегії	0·30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрациї королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4·00
„ т. II: Люстрациї королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4·00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській	5·00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4·00
„ т. V: теж — зр. 1549—51	4·00
„ т. VII: — Люстрация королівщин з р. 1570	4·00
Життє і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5·00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0·40
Заневич — Знесеня панщини в Галичині	1·00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII — LX по 3·00, т. XXIII — IV 5·00, т. XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплєти I—XX по 48·00 I—L. по	120·00
Збірник фільольогічної секциї т. I: T. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Конїський, 3·—, на ліпшім папері 4·00, в оправі	5·00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на ліпшім нап.	4·00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. II 3·00, на ліпшім папері	4·00
„ т. IV: T. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. О. Конїський	4·00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський	5·00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4·00

Величко

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА
видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
том XXIV.

РОЗВІДКИ

ПРО

МІСТА І МІЩАНСТВО НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ДРУГА.

М. Владімірского-Буданова Німецьке право в Польщі й Латві, V (кінець).
В. Антоновича Українські міста.
Д. Багалія Маґдебурське право на Лівобічній Україні.

У ЛЬВОВІ, 1904.
НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

LIBRARY
JUL 17 2009
UNIVERSITY OF TORONTO

Presented to the
LIBRARIES *of the*
UNIVERSITY OF TORONTO
by
STEPHEN VELYCHENKO

В. Владімірский-Буданов.

НІМЕЦЬКЕ ПРАВО В ПОЛЬЩІ І ЛИТВІ.

(Кінець).

V.

Суспільний устрій міст Руси-України (Полудневo-Західної Руси) при кінці XVII віка.

В попереднім роздїлї показали ми три історичні ступнї, що наступали по собі, по яких підіймав ся розвиток міської самоуправи в маґдебурськім праві. Але на кождім із тих ступнїв форми маґдебурського права були дуже ріжнородні та ледви можна їх, без шкоди для правди, підтягнути під систематичні рубрики. Звичайно приймав ся поділ всїх міст, що користувались маґдебурським правом, на міста з повним маґдебурським правом і міста з неповним маґдебурським правом, та з другого боку не треба тратити з очий ще й иньшої ріжницї міст, а саме — міст королївських і міст приватнопанських. Тому то при викладї управи міст України Руси (як вона склалась остаточно на початку XVIII віка), покинемо систему задля правди і будемо говорити: а) про управу королївських міст з повним маґдебурським правом, б) про управу таких самих міст з неповним маґдембурським правом, в) про управу міст приватно-панських і г) про ті боки міської управи, що були спільні всїм сим рядам міст.

1. Управа міст з повним маґдебурским правом.

При містах першого ряду в Українї Руси будемо мати на оцї тільки один Камінець. До тогож ряду влучає ся й Київ; та що він вийшов у склад Росиї при самім початку періоду упадку міст Річи-Посполитої, то дальша його судьба визначала ся вже иньшими історичними обставинами. З иньших міст України Руси ні одно не має такої управи, якаб містила в собі всї признаки повного маґдебурського права. Признаки сї, що лежали у відносинах міста до старостинської власти й иньших державних заведень та нарівнї

у внутрішній орґанізації державних посад і осіб міської управи, були вже показані в загальних нарисах а докладнійше й детальнійше будуть означені у викладі управи Камінця.

Камінець належить до числа сих міст Украйни Руси, що дістали маґдебурське право в найбільше давних часах. По загально принятій думцї, маґдебурске право було в нїм від XIV віка. З документів воно звісне від 1374 року, себто, від часу надання місту привілея Олександра Корнятовича. Сим привілейом надаєть ся звичайне в тих часах, неповне маґдебурське право, як що, суди між міщанами, з одного боку, і князями, землянами та дворянами, з другого, віддають ся мішаному присудови, воєводї та війтови разом навіть і тодї, коли виновник — міщанин; права князя до спадщини по безпотомних громадянах обмежують ся постановою, що маєток померщого лишаєть ся в орудуваню війта і міста через один рік і шість тиждиїв та переходить до рук князя лишень тодї, коли на визначений речінець не найде ся нїякого кревного небіщикови. Далї князь зрікає ся на користь міста належних йому $^2/_3$-тих судових оплат, а решта йде на користь війта; але князь домагає ся заплати чиншу по протоцї 20 лїт пільги. Та вжеж, що сими привілеями первісно покористувались тільки Поляки, Нїмцї, а Русини і Вірмени лишались під подвійною властию княжих урядників і польських війтів. Русини й Вірмени мали в XIV віцї своїх війтів і лавників (але не бурмістрів і радцїв) без нїякої означеної сили і власти. Княжі війти й католицька рада гнобили Руснів так, що останнї стали виходити з міста, а инколи й таке трафлялось, що їх проганяли силоміць. Місто почало пустїти й упадати. Щоби запобігти упадкови міста, король Казимір, в 1491 роцї, дав руським мешканцям Камінця осібний привілей, яким заводить ся у формі тимчасових заходів, осібна самостійна руська юрисдикция; вибираний війт сеї юрисдикциї дістає власть судити всїх громадян руської народности й гостий (приїздних) руських у всїх справах (з правом меча) і найважнїйша річ, — по руським законам. Таким чином поруч міста, урядженого в нїмецькім праві, вийшло місто руське, освободжене від усякої власти воєвод, каштелянів, старост і иньших королївських урядників. Та істнованє двох зовсїм самостійних юрисдикций в купі, в однім містї було не можливе і прокинули ся нові

надужитя з боку польської ради (руська юрисдикция не мала своєї ради); тому то в наступаючім столїтю треба було нових узаконень до сього, щоби докладнїйше означити відносини Русинів до бурмістрів і радців польського народу: 1549 року Жигмонт Август зовсїм вийняв Русинів з під власти бурмістрів і польських ратманів. Та майже двовічна перевага католицької ради не минула безслїдно; польська людність у місті побільшилась; польська рада добула більше способів для гноблення Русинів; без огляду на привілей Жигмонта Августа й навіть як раз наслїдком надання сього привілея, гноблення Русинів з боку польської ради зможлось: Поляки були розлючені сим привілеєм. Настали нові скарги Русинів і той самий король 1557 року був приневолений знова заказати бурмістрови і радним польської юрисдикції вмішувать ся у справи Русинів та визначив кару 15-ти гривен за кожду кривду, нанесену Русинам польською радою. Та всеж закон нїяким чином не міг постановити повної самостійности двох юрисдикций; у справах внутрішної управи й судівництва була ще можлива повна окремість, хоча таки не завсїгди, але у відносинах міста до держави потреба було спільности дїлань цїлого міста. В таких разах користь повинна була лишатись по сильнїйшій сторонї. Тому то в наступаючім столїттю [1557—1670 р.] незгода поміж обома юрисдикциями продовжалась і навіть змагалась, через те, що в тім періодї релїгійні подїї Европи пробудили в польській державі сильний фанатизм серед католицької людности. Уряд, від часів Жигмонта III. зараженний тим самим фанатизмом, від часів Владислава і Яна Казиміра, налякани козацькими повстаннями, перестав підтримувати руську людність по містах проти польської. В 1670 роцї, Камінець дістав постановою сойму нові права, якими не користувалось нї одно місто Украіни-Руси; та за те сею постановою руська юрисдикция була знесена, чи то, в офіціяльнім вислові, доконалась інкорпорация руської юрисдикциї в юрисдикцию польську з рівностию прав обох народностий в магістратї і громадських заведеняхъ. Але ся нїби рівність були повним знесеннем самостійности руської людности в Камінцї. Від сього часу Русини рідко вже й даремно беруть ся до проб привернення своєї юрисдикциї. В 1702 роцї лавники й „мужі“, відправляючи депутата на сойм, поручили

йому старати ся, щоби Русь по давній і теперішній конституції була послушна праву польському. В 1703 році до гродського камінецького суду вніс реґент протестацию в імени магістрату й усього поспільства міста Камінця против трех членів ради грецького обряду: Опученка, Филиповича і Хвостика. По словам протестациї, сї радці „зневажили і зневажають привілеї та конституциї, надані місту королями, конституциї, якими Руснии прилучені до одної юрисдикциї (себто польської); вони, вибрані на радство, самі самовільно віддїлились (від польської юрисдикциї), чим показали невдячність для републіки; а невдячних повинно ся позбавляти дарованих їм добродїйств. Вони творять по домах зрадницькі збори без відома польських консулїв та ще як раз у містї, що лежить на границї, тому то треба лякатись, щоби не прокинулась у містї яка зрада, особливо в часах нинїшніх бунтів і ріжних непорядків".[1])

Одначе ті три радці належали вже до невеликого числа громадян, що цїнили ще свою народність. Цїла маса міських мешканців під віковою перевагою католицької управи мала вже часу доволї, щоби стати ся індіферентною і в національнім і релїґійнім напрямі. В тих часах, коли релїґійні вірування були ще признакою народностий, виступаючих до боротьби релїґійна байдужність показує не благородну терпинність, лишень сумне ослабленє національного духа. В 1716 році радця Опученко казав лавникови Визинскому: „Ти не ходиш до церкви; там тебе нїколи не видко; ти частїйше ходиш до костела, нїж до церкви". Визинський відповідав йому; „Один Бог у костелї й у церкві, в костелї можна також помолитись Богови, сповнити, що кождий Йому повинен і подякувати за пресьвяті Його дари".[2]) Та з другого боку, серед невеличкого остатка руських патріотів релїґійність повернулась у такий саме фанатизм, який показували перше Поляки; любов до релїґії проявляя ся у бійцї киями[3]).

Замітне, що польська рада виявила менше ворожнечі до другої народности, що жила в Камінци — до Вірмен і міркуючи по скількости та змістови королївських привілеїв, сам

[1]) Рук. Київ. Центр. Арх., кн. 3957, л. 166.
[2]) К. Ц. Арх. кн. 4442, л. 427.
[3]) Ibid.

уряд був прихильнійший до Вірмен, ніж до Русинів. Вірмени, що заселювали Червону Русь ще від часів панування князів Рюриковичів, становили богату й численну людність міст Поділля. Протегувала їх династія Романа Великого. Наслідком спустошення, заподіяного на сході Тамерляном, переселення Вірмен на Червону Русь прибільшилось; вони стали повноправними тубильними громадянами. В Камінці, починаючи від 1443 року, їх громадянські права були зрівнані з правами Поляків і Русинів цілим рядом привілеїв. Подібно Русинам, Вірмени ще в XIV віці мали свого власного війта, але без означеної власти. В 1496 році король Ян Альбрехт, сповняючи прохання Вірмен, постановив для них у Камінці осібну юрисдикцію, а саме приказав щоби камінецькі Вірмени судились тільки своїм війтом у всіх справах та, щоби ніяка шляхетська й міська юрисдикція не могла мати власти над ними. Права сї потверджувались та розширювались опісля кождим королем: 1506 року Олександром, 1507 року Жигмонтом I, 1548, 1557, 1567 рр. Жигмонтом Августом, 1574 року Генрихом Валюа, що знова потвердив, щоби ані старости, ані магістрат не розтягали своєї власти на Вірмен: Вірмени повинні судитись перед власним війтом і лавниками зі свобідною апеляцією до ассесорських судів. В 1576 році Стефан Баторий видав камінецьким Вірменам три привілеї (в одним із них означув порядок щорічного вибору війта й чотирох лавників). Жигмонт III, Владислав IV і Ян Казимір, без огляду на ріжницю своїх релігійних переконань, були однаково прихильні до Вірмен; в часі безладдя за панування останнього з тих королїв власні інтереси Вірмен приневолювали їх тримати ся кріпко істнуючого уряду: ніякі симпатиї не вязали їх, певна річ, з підніманочим ся руським народом; тому то в нагороду за вірність і хоробрість в часах козацьких наїздів, камінецькі Вірмени дістали нові привілеї 1658 і 1665 року й останнїм привілеєм добували важне право „червоної, воскової печатки". Через те, що 1666 року доконалась унїя вірменської церкви з римською, віра і прихильність польского ряду до Вірмен не зменшувалась, без огляду на се, що за Михайла Вишневецького їх обвинуначувано за вмішування в політичні діла Польщі (за наміри зложення короля Михайла з трону). Від часів турецького володарства в Камінці, вірменська юрисдикция тут підупала й більша частина камінецьких

Вірмен переселилась на завсігди до инших міст Червоної Руси. Та всеж таки ся віддільна юрисдикция зберігласъ до 3-тього лютого 1790 року, коли всі три сполучені юрисдикциї повинні були піддатись присудови одного магістрату, з рівними правами при виборі урядників.

Без огляду на ясну ріжницю між положеннем Русинів і Вірмен що до пануючої польської нациї, Поляки не все жили в спокою з вірменською юрисдикциєю; в наступаючім виясненню камінецької управи побачимо постійні процеси між польською й вірменською юрисдикциєю. Взаїмні напасти їх повинні бути признані одною з важних причин упадку Камінця, як і взагалї міст Червоної Руси.

Значить ся, на початку XVIII віка в Камінци витворились дві самостійні юрисдикциї: а) сполучена польсько-руська і б) вірменська.[1]) Кожда з них мала свою незалежну управу. Тому то про кожду з них повинні ми осібно говорити.

а) *Юрисдикция польсько-руська.*

Суспільні заведення Камінця, як і взагалї внутрішня орґанїзация міст, що користувалась магдебуським правом, розвивались несамостійно. Камінець запожичував свій устрій від свого старшого міста Львова. Львівське право мало силу в цілій так званій Руси; сюди, крім Галичини (воєводства Руського), належало й Поділє. Львівський магістрат був висшим, апеляційним судом для цїлого сього округа. В книзї „Porządek sądów miejskich“[2])каже ся:

„На Руси з міст і місточок апелюють до членів Львівської ради тому, що Львів є головним містом цілої Руси, а від ради Львівської до права висшого магдебурського краківського замку і вінця до короля або до комісарів шести міст“.

Зубрицький запевнює, що хоча й визначалась апеляция від львівських війтівських судів ad supremum jus Magdeburgiense castri Cracoviensis, не було се у Львові ніколи звичаєм; противно, до львівського магістрату йшла апеляция від усїх

---

[1]) Дві инші народности, численні в Украйні-Руси, Жиди й Цигани, по конституциї 1670 року, не можуть жити не тільки в місті, але й три мили поза містом під загрозою конфіскати

[2]) В статї про апеляциї

иньших руських міст tamquam ad supremum jus Russiae.[1]) В актах київського центрального архива є справді документи, вказуючі на се, що апеляция від подільських міст до Львова була у звичаю навіть у XVIII віцї; приміром, 1712 року війтівський камінецький суд, в присутности бурґґрафа й реґента Сорока Мужів, рішав спір між одним із цехових ковальського цеху й самим цехом. Процес їх вже розглядав ся на війтівськім судї попереду й на попередню постанову суду цех дістав право апеляциї до Львова, відповідно старій „нормі й законови". Та через те, що цех не скористав із визначеного до сього чотиритижневого речінця, суд лишає ся при попереднїй постанові[2]).

Окрім висшого апеляцийного значіння, Львів мав значіннє для цїлої Руси, як старше місто (Mutterstadt) й наслідком сього, як взорець суспільного устрою для всїх міст округа (Musterstadt) та жерело вейстумів. Одначе суспільний устрій давав ся иньшим містам не у цїлій повноті; тому щоби дістати львівський устрій у цілій широті його прав, треба було осібного королївського привілею; такий привілей дістав, приміром Камінець 1670 р. Коли молодше місто, наслїдком яких небудь великих та довгочасних хуртовин затрачувало не тільки документи давнїйшого устрою але й память про давнїйші звичаї, тодї воно звертало ся до Львова з проханнєм про вияснення йому порядку управи й судівництва, який має силу у Львові. Так сталось з Камінцем в часах турецького панования в тім містї (1672—1699 роках); по виходї Турків з Камінця, львівське право було йому потверджене Августом II в 1703 роцї; в роцї 1716 камінецький маґістрат звертав ся до консулїв Львова з тринадцяти питаннями що до вибору міських властий, взаїмних границь їх прав, міських податків і т. инь.[3]) Наслїдком сього в суспільнім устрою міст, що користувались львівським

[1]) Kron. miasta Lwowa, 24—25.

[2]) Рук. К. Центр. Арх., кн. 4437, л. 295. У всїх дальших цитатах будемо покликувать ся на рукописні актові книги київського центрального архива, при чім перша цифра буде означувати № книги (по катальоґу архива) а друга нумерацию листків, а саме № сього листка, від якого починає ся наведений акт або відривок акту.

[3]) Кн. 4430, л. 20 і далї.

правом, находимо подібність в основних пунктах, хоч в численні ріжниці в детайлях.

Рядові колльгії в таких містах ось такі: магістрат, скабінат і квадрагінтовірат; крім сього були ще ріжні полїційні й канцелярийні урядн.

Магістрат (Рада). В тїснїйшім розумінню під словом магістрат розумілась коллегія радців („консулїв“) з війтом. Число консулів не всюди й не все було однакове: в Камінци число колихало ся між 11 і 9 а навіть менше.[1]). Рада творила довічну[2]) коллегію, що сама себе доповняла (per cooptationem). Та деякі акти, що доторкають ся устрою адміністрації в Камінци, на око, ведуть до сумнівів, чи справдї тутешня рада доповнювала себе: кождого року в протоколах виборів в спис радців, буцім то вибраних громадою, зібраною для сеї цїли[3]), нїяких спеціяльних привілеїв на права ради до вибору своїх членів Камінець не має (крім привілею про присвоєнне Камінцем львівського права). Через те, що ся обставина має величезну вагу для оцїнки цілого муніципального устрою і для розуміння сих відносин між міськими заведеннями, що будуть вияснені нижше, не вважаємо зайвим навести тут слова протоколу перших виборів у Камінци по віддаленню з нього Турків. „ По протоцї двох лїт від освобожденія Камінця від Турків, за часів консуляту (sub consulatu) Ад. Сьвятовича, одинокого камінецького консуля, що лишив ся по віддачі міста, в присутности воєводи київського, генерала подільського (себто, старости), підстарости й судї (гродського), консуль Сьвятович скликав на ратуши цїлу камінецьку громаду для вибору війта. З документів попередних виборів і книг посполство знав, що на основі королївського привілею тільки право вибору війта належить до цілого міста, а право вибирати консулів (радців) і лавників належить до магістрату. Та через те, що наслїдком недавного освобожденія від ворога, магістрат не має відповідного складу, посполство приступав до вибору війта й лавників із тою вимовою, що робить се не на шкоду старим правам і звича-

[1]) В Камінци не раз було висказане бажанне, аби магістрат, якого склад був дуже невеликий, доповнив ся; див. кн. 4562 л. 1187.

[2]) „Consules advitales“: див. кн. 4440, л. 41, 42, 81, 88 і инь.

[3]) Кн. 4438, л. 21, 37, 60, 93 і инш.

ями, які повинні зберігатись непорушно так що до вибору, як і часу виборів, празника сьв. ап. Матвія, щорічно“.[1]) Привилей, що його тут згадують ся, є без сумнїву королївський привілей про передання Каміницеви львівського права. Громада так шанує права ради, що не рішає ся вибирати радців, навіть тодї, коли вся рада має тільки одного чоловіка і вибирає тільки лавників та війта, лишаючи їм і одинокому ще консулеви доповненнє ради.

У Львові коллеґія розділювалась на дві частини (в кождій по шість радців), сї дві частини змінювались щорічно в управі, при чім управляюча половина називалась — consules residentes (се, що по німецьких містах називалось sitzender Rath), а не управляюча — consules antiqui. В Каміници рада не дїлила ся на дві коллеґії і урядувала в новім складі що року. Закон не означував, хто має право бути вибраним на члена ради; але приняв ся звичай, що вибирали до неї лавників.[2]) При виборі повинно ся брати на увагу походженнє вибраного; незаконного роду не мають права бути вибраними.[3]) Крім сього, повинно ся брати на увагу минувше житє вибраного і його моральність. Одначе в практицї сього рідко доглядалось. Громада камінецька жалує ся королівській коллеґії, що

„консулі приймають до ради навіть неписьменних, не питаючи законів і королївських привілеїв, не звертаючи уваги на субєкти й на їх репутацію, не питаючи метрики про законність походження, не зважаючи на заслуги людей, що виховались у місті і гарно знають закони, керуючись тільки пристрастю, й головно грошевою мамоною, не дивлячись на походженнє вибраних.“

Тут саме вказують ся, що якийсь радця Боровський допущений до ради не за заслуги, лише за гроші, без огляду на численні опозиції при виборі“.[4]) У Львові з хабарів від

---

[1]) Кн. 4562 л. 79.

[2]) Кн. 4438, л. 93. В 1707 році двох лавників було вибраних на місце двох консулів.

[3]) Коли в Каміници, на виборах 1705 року, один з невибраних, Вільчек, розказав ся у публичной лавцї про незаконність походження другого вибраного, Василевського, то була внесена скарга; магістрат розслідув справу законности походження Василевського і переконавши ся про се кривдне шляхетного [illegible] обвинувателя, див. кн. 4437 л. 166—167, також кн. 4562, л. 79. 1187.

[4]) Кн. 4562, л. 878. 1187.

кандидатів на бурмістровство склав ся особний, постійний і правильний дохід ради; суми йшли до спільної радської каси й ділились нарівно між консулями, хоча иноді й не всі одноду́шно годились на вибір. В Камінци, по праву, одна половина членів ради повинна бути католицької віри, друга православної[1]); та ми вже видїли, що ся установа не могла захонати ся, коли вибранне на членів ради залежало від самих радцїв; при більшости-ж радцїв католицької віри вибір православного до ради був ділом дуже трудним. Що так і справді було, показує наведений вище акт протесту цїлого магістрату против трех радцїв православної віри; з того-ж акту можна виводити, що в 1703 році було тільки трех руських радцїв. Сам вибір відбував ся в означенім дни загальних міських виборів: в Камінци в день свв. ап Матвія (по римо-католицькому календареви 24 го лютого.[2])

---

[1]) Кн. 4662, л. 1187.

[2]) По словам Зубрицького, вибори у Львові відбувались таким ладом. Посилля старосту на вибори, а прелата на мшу de Spiritu Sancto. По мші на ратуші виголошувалась молитва до Свв. Духа, а поспільство скликувалось ратушним дзвоном. Староста (або його намістник), що чекав уже в особній комнаті ратуша, входив і займав серед ради перше місце. Входив війт з лавниками, з берлом у руцї, актами, печаткою і скринькою (puszka) та складав перед старостою й радою свій уряд: бурмістр два рази дякував йому і лавникам за сповненне уряду. Потім підходив дозорця воріт і сторожі (proconsul nocturnus) зі своїми підвластниками й воротарями і клав на столі перед радою ключі від міських воріт; потім наглядники шпиталїв та костелів і цехмістри кождого цеха і братства, похиливши голову, віддавали свої знаки й печатки; вкінци, те саме робили війти передмість. Бурмістр дякував всім особна за сповненне своїх обовязків. Відтак, коли війт не належав до числа радцїв, то виходив разом з лавниками й поспільством до передньої салї; коли ж належав до ради, то займав своє крісло; лавники-ж, Сорок Мужів і поспільство виходили. Тоді бурмістр (proconsul senior, по числу львівського магістрату у відповіди на перший запитний пункт камінецького магістрату; див. К. Ц. Арх. кн. 4430) за згодою цїлої коллеґії консулїв, представляв старості трех членів (з числа тих шістьох, яким доводилось управляти сього року), тому, щоби староста вибрав одного з них королівським бурмістром. Тоді знова входило поспільство; бурмістр виголошував імена черговних консулїв; староста одного з трех представлених йому іменував королівським бурмістром (proconsul regius), який повинен був починати рік; з других двох кандидатів поспільство вибирало одного своїм бурмістром (proconsul communitatis), а третій називав ся бурмістром панів радних proconsul dominorum consulum) й займав третє місце. По такім виборі бурмі-

Всї нововибрані (і консулі і лавники) складали присягу перед королівським урядником.[1])

Права ради означують ся ось такими відповідями львівського маґістрату камінецькому:

„Послух маґістратови в справах, що належать до управи й поліцийного нагляду (in causis regiminis et boni ordinis) обовязані виявляти всі міські мешканці — громадяни й поселенці, міщани й передміщани, чи хто є на лавничім уряді чи ні. Люди пізвані до суду в таких справах, обовязані відповідати так перед маґістратом, як і проконсулем“.[2])

Рада роздає міські ґрунти, постановляє контракт на аренду доходів і міських маєтків[3]), разом із замковим урядом видає такси на продукти поживи[4]), потверджує всякі громадяньскі умови що до маєтків (се могло зрештою доконуватись і перед війтівським урядом) та рішає безспорні позви, коли не потрібно присяги і приведення сьвідків. Рада вибирає власних членів (як сказано висше), вибирає нових лавників і потверджує вибраних кандидатів на реґенство. Вона видає на біжучі розходи. Збирає сесиї громади й подає їй пункти до розгляду. Давнїйшими часами вона одна лишень користувалась правами законодавства дорогою своїх senatus consultum. Карно-судова її власть висша від судової власти коллеґії лавників; у „реляциї“ львівського маґістрату говорить ся, що не повинно заказуватись апеляциї від декретів війтівського суду до консульського уряду як простим війтам, так і висшим начальникам (praesides) маґдебурського права в містї.[5]) Так справді і трафлялось инколи.[6]) Навіть

стри засідали свої крісла у висше вказанім порядку. Ціла рада складала присягу перед королівським комісарем (присягу читав радський писар). По присязі новий proconsul regius дякував старості за присутність, а сей прощав ся з радою, відходячи, в супроводі двох консулів, до вірменського костела для відібрання присяги від вірменьских старшин, на яких приходила черга сього року. Торішня рада складала свій рахунок доходів минувшого а імена вибирала 6 (опісля 10) мужів для ревізиї рахунків і отсі вибрані відбирали присягу. Оповіщалось ремісникам і артистам, щоби вони на своїх цехових зборах вибирали цехмістрів і приводили їх до присяги на другий день; потім посїльство розпускалось. Лишаюча ся рада з війтом, лавниками, вірменськими старшинами й урядниками відбирала присягу від нових лавників (коли такі були) і т. инь. (Zubr., Kr. M. Lw., 16—18).

[1]) Кн. 4562, л. 79; кн. 4438, л. 21, 37, 60, 93.

[2]) Кн. 4430, пункт 11-ий.

[3]) Кн. 4437, л. 314, 562.

[4]) Ibid. л. 695.

[5]) Кн. 4430, відповідь на пункт 5-и і 6-й.

[6]) Кн. 4440, л. 779.

і в тих родах справ, що безсумнівно належали до війтівського уряду, рада брала рішучу участь. Вищі карні справи розглядались радою й коли вина підсудного була доказана, відсилались на війтівський суд до знесуду й виконання кари.[1]) Особисті права радців консулів містились в отсім: а) радцям надавався завдяки урядови титул шляхотних (nobilium et spectabilium dominorum); справжніми правами шляхетства радці користувались тільки в сих містах, що дістали на се особий привілей; камінецька-ж рада не мала такого привілею; б) доми радців освоболжувались від податків і жовнірського постою; коли хто небудь із радців мав кілька домів і займав ся торговлею, то освоболжував ся від податків і постою тільки сей дім, в якім він живе; від иньших домів і торгових оборотів радця повинен приносити загальні податки й повинности міські:

„Подібним робом ніхто в консульського магістрату не вільний від вплати державних податків, постановлених на генеральнім сойми, або на соймику місцевого воєводства; консулі обовязані нести тягар сих податків однаково з иньшими громадянами навіть від сих домів, де самі живуть".[2]).

Доходи ради були: а) означені й б) неозначені. До доходів першого ряду належали доходи від ґрунтових маєтків (сіл і хуторів), призначених раді, більші частки при роздїлї громадських піль (а саме в такій пропорції: радні діставали поле на 40 днів роботи, лавники на 22, мужі на 12; сіножати — радні на 12 косарів, лавники на 8, мужі на 5)[3]) та означену платню із загальних міських доходів.[4]) До доходів другого роду належали судові оплати (від заведення документів у актові книги й випису із них копій та розвідок, від апелюючої сторони і т. инь.) та кари по судовому присудови консульського уряду.

Вибір per cooptationem, широка власть і доволї великі доходи побільшили значінне консулів до сього ступня, що їм відкрилась спромога до ріжних надужить. Користуючись правом орудування нерухомим міським маєтком, вони привоюють

---

[1]) Zubr., Kr. Miasta Lw., 23.
[2]) Кн. 4430, Льв. реляц., відд. на пункт 12.
[3]) Кн. 4490, л. 6. і 9.
[4]) Кн. 4562, л. 601.

собі його, оброблюють на свою користь поля й сіножати, що лишали ся по розмежованню й розділі поміж громадян, повертають на свою власність рухоме майно померших громадян (по законови таке майно повинно зберігатись на ратуші, до винайдення спадкоємця) навіть тоді, коли є спадкоємці[1]; освободжують всі свої доми від плачення податків і всі свої торгові обороти від оплати[2]; видумують ріжні податки на свою користь у формі добровільних датків від міщан; наперекір законови вони орудують постановленнєм і збором податків; безкарно бють і ранять міщан на вулиці й на самім засїданню суду[3]. Безпосередньому відповіданню в середині міста консулї не підлягали. Консульський і війтівський уряд признає ся рівним; від одного і другого апеляция йде до задворного суду й відси виринають постійні колізиї: покривджений проконсулем або радою жалує ся перед війтівським судом; але проконсуль зриває прибитий на своїм домі позов[4] або просто відповідає, що не хоче піддаватись війтівському судови[5].

Громада міщан не могла при таких порядках найти собі нїякого захисту серед міста. Протести інстиґаторів і реґентів против поступків поодиноких членів маґістрату й против цїлої ради не находили в місті компетентної власти для покарання виновників. Так 1709 року інстиґатор „totius communitatis“ заявив, що деякі міщани здебільшого судиї та радцї обох юрисдикций продають вино й вишняки висше такси. Протест сей розглядали самі обвинувачені судиї й радцї та були приневолені звернутись до посередництва ґродського бурґґрафа[6]. Томуто громада міщан разом з лавою і квадраґінтовіратом, приневолена була постійно накликувати до вмішувань чужі власти: подавати протести на ґродський суд або зазивати спеціяльні королївські комісиї. В 1736 році лава іменем цїлої громади протестує на ґродськім суді против маґістрату, заявляючи, що члени її не старають ся про суспільний добро-

---

[1] Кн. 4562, л. 527.
[2] Ibid., л. 878.
[3] Ibid., [illegible] кн. 4438, л. 339.
[4] Кн. 4438, л. [illegible].
[5] Ibid., л. 327.
[6] Кн. 4440, л. [illegible].

бут, тільки про свої приватні пожитки, громадуж гноблять та кривдять: а) Проконсулї і радцї захопили оселї, пасовиска й сїножати, що з давен були приватною власностию міста, та деякі лани, що були дїдичною власностию громадян; вони вже декільки лїт збирають доходи з посївів та сїножатий, позаводили на таких захоплених ґрунтах пасіки й хутори та випускають відтам худобу, пустошать инші поля громадян. б) Ради покривають безправні поступки Вірмен. в) Не оборонюють міста від кривд з боку ґарнїзона, лишень себе відхиляючи, звалюють цїлий тягар постою на громадян; не платять нїяких податків, анї розходів, побираючи зате більші доходи з торговлї і промислів. г) Допустили до міста Жидів з инших міст, а Жиди, розпродуючи свої товари, беруть за них золоті монети слушної ваги й обрізують їх опісля, обрізані знова хитрими жидівськими способами вимінюють та полишають у містї; хоч бачили такий обман, проконсулї й радцї не звернули на нього нїякої уваги й позволили Жидам безкарно вийти з міста. д) Радцї не виповнюють ляудумів громадських, постановлених радою, лавою й Сорок Мужами і самовільно вимінюють розклад податків, визначений на ратушї[1]). Протестація лави лишилась, як видко, без ніяко наслідку; тому то в 1739 р. ретент і віцеретент, опираючись на скаргу 1736 року, іменем цїлої громади знова протестують против ради перед судом особної королївської комісиї. Зміст сеї нової протестациї майже такий самий, як попередньої. Громада жалує ся, що радцї, користують ся міськими маєтками й не складають рахунку з доходів міста або ретентови Сорок Мужів, без огляду на численні домагання; перше радцї не хотїли віддавати в аренду маєтности Кормильче, а тепер віддали її за 7000 фльоренів, хоча доходи від сеї маєтности досягають до 20.000 фльоренів; ще й отсих 7.00 радцї повернули на свою користь; радні гнетуть місто незаконними поборами, мало не пють крови бідних громадян; присвоїли собі численні рухомі майна, що лишились по померших за останньої епідемії громадянах, хоча по них лишили ся правні спадкоємцї; захопили на свою користь

---

[1]) Кн. 4562, л. 394 і 402.

громадські ґрунти, що лишили ся по розмежованню; не хотять віддати в аренду мір, млинів, восківниць, хоч такі аренди були у звичаю від давних часів і приносили місту більше як 400 фльоренів; не дбають про відібраннє міського маєтку, загарбаного околишніми людьми, або розтраченого членами ради; незвичайний угніт верхнього консуля розігнав селян із села Кормильча; вино, куплене для королївської комісиї за 15 зол. угор., радці повернули на свою користь, не віддавши його комісарам. До сих пунктів, каже далї протестация, можна долучити ще иньші, коли се буде судови потрібне: все те може бути доказане слїдством і потверджене письменними документами[1]). Королївська комісия видала позов. Коли відповідці явились на суді, комісия зажадала, щоби маґістрат зложив рахунок доходів від року 1727. Рада просила, щоби складаннє рахунку відложено до засїдання задворного суду, себ-то не хотїла піддати ся судови комісиї. Одначе комісарі, не вважаючи на се проханнє, визначили найближший речінець для зложення обрахунку. Та все-ж рахунок сей був зложений доперва 1741 року[2]). Комісия признає обрахунок правильним, бо одиноким способом провірки признано присягу членів ради; та щоби не випливали подібні спори на будуче, комісия постановлює відповідні відносини громади до маґістрату: 1) На Сорок Мужів вибирають ся люди доброї слави й богаті. 2) Реґента Сорок Мужів вибирає не маґістрат, тільки коллеґія Сорок Мужів; маґістрат лише потверджує сього, хто вибраний. 3) Платня реґента що року визначалась на 100 фльоренів. 4) Реґент з доданими йому люнарами від маґістрату, лави й Сорок Мужів орудує всїми міськими доходами, але перед кінцем речінця свого уряду складає рахунок перед вибраними з маґістрату, лави й Сорок Мужів. 5) Податки постановляє не маґістрат, лише збір Сорок Мужів і лавників за згодою громади на сходинах; ляудуми податків повинні бути оповіщені в книгах проконсульських або війтівських, поки ще начне ся збираннє. 6) Для вислухання рахунку з доходів і податків, складаного реґентом і люнарами, визначає ся по двох депутатів від ради, лави й Сорок Мужів; рахунок повинен бути зложений два тижнї перед сьв. Матвієм. 7) Проконсуль і ра-

[1]) Пь., л. 527.
[2]) Пь., л. 603.

дні, що займають ся торговлею, рівно як і ті з них, що володіють двома або трома домами, повинні платити міські податки від торговлі і домів, з виїмком одного дому, в якім самі живуть. 8) Цехмістри поступають по своїм правам і привілеям, переводять вибори й постанови, пильнують охорони постановленої такси, переступників же примірно карають; проконсулї й радці не повинні брати під свою протекцию прихожих майстрів. 9) Всякі доходи з маєтку Кормильче, з аренд, і инь. повинні бути записувані детально з іменами й назвищами сих, від кого йде хочби найменша виплата доходів; доходи сї повертають ся на суспільні потреби; для доконання сього комісия теперішнїм докретом своїм призначує реґента з депутатами й Сорок Мужами, досьвідчених в таких дїлах. 10) Міська громада повинна виявляти повний послух проконсулеви й радним; зі свого боку, проконсулї й радці не сьміють самовільно накладати на громаду кар, але мають засуджувати її на кари по суду, мають хоронити громаду від кривд і дбати про загальний добробут; доходи, призначені їм старими привілеями й декретами, потверджують ся й сим декретом. Усе те повинно бути сповнюване під погрозою кари, 1000 марок польських. Решта спірних пунктів буде порішена на другій комісиї, рік опісля 1742 року[1])

Невідомо, чи була визначена комісия в 1742 роцї й що вона постановила, але нема сумнїву, що декрет: boni ordinis 1741 року не довів до бажаної цїли. Рада продовжала господарювати по давнїйшому, утягаючи громадян; знова радні відхиляють ся від оплат за міські доходові статї, марнують суми, повірені їм містом і инь. та се знова викликув заходи про се, щоби знов визначено комісию; для сеї цїли висилають ся депутати (здебільшого радні) до Варшави, дають ся їм до рук значні суми, на розходи; вони розтрачують сї суми на свої потреби, забуваючи про міську справу або навмисне її відкладаючи[2]). Коли й приїздять комісарі, то на їх утриманнє місто ассеґнує нові суми; але радні, орудуючи й сими сумами, повертають їх на свою користь; повстає новий процес про затрату гроша, призначеного для комісарі; та сама або инша комісия розглядає сей новий процес і так далї без кінця.

[1]) Ibid., л. 601.
[2]) Ibid., л. 729.

Сесия громади 1753 року пригадує раді декрет попередньої комісії й жалує ся, що декрет невиконують ся; декрет постановляє, щоби не тільки власники домів, але й ні один міщанин „навіть найпідлійший“, не був вязнений на ратуші (що призначено тільки останнім гультаям і таким шн. людям), а тимчасом радні волочать найліпших міщан з домів через місто й ображають їх; мартівське подимне віддано на руки радці Шагина, а він незнати куди подів сі гроші [1]). Через те що на представлення громади ніхто не вважав, то в 1753 році подано обємисту протестацию против ради до нової королівської комісії. Предмети скарги посполства ось таки: 1) Магістрат, не звертаючи уваги на суворість декрету попередньої комісії, не допускав громади до виборів у число Сорок Мужів. 2) Магістрат вибирав на радних людий негідних, за гроші. 3) Сам вибирав на уряд регента й заряджує господарською управою безконтрольно. 4) Сам постановляє податки без згоди посполства. 5) Радці і проконсул та річний писар, що побирав платню, не дбають про порядок в архівних актах, акти не находять ся в архіві, як би слід, тільки по домах панів радних; коли громаді потрібний який небудь акт, то зіпрішся поки його віднайдеш серед актів, що валяють ся по землі 6) Радні не платять нічого від всіх домів, що є в їх володінню. 7) Наперекір декретови комісії boni ordinis, магістрат має під своєю протекциєю деяких ремісників; ніхто з цехмістрів не може їм нічого сказати тому, що коли який цехмістр скаже що небудь, то запирають його у вязницю під ратушом, яка є для злочинців, а не для порядних людей; тому то цехмістри, коли й бачуть що негарного в місті, мовчать. 8) На основі декрету ні один міщанин не повинен підпадати під кару без правильного суду; а тут діють ся инакше тому, що деякі з панів радних, не вислухавши, чи винен міщанин, чи ні, вдирають ся в його дім і наказують бити й вязати господаря; так, недавно Радзіловский бив, катував і покрівавив одного міщанина, що мав хартию нетикальности (list salvi conductus); те саме робив Радзіловский иньшим міщанам. 9) Панн радні, засідаючи на суді, звичайно бють і ранять людий: приміром,

[1]) Ib., л. 871.

один міщанин діждав такого щастя від радці Зеленьского. 10) Радця Боровский, допущений до ради не за заслуги, тільки за гроші, публично в місті, без ніякої причини вдарив пястуком в лице міщанина; він сам напав на власний дім другого міщанина з людьми, бив сьогож по голові палицею, від чого міщанин сей був недужий через декільки тижнїв; далї без ніякого права зруйнував (zrójnował) його майно й самовільно загарбив солодовнї; той самий радця побив палицею й вигнав за двері третього міщанина, що нагадав йому заплату своєї роботи. 11) Домагаючись від поспільства шанобн для себе, пани радні не знають її один для одного: недавно Зеленьский бив, кривавив і ранив неподібним способом жінку Маркевича й заподіяв їй таке, про що й говорити годї задля неподоби; коли ся справа опинилась на судї в магістратї, тодї один з радців для достойности, иньший для приязни прихилились на сторону Зеленьского; Маркевич не дістав сатісфакциї; якоїж справедливости може сподївати ся бідний міщанин, що вдасть ся на суд, коли й радці між собою не бережуть правди? 12) Шляхотний Гершт, (радця) поступаючи мов незалежний пан, приказав міській службі забрати зі самого ринку пару коний з возом від Чернокевича без ніякої причини; свої коні Чернокевич відібрав назад, але віз лишав ся до нинї у Гершта; власник воза і згадувати про нього боїть ся тому, що Гершт грозив засадити його у вязницю. 13) Радцї Оханович і Рохольский в 1748 роцї, забравши від одного міщанина три улиї пчіл, не віддають їх назад до сього часу й не платять за них та ще навіть замість заплати казали засадити міщанина у вязницю. 14) Шагин, висланий як депутат міста до Варшави, щоби по походити там за інтересами міста, дістав на се суму з міщанської кірвавиці й виходив для себе привілей на нове поселенне, назване Шагиновкою, що стає шкодою для міських ґрунтів через те, що по привілеям міські ґрунти повинні йти на суспільний пожиток та з них місто повинно роздїлювати і своїм селянам; Шагин же присвоїв міські ґрунти собі. 15) Радні присвоїли собі по моровицї ріжні достатки, особливож срібні й золоті річи одного міщанина, яких цїна доходить до кількох тисяч; сї річи, ще перед смертю міщанина, були ним відіслані на польско-русский ратуш і віддані під догляд цїлого міста; по смертиж сього міщанина радні, на кривду

спадкоємцїв, розділяли річи між собою. 16) Радці Зеленьский і Гершт, тримаючи корчемну аренду на польских фільварках, не принесли ні рахунків, ані доходів реґентових, як би се повинно бути по розумінню декрету комісиї boni ordinis. 17) Магістрат, на перекір привілеям, що надані цехам королями, приневолює цехи до незаконних робіт, себто панщинних; від них радні беруть коней та висилають їх більше ніж 100 миль далеко; а селян з фільварків, що їм сподобають ся або заплатять, увільнюють від усяких робіт і приймають in corpus civitatense. 18) Пани радні, побираючи платню по декретови boni ordinis, домагають ся ще більших пенсій, немовби то за свою діяльність; а коли прийде до них який бідний чоловік, так вони зараз вимовляють ся, що їм нема коли, мають жінку й діти та инь. і бажають сидіти дома спокійно, не вислухувати ріжних скарг; так вимовляти ся вони не повинні, бо придбали більші достатки на міських маєтках, добули палати або в нагороду за уряд, або дорогою покупу; колиж випадає яка небудь справа, то пани радні не хочуть нїчого знати звалюють усе на реґента й віцереґента. 19) Радні приказали реґентови й поспільству зібратись на сессию для пожички гроший; а коли місто пожичило від камінецькоі капітули 4.000 польських злотих, від Єзуїтів 1.000 тинфів, Васильян 1.500 зл. і від Єзуїтів ще бочку угорського вина за 30 червоних злотих, тодї радні повернули гроші і вино на свою користь, не складаючи нїякого рахунку. 20) Радця Радзіловский захопив дім, куплений иньшим, взяв уводини і до сього часу його тримає. Можна би (каже далї протестация) виписати три раз більше пунктів про кривди поспільства від магістрату, колиб тільки був час [1])

Ми виписали зміст сеї протестациї, відважуючись хочби й утомити читача ії неісторичними детайлями тому, що тільки в таких неісторичних документах виявляєть ся весь змисл великоі історичноі появи; тільки при помочи таких актів можна оцінити як слід славну самоуправу в словянських землях на нїмецькім праві. Та щасливий історик, що описує великі бої і славних героїв! Відблиск їх слави відбиваєть ся

[1]) Ibid., s. 875.

на самім письменнику .. Наші герої, вони бють ся палицями по головах, а трофеями їх три улї пчіл або пара коний з возом...

Комісия 1753 року знов не досягла цїли: відносини між радою і громадою лишились давнїйші. В 1757 роцї знова подав ся протестация проти ради від лави, віце-реґента й Сорок Мужів. Раду винує ся про крадїж, затаєнне, фалшованнє документів і присвоєнне гроший; а саме радні викрали із правдивих актових проконсульських і лавничих книг королївські привілеї на село Кормильче, рескрипти й декрети ассесорий й комісий; не знати куди подїли декрет Радомського трибуналу в справі ґарнїзона; приневолили реґента підписати ся на чистім папері при зложенню контракту на корчемну аренду, а потім записали на нїм меншу суму: викравши з канцелярії правдиві документи, вписали в книгу міського суду фалшиву реляцию декрету, звернену проти громади, в розуминню зовсїм противнім правдивим комісарським декретам, за що й були обвинуваченї перед варшавськими ассесорськими судами; повернули на свою користь більші суми, які відібрали від ріжних кредиторів.[1]).

Не шукаючи далї детайлїв сеї тяжкої боротьби скажемо одним словом, що боротьба тривала безнастанно, вичерпувала засоби міста й не вела до нїяких основних полїпшень у відносинах ради до громади. Так в 1769 роцї стрічаємо в місті знов комісию, якій і маґістрат і громада заявили, за обопільною згодою, свої жадання та показали на способи, якими на їх думку, можна втихомирити суспільність.

Більша частина пунктів сих „жадань“ звернена против поступків маґістрату.[2]). Що „жадання“ лишились тільки як pia desideria, доказує отсе, що в 1773 роцї ґміна постановила вислати до Варшави депутатів, аби вони просили у мінїстрів визначення комісиї для привернення порядку в містї, що підупадало завдяки безладдю.[3]) Одначе нїякі комісиї, нїякі декрети ассесорий не могли перетяти зла, якого корінне ле-

---

[1]) Ib., л. 963.
[2]) Ibid., л. 1187.
[3]) Ibid. л. 1261.

жало в самій основі муніципального устрою міст. Будинок провалив ся від похибки в самім плянї та лишень короткозорі бачили в отсім чужі й хвилеві причини.

Проконсулї. Консульський уряд засїдав постійно в означених днях тижня на ратуші. Засіданне складалось із повного або неповного числа управляючих консулїв. Провідник їх називав ся проконсулем, президентом або бурмістром. Провідниками ставали всї консулї по черзї. Первісно імовірно, була поведнїнка мати в управі тільки чотирох бурмістрів; тому то й рік був подїлений на 4 частини; кождий бурмістр по черзї засідав в часї одної четвертини року й через те називав ся квартальним. По виході свого речінця (kadencyi) сей квартальний бурмістр передавав провід своєму наступникови, при чім в актах записувала ся, приміром, ось така формула: „Spectabilis Bas. Fostik spectabili Joh. Opuszczenko officium proconsulare resignavit, claves a curia et acta reposuit“ [1]). Привінці року кождий бурмістр повинен був зложити обрахунок з виданних ним сум. Проконсуль рішає менші процеси і переводить сам одни поліційні розправи без засїдань консульского уряду, у своїм домі; се складало ся на officium proconsulare, від чого відріжнювалось officium consulare.

Проконсульский уряд подавав такі самі причини до скарг, які консульский; тут надужитя були навіть частїйші, хоча, певна річ, сфера їх дїланя була більше обмежена. Скарги на несправедливість і лютість проконсулїв пливуть постійно. Так у 1704 роцї жінка одного міщанина жалує ся перед війтівським судом на бурмістра Зволенського: в неприсутности її мужа бурмістр позволив їй сусїдови поставити ворота на її ґрунтї, а коли вона на се не згодилась, бурмістр вилаяв її неґоже; лякаючись дальших напастий від Зволенського, як бурмістра, вона перепросила його через поважних шляхтичів, в його домі; тоді бурмістр буцїм то вдоволив ся та недавно без ніякої причини й дїла, декілька разів взивав її через міського посланця до себе; занята ґістьми, вона не могла прийти сама й післала свого сина провідати, по що

[1]) Ibid., s. 79 i nn.

їй взивають: коли її син прийшов до Зволенського й віддав належну честь бурмістрови, бурмістр вилаяв його з початку, а потім казав закувати в кайдани; тимчасом надійшла й мати і коли поклонилась бурмістрови, він її копнув ногою в живіт так, що ледви її не звалив з ніг; потім став її лаяти нечесними словами, образливими для женського роду і наказав повести на ратуш. У ратуші і матір і сина запроторили в арешт, призначений для злочинців [1]). Сьогож року до війтівського уряду вніс скаргу на того самого бурмістра один міщанин із жінкою: Зволенський, засідаючи на судї, покликав до себе сина позивача, якого тодї не було дома; жінка позивача, бажаючи провідати, про що діло, пішла сама; бурмістр став її лаяти і наказав взяти на ратуш; коли вона сьому стала противитись, бурмістр казав слузї вдарити її „обухом“ кілька разів; коли її син, повернувши, пішов розвідатись, що діє ся в урядї, бурмістр приказав взяти і його на ратуш невинного, а слуга на його приказ став бити „обухом“ і сина.[2]) Такі випадки постійні і не треба наводити дальших прикладів тим більше, що з вище наведеної скарги посполства на раду вже достаточно видно поступованнє бурмістрів з міщанами на судї. Читаючі такі акти знехотя питаєш себе: чим така управа ріжнилась від славної воєводської управи північно-руських міст?

Senior. Senior був особним урядником в Камінци. Львівський магістрат у своїй „раляції“ до камінецкого магістрату вияснює значінє сенїора у Львові таким способом: „Уряд сенїора, не надає ся в нас виборами і належить до тих осіб, що скорійш других були покликані до консульского магістрату (або иньших субселій та оффіцій міста). Сенїор консульського магістрату має сей спеціяльний привілей, що коли при яких небудь виборах міських урядників трафить ся рівність голосів, тодї сенїор має право рішити ту рівність; в такім разї його голос числить ся за два“ [3]). В Камінци одначе сенїор був постійним урядником магістрату і підпис його йде по підписї проконсуля, а инколи й перед тим (коли сенїор не був тодї

---

[1]) Кн. 4437, л. 228.
[2]) Ibid., л. 237.
[3]) Кн. 4430. відп. на пув. 13-ий.

проконсулем). Сеньйор являвть ся головно репрезентантом міста перед висшими державними властями; через нього подають ся прохання до короля[1]). Уряд сеньйора діставав ся не вибором і не через старшенство: один з річних консулів ставав сеньйором на цілий рік і таким чином становив постійний охоронний (консервативний) авторітет в тих часах, коли проконсулї швидко змінялись[2]); в тім розуміню він був провідником магістрату. Згадують ся і віце-сеньйор[3]).

Війт. Війт (в Камінцю вибраний) се постійний член ради і разом провідник колегії лавників. У Львові війт став ся постійним членом ради наслїдком сього, що рада, до якої належало право вибору війта, постановила 1642 році законом, щоби війт вибирав ся тільки з ради, а senatus consultum 1750 року знесло вибори й постановило між радцями чергу для переймання війтівського уряду[4]). В „реляції" до камінецького магістрату, львівська рада пояснює отсей порядок обсадження уряду війта таким робом:

„Війт per turnum настановляє ся на рік. Ряд починаєть ся від найстаршого консула та йде до наймолодшого або останнього, що тоді кінчить початий ряд консульської колегії. Коли вмре який небудь консуль, тоді ряд війтівства переривае ся на 12 літ. Нововибраний консуль не входить у початий та незакінчений ряд, але повинен дожидати нового ряду, що зачинає ся від найстаршого консула і до сього ряду вже й він належить"[5]).

В Камінцю не було закона про чергове війтівство; при загальних виборах один з консулїв настановляв ся війтом. З дебільшого він лишав ся на своїм уряді не один, але два і три роки з ряду[6]); а потім за яких два, три або більше літ вибирав ся знов. Без сумнїву, довгочасність уряду війта випливала з конечности полишеня судової власти в руках

---

[1]) Кн. 4490 л. 47.

[2]) В одній пункті „шадань" міста Камінцю, поданих королівській комісії, каже ся: „Що до всіх постанов, що примують до охорони суспільного добробуту, сучасний сеньйор особливо повинен дбати про виконуванне їх, під загрозою кари за невиконуване". Кн. 5562, л. 1187.

[3]) Кн. 4490, л. 32.

[4]) Zubr. 22.

[5]) К. Ц. Ар., кн. 4490, л. 20, відп. на пит. 2-ге.

[6]) Прим. в Камінцю від 1700—1702 р. війтом був Ад. Святович, від 1703—1704 Мик. Павлич, від 1706—1707 М. Вентрилович, від 1709—1712 знов Мик. Павлич і т. инш.

чоловіка, що вже знав кодекс та юридичну практику. В Камінци, се потреба було особливо задля недостачі людий просьвічених. Вибраний на війта покидав колєґію консулїв, себ-то не входив у чергу квартальних проконсулїв. На засїданях ради він брав участь, як консуль, зрештою війт як член ради, мав либонь тільки дорадний голос; у заголовку війтівського засідання магістрату звичайно зазначує ся: „Coram.. (перечисленє проконсуля, сенїора і консулїв) praesente etiam ..“, або unacum advocato...[1a]. Значінє війта що до ради означує ся ось якою відповідию львівської реляциї камінецькому магістратови:

„Першенство й перед (potioritatem) у Львові веде проконсуль як одтий урядовою властию (uti regale tenens brachium): управа міста належить до нього й цілого магістрату, а не війта, який тому називав ся не ректором міста, тільки судією (judex ordinarius[2]).

В Камінци війт вибирав ся „вільними голосами“ громади, приміром таким чином:

„На ратуші, в присутности бурґрафа й реґента ґродського, попереднього війта руcько-польського й попереднього війта вірменьського, нового війта вірменьського, лавників і консулїв (юрисдикциї польсько руської та вірменської), попереднього реґента, досить иньших людий, достойних віри і цїлого посполства міста, вільними голосами вище згаданих осіб вибраний nobilis et spectabilis...“[3]).

Але в дїйсности вибір його вповні залежав від ради. Знаком уряду війта було срібне берло, з яким він засідав на сьвяточних judica necessaria bannita.

Скабінат (Лава). Колєґія лавників давнїйше була також замкненою, що сама себе доповняла потім звичай і закон угрунтували право вибору лавників при раді — у Львові від 1661 року[4]), а в Камінци від часу одержаня львівського права. В Камінци признане сього права раді появилось особливо тоді, коли по виході Турків перший раз приступлено до

---

[1]) Кн. 4437, л. 562 і инь.

[2]) Ibid. 4430, л. 20 відп. на 5 і 6 пункт. Коли в Камінци раз війт засудив міщанина на арешт, сей останній сказав йому: „Я не слухаю твого декрету, я маю своїх панів радиїв“. Кн. 4437 л. 345 і 346.

[3]) Кн 4438, л. 60.

[4]) Кн. 4562 л. 72.

загальних виборів: поспільство знає з документів давнійших виборів і книг, що згідно з королівськими привілеями право вибору лавників належить до магістрату, та через те, що по недавнім освобожденю від ворога та задля недостачі людий магістрат не може бути у відповіднім складі, поспільство приступає до вибору війта й лавників, застерігаючись, що се не повинно вийти на шкоду старим правам і звичаям[1]).

Число лавників у Львові було постійне — 12. Числож камінецьких лавників було не однакове; здаєть ся, що законним уважалось число 11: а саме як раз тільки вибрано перший раз по освобожденю Камінця від Турків. Та через те, що з лави переходилось на консулів, то в 1704 році лавників лишилось тільки шість[2]); иньшими роками число се доповнювалось, але не доходило до нормальної цифри[3]). Вибирано лавників то з числа Сорок Мужів, то з цехмістрів і поспільства; у Львові, де були школи й більше просьвічених людий, законом з 1661 року було приписане не вибирати на лавників з числа Сорок Мужів тільки тих людей, що мали ступень доктора прав, медицини або фільософії, або тих, що були міськими писарями, або синдиками. В Камінци таке узаконенне не могло мати місця.

Відносини лави до ради означують ся ось такими тезами львівської „реляції“ 1716 року:

„Приватні справи війта й лавників ex actoratu sive reatu підлягають присудови як консулського уряду, так міського магдебурського суду (Judicii civilis Magdeburgensis) коли справа доторкають ся уряду війта і лавників, тоді розглядають їх належить до ради, per viam recursus тому, що від ради, немов від постійного війта, вони перейманоть власть війтівську й судову“[4]).

Одначе з другого боку, самі консулї на випадок своїх злочинів, приватних або урядових, повинні підлягати якій не будь відповідальности. Ми бачили, як вони часто заявляють, що не в підсудними суду лавників; та всеж таки до війтівского суду постійно подають ся скарги на проконсулів і консулів та

---

[1]) Кн. 4562 л. 79. Про надумитя ради при виборі лавників кн. 4562, 1704 г. 402.

[2]) Кн. 4438 л. 21.

[3]) Ibid. л. 37.

[4]) Кн. 4430.

справи сї переводять ся на війтівскім судї[1]), або на судї маґдебурскім (judicium civile). Сього особливо було потрібно тодї, коли громада запримічала, що рада наважує на права і привілеї міста, тому що ближшого і постійного, компетентного суду не було. Приміром, у Камінци один консуль вложив в інструкцию, передану послови до короля, листок, написаний по латині, що містив в собі замах на права міські; він сам говорив публично, що дібе ся того, щоби війтом був шляхтич, а бурмістра судив замок. Репрезентанти міської громади жалують ся на нього перед камінецьким маґдебурським судом[2]).

Відносини коллеґії лавників до війта були стільки заплутані. Скарги на війта подавались до війтівського суду; в таких разах війт ставть ся ві судї відповідником; місце провідника займав один з лавників або постійний віце-війт (субделеґат). Тому то на деяких засїданях війтівського суду одну справу рішає війт, як провідник, а в иньшій справі, на тім самім засіданю війт являть ся позивачем або відповідником, а намістник — його суднею[3]). Та трафлялось, що війт, надуживаючи власти, не хотїв уступати місця субделеґатови та лишав ся одночасно і суднею і відповідником, приказував цїлому судови, як dominus absolutus, лаяв позивача в очах цїлого суду і при многих, чужих людях"[4]).

Головний рід дїяльности лавників се суд і передовсїм карний; та через те, що сфера карного права, не була ясно відмежена від сфери дїлання цивільного права, а се останне від справ адміністрациї і поліцийного нагляду, випливають постійно колїзиї міського маґдебурського суду з урядом маґістрацьким. Iudicium civile Magdeburgiense, у львівськім праві, складало ся з двох родів суду: а) judicia necessaria bannita і б) judicia exposita bannita. На перекір загальному законови

---

[1]) В 1709 роцї консуль Ал. Домбровський жалує ся перед війтівським судом на проконсуля Вас. Хвостика, що, без згоди своїх товаришів, відсудив Домброського від уряду консуля, як незаконно (буцїм то) вибраного, по довгочасній службі і разом з ним (К. Ц. Арх., 4430, л. 495). В 1703 роцї до війтівського суду подаєть ся скарга на цїлу раду за перевисшенє власти, а в 1704 роцї — на проконсуля за незаконну постанову, зневагу й побитє женщини і несправедливий арест (кн. 4437, лл. 180. 228 і 237).

[2]) Кн. 4437. л. 202.

[3]) Кн. 4435. л. 12.

[4]) Кн. 4440, л. 158.

магдебурського судівництва перший рід судів (суд поточний або „potrzebny“) став ся з припадкового постійним. Разом з тим, рід справ, що йому підлягали, став уже не той самий, що в судах виложених (exposita), Суд поточний обмежував ся судовою властию нинїшніх мирових судів; він рішав справи особистих образ, невеликих довгів і т. инь. З иньшого боку, ми бачили, що процеси про особисті образи і грошеві спори належали й до суду консульського і проконсульського. „Реляция“ 1716 року хоче постановити ось таке розмеженне судової власти двох урядів: ті справи що доторкають ся міського і цехового устрою й не потребують документів та ставлення сьвідків, судять ся у проконсульськім урядї; всїж иньші справи, що потребують документів, сьвідків та присяги, переводять ся на війтійскім судї[1]). Другий рід судів, суди виложені (judicia exposita bannita) відбувають ся з особливими церемоніями, при дзвонї ратуша і т. инь., що 15 день (навпаки загальним постановам магдебурського права і звичаям иньших міст). „Реляция“ означує цивільні справи, що належать ad judicium expositum, таким чином: спадщини, juris retractus, succesiones et resignationes, більші довги та контракти; до тогож суду належали й карні справи. Суд великий, бурґрабський, мав у львівськім праві такий самий характер, як усюди. На нїм проводив бурмістр. Сей суд відбував ся три рази на рік і рішав справи найбільшої ваги, як цивільні, так і карні.

Крім властивої судової власти, до коллегії лавників належало право переводити вступне слїдство. Властиво слїдча частина процесу не була віддїлена від судової; розслїд відбував ся на судї через сьвідків, акти та присягу. Одначе, коли одна з позиваючих ся сторін жадала розслїду на місци (visiones), тодї суд висилав кількох лавників; результати розслїду записувались у книги лавничого суду. Зрештою одна зі сторін могла домагатись розслїдників з коллегії консулїв; в такім разї акти розслїду втягались у книги ради[2]). Лавники мають право в особній комісії (dom. juris fidelium) складати заповіти

[1]) Кн. 4430, відд. на пункт 5 і 6

[2]) Ibid.

по домах, на жаданнє недужого: вони доконують розділу спадщини разом з публичним нотаріусом[1]). Але заповіти зложені лавниками і розділи, ними переведені, повинні бути внесені до ради для потвердженя. Коли заповіт зроблено проти форми закону або привілеїв міста, тодї консулї, як сторожі міських привілеїв, можуть не потвердити його. Коли яка небудь сторона буде невдоволена роздїлом війта або його субделеґата і лавників, тодї має право просити раду про зміну роздїлу. Далї до лавників належала і судова власть виконання: введенне у володїннє майном[2]), присутність при виконаню карних засудів і т. инь. Особисті права лавників були майже такі самі, як консулїв. Вони діставали утриманнє з ґрунтових маєтків, приписаних лаві, судових оплат і кар та певної оплати кождого нововибраного члена.

Субделеґат війтівський (віце-війт). Давнїйшими часами сей уряд не був постійний; місце війта, на випадок його неприсутности, недуги або підсудности, займав один з лавників. Одначе згодом — перегодом лава дістала осібного урядника, субделеґата війтівського, що засїдав безпосередно по війтови. Се був постійний провідник колеґії лавників, а війт, як член ради, часто виступав як опозиційна власть проти неї. Від часу, коли уряд субделеґата став постійним, настановляв ся він мабуть на рік.

Ізба ґмінна (Сорок Мужів). Вище було вияснене, до яких надужить могли довести широкі права ради. А тому, що лава залежала від ради і способом виборів і обсягом прав то властиво місто не мало нїякої самоуправи. Більше ще: урядові колеґії міста стають для нього прикрою й важкою властию. Тому то громади ведуть зі своїми урядниками постійні процеси на королївських судах і перед комісиями. Ся „боротьба плебеїв з патриціями“ продовжалась до Стефана Батория, що в 1577 році завів у Львові нову громадську репрезентацию. Громада вибирала колеґію сорок міщан (20 з поміж купців і 20 з ремісників), що тодїшній юридичній тер-

[1]) Ibid.

[2]) Кн. 4437. л. 340. Трафляють ся одначе введенне в володїннє per plenariam officii presentis residentiam proconsularis, consularis, advocatialis scabinalisque; див. кн. 4436, л. 18.

мінольоґії називалась **квадраґінтовіратом**. Се заведенне впроваджено й до Камінця в часі присвоєння львівського права. Не треба думати, щоби скількість членів ґмінної палати завсїди відповідала назві Сорок Мужів: у Камінци бувало їх 24, 25, 26 [1]) та навіть 15 [2]). На початку XVIII віка в Камінци сама коллеґія називалась коллеґією Двадцятичотирох, але потім знова привернено давнїйшу назву Сорок Мужів. Хоч вибори Сорок Мужів відбувались в часї загальних міських виборів, не виходить ще з сього, щоби ціла коллеґія мусїла змінюватись що року: більшість лишалась постійно; „висаджували" з ґміни тільки людий непевних та підсудних і т. инь. В Камінци вибирано до ґміни не по клясам (як у Львові), тільки по обрядам: половину обряду римського, половину грецького. На основі постанови комісиї boni ordinis 1741 року, до коллеґії Сорок Мужів вибирають ся громадою і квадраґінтовіратом люди чесного імени й відповідного достатку [3]). Та через те, що збори міської громади не мали нїчого означеного і постійного, то коллеґія Сорок М. являлась так саме замкненою в собі, як і рада з лавою, себ то сама себе доповнювала. Зрештою, се її право лишалося тільки в законі, бо в практицї і після постанови комісиї boni ordinis вибори до коллеґії Сорок попали в руки ради, як се видко з нової скарги від ґміни:

„По виданню декрету комісиї boni ordinis, маґістрат не звертаючи уваги на суворість сього декрету, не допускає посцільства до виборів для доповнення комплєту Сорок Мужів: сам маґістрат, не питаючи ґміни, настановляє всякого, хто би лишень дав гроші" [4])

Реґент і віцереґент. На чолї ґмінної палати стояв реґент, що називавсь инколи **маршалком**. Його вибирано з числа Сорок Мужів, або з лави що року. По „реляциї" львівського маґістрату, famatus regent honoratae communitatis вибираєть ся в дни звичайних виборів міських урядників; при виборах реґента заховує ся свого роду наступство; у Львові одного року реґент вибираєть ся з поміж купців, другого року

---

[1]) Кн. 4438, л. 21, 60.
[2]) Кн. 4490, л. 13.
[3]) Кн. 4568, л. 601
[4]) Ibid., л. 878.

з ремісників. Вибраного регента представляє громада магістратови й у присутности обох їх складає він присягу на свій уряд [1]). В Камінци й у сім разї приноровлено не подїл на кляси, тільки на нації й обряди так, що одного року вибирано регента польської нації, другого року — руської. Коли регент був католицької віри, віцерегент був православний і відворотно. З початку до поспільства належав тільки вибір кандидатів а потвердженє кого небудь з тих кандидатів на регента або віцерегента належало до магістрату. Приміром:

„Їх милість панове мужі разом з поспільством міста Камінци, зійшовшись на звичайне місце ратушене, на сесию генеральну для виборів, одноголосно вибрали кандидатів на регентство й шафарство та подали до апробації шляхетному магістратови, милостивим панам своїм“ [2])

Тоді було вибраних 6 кандидатів на регентство і віцерегентство. Але королївська комісия 1741 року порішила: регента Сорок Мужів вибирає не магістрат, тільки квадрагінтовірат, магістрат натомість тільки потверджує вибраного [3]). Тому то на дальших виборах „мужська (себто тїмінна) ізба“ представляла вибраних трех кандидатів на регентство і трех на віцерегентство не магістратови, тільки поспільству. Останнє більшостию голосів рішало вибір [4]). Зрештою рада не скоро відступила свої права. Вибраний регент складав ось яку присягу перед радою і громадою:

„Я, Н Н, присягаю Богу Всемогучому, в Тройці Сьв. Єдиному, Короленя його милости панови нашому милостивому, шляхотному магістратови й цілій раді, теперішній і будучій та цїлому поспільству, що на уряді своїм регентськім, на який я вибраний, буду вірний раді й послушний: буду хоронити по своїм силам права, привілеї й вольности, надані сьому місту, щоби вони в нїчім не потерпіли шкоди і зменшенія, скільки стане в мене хисту, буду прибільшувати суспільне майно, вислухувати по сумлінню й відбирати рахунки податків і міських складок від екзакторів та складати сумлінно такий самий рахунок податкових сум, много взятих, перед панами консулями й депутатами станів (ordines); міських тайн нїкому не виявляти му, хиба що сього вимагає суд його королївської милости зажадає; скликувати му квартальні сесиї Сорок Мужів що чверть року з відома бурмістра й панів радних, годитись на податки, що на них згодять си стани (ordines) міста більшостию голосів, або підпирати сторону розумнїйших, на нарады в ратуші по сповіщеню (intymacyi) пана бурмістра і панів радних громаду скликувати

[1]) Кн. 4430, відповідь на пункт 8.
[2]) Кн. 4562, л. 517.
[3]) Ibid., л. 601.
[4]) Кн. 4490, л. 39.

та сам у визначенім часі точно приходити. Коли стане ся що небудь проти права, декретів і привілеїв міста, або міщани зазнають кривди від кого небудь без суду й достаточної причини, тоді скорше не приступлю до протестациї, чи манїфестациї в актах „peculiaria“, поки не оповіщу про се панів радних раз і другий. Печаливо буду дбати про се, щоби в місті процвітав всюди спокій та згода між міщанами. Обіцюю не відступати від сього для дарів, кариєри, приязни, спорідненя, страху, гніву, ненависти або чого небудь иньшого. Так мені Боже поможи і Сьвята Твоя Мати“.[1]).

Наводимо тут сю форму присяги тому, що вона містить майже всї роди дїяльности ґміни й реґента з'окрема. Реґент, очевидно, мав подвійне значіннє: провідника ґміни і трибуна народного. Ґмінна палата збиралась чотири рази до року на звичайні сессиї, що тому й називають ся квартальними; сессиї відкривають ся одначе з відома й дозволу ради, отже при опозициї ради вони можуть бути й не зібрані [2]). Рада посилає реґентови спис осіб, що мають право бути на зборах; людий же підзорних для неї вона віддає під суд і таким чином вкорочує число членів инколи до 15-ти [3]). Звичайно на сессиях коллеґія Сорок засїдала разом з лавою; в такім разї голова лави, субделеґат війтівський ставав у розріз із війтом, як членом ради. Бувають, хоча й рідко, сессиї без участи лави. На сессиях виборчих лави й Сорок Мужів прилучувалось ще поспільство в неозначенім складї. Крім квартальних сессий були ще сессиї надзвичайні. Коли виринали питання, що потрібували безпроволочного полагодженя, або не предвиджені випадки, реґент звертав ся до ради з проханнєм скликання надзвичайної сессиї. Порядок квартальної сесси був такий. Рада укладала „пропозициї“, проєкти законів (біллї); сюди належали і проєкти нових податків для покритя біжучих, чи нових потреб, заходи коло зобезпечення прав і інтересів міста (посиланнє депутатів до короля й на сойм, визначеннє адвокатів для ведення або почину процесів зі сусідами-шляхтичами), визначеннє сум для нагороди членів ради, проєкт нових будов і инь. Сї пропозициї подавались

---

[1]) Кн. 4430, відп. на пункт 8.

[2]) Кн. 4490, л. 47. Реґенти з поспільством і ґмінними просять уради видання проєкту на квартальну сессию, заявляють, що й без того богато є потреб, над якими годить ся подумати, пригадують раді, що вона, відбираючи присягу, обіцює збирати сестию кождого кварталу.

[3]) Кн. 4490, л. 13.

з початку сесиї, і були головним предметом її розправ. Одначе ґмінна палата, зі свого боку, мала право подавати раді свої проекти яких не будь, на її думку, конечних справ, скарги на бездільність і повільність самої ради та инь., що й становило так званий „additament“ до постанов сесиї. Таким чином постанова (ляудум) сесиї складалась: а) з рішення питань, поданих радою і б) з аддітаменту. Написаний по пунктам результат сесиї подавав ся раді; пропозиції рада приняті сесиєю ставали законом; на пропозиції ізби ради повинна була відповісти зараз. Але ізба часто мала нагоду жалуватись на се, що рада не спішить ся з відповідю; в такім разі на другій сесиї ізба повторювала свої пропозиції [1]).

В разї потреби принятя яких небудь важних заходів в часї сесиї, наступало сполученне міських урядів (ordinum), себто рада сполучувалась з лавою і коллегію Сорок [2]), инколи при участи поспільства. Богато членів ізби ходило на сесиї неправильно, иньші знов зовсїм не ходили; се приневолювало ізби до постановлення примусу: за приміром міста Варшави виновник за третім разом тратить свій уряд.[3]) Рада пригадує ізбі в своїх пропозиціях, щоби вона відбувала свої засідання „в тихости духа і спокою серця“ [4]). Що спокій серця легко можна було прогнати, видно з сього, що в міських рахунках часто читаємо: „На пиво або на горівку для панів ґмінних стільки“. Обставина ся зрештою не чужа і панам радним і взагалї всяким коллегіям при засїданнях. Ясна річ, що до ізби належала власть законодатна, а до ради власть виконання, а до лави судова. Се все ясно показане в постановах комісиї boni ordinis:

„Податки, говорить ся в них, постановляють не консулї, лише коллегія Сорок Мужів і лавників за згодою громади, на зборах, що повинні бути зібрані anticipative. Ляудуми (постанови) податків повинні бути записані в книгах проконсульских або війтівських, поки ще розпічне ся їх стягання“ [5]).

---

[1]) Кн. 4562, л. 729.
[2]) Кн. 4490, л. 37.
[3]) Ibid., л. 43.
[4]) Кн. 4490, л. 13.
[5]) Кн. 4562, л. 601.

Ізба в кождім виконуванню своєї власти стрічає безупини перепони з боку ради; приміром камінецьке поспільство жалує ся, що

„хоч всі податки повинні бути накладані реґентом Сорок Мужів і поспільством, маґістрат накладає податки propria autoritate; хто вдає ся до панів радних сей дістає протекцию і на нього визначає ся менша сума, про що й виходить поменшення доходів“ [1]).

Або:

„Консулї не хочуть виконувати лиудумів громадських, постановлених радою, лавниками й Сорок Мужами; до того ще: богато консулів потайки забирає до своїх домів розклад подимного податку, постановлений на ратуші і підписаний власними руками сих, що там засїдали, та самовільно й по вподобі одним зменшують податки, а других обтяжають несправедливими додатками“ [2])

Щоби представити докладнїйше круг предметів, що були в заряді ізби а з тим і характер її відносин до ради, наводимо тут у витягу протокол засїдання одної камінецької квартальної сессиї:

Засїдає реґент, віцереґент, субделеґат, лавники і ґмінні. На засїданнє рада подає такі пункти: а) рекомендує реґентам і ґмінним перевести ревізию (obrachunek) броварської аренди по причинї кінця контрактових речінцїв та зревідувати аренду камінецького млина і восківницї; б) постановити марцевий податок; в) зарядити виплату платні міським слугам; г) заплатити ремісникам за роботу коло гауптвахти; д) пригадує, щоби теперішнї реґенти відібрали від попередніх реґентські книги та иньші письма. — Ґміна в своїй постанові відповідає на се: а) Тому що реґенти з лавою та ізбою не мають анї контрактів, анї інвентарних книг, анї відомостий про недоплати, коли які були попереднїми роками з боку арендаторів, бувші реґенти мають обовязок зложити інвентарні книги (жовту, сїру і новозаведену) та ориґінальні контракти. Крім сього, вони повинні списати недоплати арендаторів, віддати спис їх теперішнім реґентам і перевести в присутности нинїшнїх реґентів ревізию млина, восківницї і броварів (горалень). б) Хоча ізба не має нїякої відомости про міські приходи й розходи, про довги, що залягають на місті, і проценти від них, хоча через те й не може бачити законних основ, для чого наложено марце-

[1]) Ibid., л. 878.
[2]) Ibid., л. 394 і 402.

вий податок на бідних міщан, то всеж, звертаючи увагу на заяви реґентів, що не став їм гроша на неминучі потреби міста, ізба з жалем годить ся на податок: податок повинен бути постановлений лавниками і реґентами з ґмінними і поспільством, з прилученнем цехмістрів усіх цехів, без присутности радних; потім повинен бути підписаний тими, що постановлюють податок, та вписані в реґентську і рахункову книгу без якої поправки; опісля реґенти з ґмінними виберуть люнара. в) Міським слугам і ремісникам, що працювали на гауптвахті буде заплачено: одначе попереду розходи повинні бути записувані не в чорнових книгах (raptularzach), тільки в книзї рахунковій, формальній. Реґенти, по зложенню обрахунку бувших реґентів, повинні що року вписувати приходи з аренд, податків, держав маєткових та консенси на ґрунти, а також розходи, на сессиях повинні показувати сї записки приходу і розходу лаві і ґмінним. Відповівши сим робом на пункти, подані радою, ізба долучує свій additament: а) рада повинна подбати над стяганнем податків з не міщан, що живуть і торгують у місті; б) рада повинна подбати про зворот недоплат від камінецьких Вірмен; в) ґмінні мужі уважають для себе великим утиском се, що мусять ходити з податками до президента (проконсула), або екзактора подимного і просять їх увільнити від них; попереду будуть збирати подимне цехмістри в своїх цехах та віддавати, кому треба; г) ґмінні жалують ся, що судовий інстиґатор, виходячи поза права свого уряду, вмішує ся в цехові справи, платню бере більшу, ніж позволяють засоби каси і т. инь.; д) сессийна ізба просить, щоби до міського стану не приймались цехові без рекомендациї цехмістрів, а всї иньші без рекомендациї реґентів і внеших осіб [1]).

У сім протоколї та у формі присяги реґента доволї докладно означує ся обсяг власти реґента, як постійного урядника. Предмети заряду сеї дікастериї ось такі:

1) До реґенти переходить поволї ціла господарська частина управи. По означенню компсї boni ordinis, реґент, з доданими йому люнарами від ради, лави і Сорок Мужів,

[1]) Кн. 4490. л. 40.

орудує всіми міськими доходами; але перед кінцем свого уряду він складає рахунок перед виборцями з ради, лави і квадраґінтовірату [1]). Чи сей рахунок складав ся до ладу, видко з висше наведеного акту та иньших [2]). Деяких реґентів навіть королївська комісия не могла приневолити до віддання рахунків. Господарський бік діяльности реґента взяв гору над усіми иньшими так, що він називавть ся иноді економом [3]). До якого ступня господарська діяльність реґента могла бути обмежувана вмішуваннями і зарядженнями ради, видко з отсих скарг:

„Радні недозволеними способами приневолюють реґентів до підпису асекурацій радним кредиторам; складаючи аренду з корчемним арендатором, що віддавалась перше за 1500 польських флоренів, радні всилували реґента наперед підписати на чистім бланкеті, а потім на сім бланкеті вписали меншу суму та, взявши опісля гроші від арендатора, розділили їх між собою" [4]).

В ляудумі одної сессиї ізба заявляє, що зібраний податок дістав ся у руки одного радного і він невідомо куди запропастив сї гроші, „а на реґентів, каже далі ляудум, кричать та нечесними їх лають" [5]). Хоча реґентови Сорок Мужів (про се мова в дній скарзї камінецького посцільства) комісия boni ordinis, надала власть відбирати всї доходи та орудувати ними разом з люнарами й лавниками, то вееж маґістрат, настановлюючи на реґентство сього, кого хотів, а не по бажанням посцільства, захоплює гроші в свої руки і видає їх по своїй волї; колиж який реґент віддавав квіти, то робив се на приказ, не бачучи й не знаючи нїчого, зі страху перед вязницею ратушною і підратушною [6]). Тому що арендаторами доходових предметів (коршем і т. инь.) були здебільшого радні, то такі арендатори зовсім не складали рахунків реґентови на перекір декретови boni ordinis [7]). Законні відносини ради до господарської управи реґента лежали в тім, що проконзуль давав асиґнати, а реґент квіти, на які виплачувано гроші [8]).

---

[1]) Кн. 4562, л. 601.

[2]) Ibid., л. 1187, також кн. 4490, л. 21.

[3]) Кн. 4490, л. 154.

[4]) Кн. 4562, л. 967.

[5]) Ibid., л. 871.

[6]) Ibid., л. 878.

[7]) Ibid.

[8]) Кн. 4490, л. 37.

2) Реґент є оборонцем прав та привілеїв цїлого міста. В Камінцю ґмінна ізба наказала реґентам завести осібну книгу для записування кривд, нанесених місту й міщанам від ґарнїзона[1])

3) Реґент, як репрезентант посполства, боронить його прав перед радою, вписує протестації в актові книги й веде з нею процеси.

Канцелярийні і полїцийні уряди. Рада, лава і ґмінна ізба становлять разом цїлу судову, адмінїстративну й господарську управу міста і творять так звані „ordines“. Всї иньші урядові особи се тільки наймлені урядники. Зрештою у Львові була ще колльґія 10 мужів, або радше, часова ревізийна комісия для відбираня рахунків від приходу і розходу за попередний рік. Чотири члени сеї комісиї визначувались радою, а шість — Сорок мужами; такий порядок установив ся по довгих перепонах з боку ради, що хотїли визначувати 6 членів, а ізбі полишити тільки настановленне чотирох. В Камінцю, по означеню комісиї boni ordinis, ревізийний комітет повинен був складатись із шістьох членів, по двох від ради, лави і квадраґінтовірату. Ревізия повинна була переводитись два тижні перед сьвят. Матвіем[2]) (перед загальними міськими виборами). Та й тут рада виявляла охоту загарбаня права ревізиї в свої руки[3]).

а) Люнар. Поки економічна частина управи не опинилась в руках реґента, головним урядником від міської господарки був господар міста, инакше люнар, або шафар, чи вкінци прокуратор[4]); його вибирала первісно рада зпоміж Сорок мужів; звичайно перша у списї мужів, імовірно найстарший і достойнїйший, ставав люнаром. Трафлялось одначе, вибирали і не з поміж Сорок мужів[5]). Йому визначувалась річна платня 20—50 зл. При виборах сама рада висказувалась инколи, що нїхто з радних, анї війт не повинні мішатись до нїяких доходових річний під карою 100 гривен[6]).

---

[1]) Ibid. л. 2
[2]) Кн. 4562, л. 601.
[3]) Ibid. л. 1269.
[4]) Кн. 4440, л. 126.
[5]) Ibid.
[6]) Кн. 4438, л. 60.

Власть люнара з початку цїлком була рівна власти реґента: він видавав квіти, без яких не могло бути нїякої видачі гроший. Одначе на останок шафарі стали тільки помічниками реґента. Поборцями податків (екзакторами) визначували в Камінци не постійних урядників, тільки часових, осібно при кождій потребі, до сього визначували инколи лавників[1]), инколи міщан, що належали до муніціпальної сторожі, десятники[2]).

б) Інстіґатор. Як господарська власть реґента належали давнїйше до шафара, так иньший б. к. урядованя реґента, а саме обовязок стерегти порядку і спокою в містї був давнїйше в руках осібного урядника, інстіґатора. Значіннє сього урядника, хоча чисто полїцийне[3]), могло розширюватись до неозначених границь. Хоронячи від безправя, злочинів і рабунків, він міг в імени міста розпочинати процеси проти усїх осіб, навіть прибраних висшою властию. Се можна бачити з отсих примірів. Інстіґатор протестує проти війта за те, що війт безправно загарбує чужі маєтки[4]). Се було в часах, коли по виходї Турків з Камінця, громадяни, що там ще лишили ся, самовільно загарбували ґрунти у зруйнованім і запустїлім містї, а люди, що мали власть, доконували рабунків у широких розмірах; особа, проти якої протестує інстіґатор, має трохи що не одиноку власть у містї, се одинокий консуль, який пережив цїлий період турецького панованя. Але й нові, що йно вибрані члени маґістрату, йдуть за його приміром: тодї то інстіґатор заявляє проти нововибраного лавника, що „він, захопив чужі маєтки і позволяє собі богато, не платить чиншу три роки та не доказує права спадщини на занятий дім“[5]). Інстіґатор totius communitatis протестує против одного міщанина тому, що він не розібрав своєї клунї, відповідно до

---

[1]) Кн. 4490, л. 37.

[2]) Кн. 4440, л. 449.

[3]) Уряд інстіґатора по ординациї кремінецькій (К. Ц. Арх., кн. 1973, л. 46.) означає ся так: 1) інстіґатор повинен тихомирити всякі крики вчасї відбування судів на ратуші; 2) він повинен видавати позви, стягати грошеві судові кари, спонукувати людий, щоби являлись на судї і сам бути на судї; 3) кождої пятницї він обовязаний подавати судиї реєстр судових рішень.

[4]) Кн. 4437, л. 322.

[5]) Кн. 4438, л. 15.

заборони ставленя клунь серед міста; йому навіть пригадували сю заборону, та він не сповнив її; тепер же клуня згоріла і мало що не спалила иньших будинків[1]). Інстіґатор жалує ся, що якийсь

„Гавричко передягає ся три рази на день, що приносить сором цілому місту тому, що офіцири глузують собі з того і представляють нас убогих міщан ґенералови так: вони, бач, дуже богаті, коли три рази на день зміняють такі богаті одежі“[2]).

Зі скарги поспільства ми бачили висше, що власть інстіґатора могла стати ся дуже пригнїтаючою і важкого для міста. З приростом власти реґента інстіґатор став його помічником[3]).

Писарь ради. При слабій письменности й инколи таки повній неписьменности панів консулїв, писарь стає урядником найбільше важним. Загальне маґдебурське узаконенє звертає на сей пунк особлившу увагу. Писарь, як се приписує закон, повинен бути чоловіком здібним і звязаним присягою. Закон визначає заздалегідь найострійші кари, щоби відхилити надужитя з боку писаря: писар, що написав неправдивий запис, тратить руку, а коли він сфалшував що в маґістрацьких книгах, то повинен бути покараний огнем. В богато місточках, каже Porządek sądów miejskich, радні з війтом та лавниками обсаджують писарські порожні місця людьми, до сього нездібними, клехами або пяними шкільними учителями. Лавники судів висшої інстанциї знають добре, що инколи не можуть розвідатись про нїяку потрібну річ при апеляциї, що приходить до них від місточка. Де нема доброго пусаря, там всї судові розсліди й записи повинні бути диктовані яким небудь більше осьвіченим членом суду. Звісно, що дуже часто прокидують ся спори між не богобоязливими прокураторами за недоладну латину[4]). Всї ті скарги вповнї можна прикласти й до більших міст, з виїмком небогато таких, як Львів. Про нечесність та ледарство[5]) писарів сьвідчить численні скарги в Камінци, про їх нездарність до письма, — всї акти, писані безграмот-

---

[1]) Кн. 4440, л. 398.
[2]) Кн. 4437, л. 898.
[3]) Кн. 4562, л. 1274.
[4]) Porz. sądów miejskich: про писаря.
[5]) К. Ц. Арх., кн. 4562, л. 873.

ною або дивовижною амальґамою латинських, польських, німецьких і українських слів. Уряд писаря николи сполучував ся з урядом лавника а навіть консуля[1]), одначе здебільшого він обсаджуван ся нанятими письмаками, николи шляхтичами темного походження, що опісля показувались проворними злочинцями. Писарь діставав річну платню, що николи вкладалась на арендаторів міських маєтків як осібна условина аренди[2]). Крім сього, він діставав заплату за кождий випис та реляцию і брав участь при розділї судових кар. Ревізию архіва переводили реґенти, а викликало її таке крайнє недбальство в його заряді, що писали і книги лежали по домах радних, валялись по підлозі і т. инь.

6) *Вірменська юрисдикция.*

По виходї Турків з Камінця небогато з Вірмен, що розбіглись були, повернуло на своє старе місце перебування. Число всїх камінецьких міщан Вірмен, по „катальоґу" 1704 р., було таке: 1) judices (члени вірменського уряду) — 8; 2) viri (члени громадської коллеґії, квадраґінтовірату з реґентом і віцереґентом) — 14; 3) communitas (громадяни власники домів) — 36; 4) mlodziency — 15[3]). З отсього перечислення мешканців видко, що вірменська юрисдикция була безсильна в боротьбі з численнїйшою юрисдикцією польсько-руською. З отсеї обставини скористала сильнїйша юрисдикция і розпочала гнобити вірменьську. В 1702 роцї вірменська юрисдикция (війт і 6 лавників за згодою квадраґінтовірату) постановлює ляудум сього змісту: вірменська громада бачить неприхильність польського маґістрату і давної руської юрисдикциї, сполученої з тим маґістратом, бачить, що нїякої справедливости не добуде за свої кривди; сих, що ображують честь Вірмен, не карають ся, а урядники польсько-руської юрисдикциї приневолюють людий вірменської народности піддаватись польсько-руському судови; вкінци, наперекір усім королївським привілеям, постарались для себе таких привілеїв, що нищать права Вірмен; тому то громада рішилась просити через старосту камінецького, визначення

---

[1]) Кн. 1490 л. 11.
[2]) Кн. 4562 л. 818.
[3]) К. Ц. А. кн. 4469 л. 128.

королівської комісії для порішення спорів з польсько-руською юрисдикцією і сусідніми шляхтичами, що забрали Вірменам їх поля й луги; та що комісія не може відбуватись без коштів, то вірменська громада обовязує ся покрити її розходи, скільки їх буде[1]). Незвісно, чи відбула ся отса комісія і чи зробула вона що на користь Вірмен. Одначе за яких сімнадцять літ бачимо боротьбу обох юрисдикцій в цілій повні. В 1719 році бурмістр польсько-руської юрисдикції вніс протестацію проти Вірмен до війтівського й лавничого уряду. Зміст сеї протестації такий:*).

„Вірмени беруть перевагу над тутешніми міщанами (через те Вірмени як би не признають ся міщанами камінецькими) і старають ся знищити польську юрисдикцію; захопивши управу пограничного міста, ладнають ся незалежно, самі собою та шкодять Полякам, де тільки можуть; скинувши з себе (wyłamawszy się) власть тутешнього магістрату (вислів вовсім неправдивий, бо незалежність вірменської юрисдикції була потверджена законом), бажають жити в пограничнім місті незалежно, хоч є чужоземцями (натяк на політичну непевність Вірмен), хоч знають, що коронна конституція, яка передає Камінцеви права міста Львова, наказує їм виявляти послух та пошану шляхетному магістратови, бурмістрам і раді, як прімасам міст, та вікарним сьвятої королівської величности, слухати їх постанов і в усіх інтересах зносити ся з ними (така плутанина відносин справді була введена самим законом і він не змігїї відхилити постановленнем двох самостійних управ в одним місті); та вони не то, що не поважають магістрату й не подають ся йому, вони ще і власть, належну до магістрату, собі присвоюють: дають право громадянства в місті, не уважаючи на основне право міст; судять та рішають справи грунтові, хоч такі справи належать до польської юрисдикції; дають інтромісії, (віддання в посілість) ні такі грунти; відбувають приватні сходини (вислів знова брехливий) та постановлюють таємні конституції, Бог зна які, шкідні не тільки для міста, але й корони польської. Щоби чинити польську юрисдикцію та піднести свою, Вірмени старають ся розігнати і так уже невеличку жмінку польських міщан, що є в бідним положенню (ми бачили, кільки було Вірмен у Камінци на початку XVIII віка), та заволодіти цілим містом. Осібні постанови вірменської юрисдикції без попередніх зносин з магістратом і поспільством (себто, польсько-руським; протестація часто забуває робити сей додаток, не признаючи зовсім Вірменам права до осібної управи) наводять тільки клопоти польській юрисдикції. На наругу бурмістрам і радним, пани Вірмени, як чужоземці, не знаючи ні читати, ні писати по польськи та не розуміючи польської мови, не знаючи зовсім законів, у великій гордині рахуючи тільки на свої гроші та на майно

[1]) Ibid. л. 55.

*) В дальшім цитаті замітки автора подані розстріленим письмом.

думаючи, що польська юрисдикція вже не міцесе голови, називають себе всюди бурмістрами й радцями. Магістрат Вірмен не признають своїм начальством; тому то відчахнули своїх ремісників від польських цехів і позаводили свої цехи, не маючи до сього права від королів і на перекір звичаям инших міст (питання про належність до цехів, було одно з найтрудніших завдань різнородности юрисдикцій). Вживають насильств для загарбання майстрів польських міщан і засобів життя; хоча, на основі давних прав, вони можуть шинкувати тільки мальованкою і мушкатами, тай то в пивницях, вони присвоїли собі продаж всяких напитків: пива, меду, вин, горівок; публично відкрили шинки в домах і в каменицях своїх (а тимчасом таке право надане Вірменам привілеєм короля Яна Казиміра, 1658 р.); ведуть торговлю не тільки турецькими, але й перськими товарами (в руках Вірмен була головно торговля зі Сходом) та зелізними предметами. Присвоїли собі силени й будки, що стоять під ратушом і належать на основі всіх прав до польского ратуша та були відступлені Вірменам по виході Турків тільки на довічним праві; видумали собі дідичне право до них, не хочуть їх ані зверстати, ні платити від них чиншу, а через те дах і стіни ратуша руйнують ся. На сплату контрибуцій, наложених на місто, з бідою дають третій гріш (себто третю частину контрибуції цілого міста) не вдовольнюючи ся тим, кождий зних осібно, де лишень може, шкодить польській юрисдикції, нехтує та зневажає її. Так Ст. Мелькопович, незаконно і проти коронних конституцій вибраний Вірменами на уряд війта, відбирає власть польському войтови, який на основі львівського права, повинен проводити у вірменськім уряді та рішати справи, що доторкають ся сього народу (але неправда); вірменський війт присвоює собі міську управу, називає себе і війтом і бурмістром і радцею міста, вмішує ся в діла, що в своїй основі, належить до бурмістра та повертає на свою користь чинш з будок під ратушем. Недавно, коли заряджене бурмістра були ті будки запечатані (в цілі стягнення чиншу) він розірвав печатку. Незаконно діставшись на такий уряд, він ще до того не сповнив його, як годить ся: не дав сатисфакції Полякам на їх скарги проти Вірмен, не пильнує виконання засудів, які сам давно вже видав, зневажає всюди польський нарід, а свій протегує та потурає йому в очевидних неправдах. Взагалі, він змагає ся довести до крайної руїни не тільки Поляків, але й цілий нарід: дав одному Вірменинови пропустку до міста на дві особи і таким чином впустив до міста зараженого Вірменина, через що мало не заразив міста і граничної твердині[1]).

Розглядаючи сю протестацію, бачимо, що надужитя з боку Вірмен, які дали причину до неї, не можуть бути названі особливо великими та, що більша частина обвин протестації неправдива, а инші дрібні. Правдивою причиною ворожнечі між Поляками й Вірменами є розділ обох міських управ, постановлений законом. А тим часом, при організації

[1]) Кн. 4562, л. 158.

міської управи по магдебурському праву, не було иншої можливости заховати рівноправність міської людности! Сполучення юрисдикцій було поневоленням одної з них, се гарно розуміли і Поляки і Вірмени; приклад руської юрисдикції стояв перед очима. В 1724 році м. Камінець (себто польська юрисдикція), висилаючи інтернунція на варшавський сойм поручує йому „постарати ся на соймі, щоби Вірмени були прилучені до нашої юрисдикції з причин устно йому поясненых“ [1]). Для покінчення спорів між юрисдикціями визначувались часті королівські комісії, які видають постанови, не завсігди однакові. В 1736 році лава польсько-руської юрисдикції протестує проти ради тої самої юрисдикції між иншим тому, що рада не виступав енергічно проти Вірмен, позволяє їм будуватись на ґрунтах польсько-руської юрисдикції, приймає їх до лави і потім до ради, „без ніяких заслуг з їх боку для юрисдикції польсько-руської“, не дбає про стягання з Вірмен третього гроша на суспільні потреби (на мости, мостові і твердинні будови) [2]). Імовірне, спонукана сею протестацією рада постарала ся о комісію в 1742 році. Рішення сеї комісії було неприємне для Вірмен і тому на другий зараз рік 1743, на прохання Вірмен визначує ся нова комісія. Вірмени голосять, що польська юрисдикція, годуючи ненависть до вірменської, добула собі декрет на основі неправдивого рапорту на комісарськім суді, в неприсутности Вірмен, що тоді не мали документів та проти королівських привілеїв. По силі сього декрету відібрали у Вірмен майно та вигнали їх з власних їх володінь [3]) Натомість польсько-руська юрисдикція заявляє, що Вірмени не виповнюють декрету комісії 1742 року, себто не платять чиншу від домів, поставлених у циркулї польсько-руської юрисдикції, не віддають третього гроша, себто третьої частини міських податків і трех фльоренів побору від кождої крамниці на користь магістрату польсько руської юрисдикції. При тім піднесено проти Вірмен ще й инші обвинн, які не мали ніякої юридичної вартости [4]). Наслїдком таких скарг декрет комісії 1743 року

[1]) Ibid., ст. 222.
[2]) Ibid., ст. 394 й 402.
[3]) Ibid, ст. 780.
[4]) Ibid, ст. 788.

знов обвинив Вірмен. Та останнї наново почали справу і виграли її в тім самім роцї 1743. Таким чином, за два роки (1742—1743) видано три декрети королівських комісий, що взаїмно нївечили один одного. Се, розумієть ся, не спинило дальшого розвитку боротьби: 1744 року стрічаємо нову претестацию польсько-руської юрисдикциї проти вірменської [1]), а в 1747 роцї нову королівську комісию в Камінци для порішення спорів обох юрисдикций [2]). Кождий зрозуміє, як впливали на міський добробут сї хронічні процеси, розпалюючи все більше і більше взаїмну ненависть. Самі розходи на утриманнє комісий та чудові кошти доводили до руїни засоби обох сторін, про що і згадують протестациї сих часів [3]). Прінцип компетенциї суду, який домагавсь, щоби суд відбував ся в тій дікастериї, до якої належить відповідник, приноровлювалось також до ріжних юрисдикций одного і того самого міста. При обопільній ворожнечі юрисдикций, такий порядок доводив до нових завад та безкарности злочинів [4]).

Вкінци, до упадку добробуту вірменської людности в Камінци доводила й сама орґанізация вірменської юрисдикциї [5]). З поданного висше „катальоґа“ камінецьких міщам вірменського походження видко суспільний устрій сеї юрисдикциї, а саме те, що вона є відбиткою суспільного устрою польсько-руської юрисдикциї. Управа складає ся з війта, коллеґії присяжних з писарем, та коллеґії Сорок Мужів з маршалком і віцемаршалком на чолї. Війта вибирають що року присяжні й Сорок Мужів в присутности поспільства з поміж судиїв (присяжних) „на основі привілеїв і старих звичаїв“ [6]). Вибір доконує ся в дни загальних громадських виборів, дни ап. Матвія [7]), в присутности депутатів польсько-руської ради. Присягу складає ся перед бурґґрафом (як заступником старости,

---

[1]) Ibid., л. 770.

[2]) Ibid., л. 731.

[3]) Ibid., л. 770.

[4]) Кн. 4441, л. 1 і 2.

[5]) Устрій вірменської юрисдикциї не може бути тут виложений в такою повностию як треба, тому що ціла половина актових книг сеї юрисдикциї писана у вірменській мові, для нас незрозумілій.

[6]) Кн. 4439, л. 135.

[7]) Ibid., л. 245.

коли сього останнього нема), николи в присутности регента ґродського та иньших шляхтичів [1]). Король Владислав IV приказав камінецьким Вірменам подати собі правила вибору війта на будуче. В 1634 році Вірмени подали таку постанову. Вибір повинен відбуватись що року в дни сьв. Матвія; він доконує ся маршалком, Сорок Мужами та 50 особами з поспольства. Спис сих останніх повинен спорудити маршалок зі Сорок Мужами три або чотири дни перед виборами. Вони повинні бути порядними та осілими громадянами (ті, що не мають нерухомого маєтку, не можуть бути виборцями). Спис їх повинен бути поданий до перегляду війтови й радним. Тільки по потвердженню спису виборці можуть бути скликувані. Коли війт через урядового слугу сповістить їм зазив на вибори, тоді вони, зібравши ся, повинні поводитись як найчемнійше та найгіднійше, щоби не нарушити повагн ратуша і судових радних. Коли війт зложить свій уряд, громада, подякувавши війтови за труди, повинна вийти з комнати на гору для нарад; потім на засіданню, громада іменує війтом того, кого їм Бог покаже, з поміж радних; вибір рішає ся більшостию голосів. По законови й сути річи ніхто не може займати два уряди в однім часі; тому то від нині намістника не повинні бути вибирані на війтівство; намістник повинен сповнити свій уряд, а війт свій (уряд намістників опісля був знесений, а в чім містив ся він — нам невідомо). Також радний не може займати двох урядів, себто, не може бути радним і писарем одночасно, лишень повинен вдовольнитись одним урядом. Така постанова повинна мати силу на вічні часи. Ся постанова, переведена на засіданню „намістника-війта“, панів радних, маршалка й мужів, потверджена королем 22-го марта 1635 року [2]).

Судова власть війта по королівським привілеям незвичайно широка; апеляция від засудів війта йде тільки до ассесорських судів. В його руках лежить ціла адміністрация вірменської громади. Відносини власти вірменського війта до магдебурського суду (себто війтівської власти польсько-руської юрисдикциї) неозначені: по закону, поступованне вірменського

---

[1]) Ibid., л. 95.
[2]) Кн. 4442 л. 477.

війта підлягали контролї тільки вищого уряду, але в актах стрічаємо випадки формального суду над приватними поступками вірменського війта на міськім магдебурськім судї. Приміром, в 1715 році один Вірменин жалує ся перед війтівським урядом (польської юрисдикциї) на війта Т. Богдановича: Війт в ночі прийшов до його дому і лаяв його словами, які повторювати соромно; ображений зніс се. Потім його жінка, почувши такі слова війта, сказала: „За що ваша милість мужа мого такими словами лає? Не годить ся тобі, як тій бурі нічній, находити в ночи на людей". Війт, не шануючи жіночого роду, вдарив її по голові палкою так, що вона зараз упала скровавлена, полумертва; але війт не пожалїв її, ще два рази вдарив її по голові і вийшов, кажучи: „Мужеви твоому ще лишше буде". Війтівський суд польсько-руської юрисдикциї займив ся сею справою і переслухав свідків, які виявили, що напад війта на дім міщанина був сповнений в товаристві ксьондза та двох шляхтичів. Причини й наслїдки сеї справи невідомі [1]). Ясна річ, що при таких поступках війта власть його серед громади не мала, як се видко з актів, належної пошани [2]). Такі були війти, та не лїпші й судиї.

Колєгія присяжних або суддїв вірменської нациї складалась з вісьмох, або менше довічних членів: обставина се, що доводила до тих самих некористних наслїдків, які ми бачили при поясненю устрою польсько-руської юрисдикциї. Судиї лишають ся на своїм уряді навіть тоді, коли доконують гидких учинків. В 1705 році війт Ник. Ованнесович і цїлий уряд протестує проти суддї Яна Кшиштофовича за те, що він підчас суду, коли акти були вже відкриті та один акт уже записаний, счинив непорядок на ратуші, криком і лайкою на другого судню Б. Ісаєвича, а потім вдарив його кілька разів рукою. Уряд уважає се за образу урядового місця, а В. Ісаєвич, зі свого боку, заявляє, що се вже звичай Кшиштофовича коли непорядки на ратуші, та що се вдає ся йому безкарно [3]). А тим часом і на тім засіданю (25-го червня), і на другім 27-го червня), Ян Кшиштофович був записаний в ряду засї-

[1]) Кн. 4440, л. 430.
[2]) Кн. 4439, л. 35.
[3]) Ibid. л. 225.

даючих суддів та не переставав бути суддею й опісля; стрічаємо його ще в 1713 році. Тоді саме инший судия, Бр. Туманович, учинив ґвалт на ратуші і був засуджений, за те на шеститижневий арешт і заплату 70 гривен кари; але й він лишав ся суддею та стрічаємо його в 1713 році. Довічність судового уряду склонювала присяжних до ледачого й відбування: судії не ходять на засідання і тому в 1705 році вірменьський уряд був приневолений привернути ляудум 1658 року, на основі якого кождий, хто не хоче приймати уряду, коли його виберуть на суддю, повинен бути засуджений на заплату фунта золота; суддяж, що вже зложив присягу, але не сповнює своїх обовязків, повинен бути покараний подвійно, двома фунтами. Тому що стрічаєть ся суддів, які або зовсім без причини не ходять на засідання, або подають різні викрути за свою неприсутність, то такі судії повинні піддаватись карі 15-ти гроший за кождий пропуск та крім сього тратять вони свою частину судових доходів, з виїмком оправданих випадків неприсутности на суді [1]). Ся постанова зараз поки війшла в житє. Судия Бр. Аксентович уперто не приходить на засїдання; тому то уряд, не маючи вже терпцю, прикладає до нього попереднє ляудум, на проханнє одначе деяких осіб лагодить засуд, визначаючи виновникови двотижневий арешт і заплату $^1/_2$ кружка воску на вірменський костел; в разї не же сповнення сього декрету судия повинен заплатити 200 гривен [2]). Незвісно, чи поправив ся лїнивий судия; але в 1713 році бачимо його війтом. Актові книги наповнені головно процесовими справами поміж членами колляції присяжних; в більшій їх части появляють ся відповідцями, а часто і позовниками і відповідцями—судії; процеси простих міщан, членів вірменської громади становлять менше число актів. Судії ведуть між собою процеси, передовсїм в справах особистої образи і занедбання обовязків. Ci справи певна річ, не так важні як справи надужить, до яких також вела довічність суддів. Через те що війти і судії орудували міськими доходами безконтрольно, випрали часті надужитя в справах економіч-

---

[1]) Ibid., л. 134.
[2]) Ibid., л. 135.

них. Так 1704 року один міщанин заявив на виборах, що бувший війт Бр. Ісаєвич, який орудував доходами карвасорських млинів, мусів був в часї дорожнечі дістати принайменьше сім тисяч, а тим часом зложив він обрахунок тільки на 700 зл. На таку заяву міщанина не то що не звернули позору та ще покликали його перед суд за нанесеннє особистої образи судиї Ісаєвичеви і міщанин був спонуканий обмежитись заміткою, що судиї поступають проти закона і виявляють незнаннє маґдебурського права, чим ще більше обтяжив свою вину [1]. Розумієть ся, що коллеґія судиїв не могла мати пошани з боку громади. В 1704 роцї судия Кшиштофович жалує ся на реґента Сорок Мужів, Грибовського, заявляючи, що реґент публично в ураді сказав йому: „Я не признаю тебе судиєю". Тимчасом Грибовський жалує ся на судию, що сей останнїй публично в ратуші сказав йому: „Я не признаю тебе маршалком" (реґентом). Надто Грибовський пояснює, що він аж у відповіди на слова Кшиштофовича сказав йому образливі слова. Справа виринула тому, що уряд не вибрав одного з чотирох кандидатів на „мужество", представлених маршалком. Суд взяв сторону судиї, що боронив справу цїлого уряду. Тодї Грибовський заявив на судї: „коли ви не потверджуєте одного з чотирох (наших кандидатів), то ми не будемо вам кланятись, віддамо вам права і самі виберемо собі на мужество". Коли вкінци суд наказав Грибовському представити сьвідків для своєї справи з Кшиштофовичем, тодї він, виходячи з ратуша, сказав: „Не слухаю я вас, деинде найду собі лад". Суд засудив Грибовського на арешт, грошеву кару та перепросини [2]. Із сеї справи між иншим видко, в як відносинах була коллеґія Сорок Мужів до коллеґії судиїв.

Як бачимо з „катальоґа" міщан вірменської юрисдикциї, квадраґінтовірат вірменський був нечисленний (всього 14 членів); та всеж таки вибір на „мужество" підлягав ріжним обмеженням; мужем не міг стати міщанин, який що йно вступив у число міщан. В 1710 роцї маршалок Сорок Мужів, разом з мужами, просить уряд допустити до присяги на

---

[1] Ibid., л. 102 і далї.

[2] Кн. 4459, л. 95 і 96.

громадянство і разом з тим на мужество одного міщанина, що був давнїйше громадянином міста Камінця (а потім імовірно вийшов на инше місто). Уряд уважав можливим прихилитись до сього прохання тільки задля недостачі людий у громадї, але з вимовою, що на далї се не повинно повторюватись [1]). Справдї, около сього часу явились на війтівський уряд польської юрисдикції судиї вірменської нації і просили записати в актах ось таку постанову реґента і мужів вірменської нації. Повна сессия Сорок Мужів разом з польським маршалком, инакше реґентом, зібравши ся в справі міщанина Авг. Пижондовича і розглянувши її, відкрила, що Пижондович був давнїйше міщанином, мужем і радцею в Камінці, та коли під місто підступив ворог, він зломив присягу й утік, не маючи вже більше намїру вертати назад; пробував щастя у Львові, Люблинї, старав ся про війтівство в Станиславові і потім вернув ся сюди та домагав ся давнїйшого місця в раді. Сессия рішила не позволити на се, не мала одначе нічого проти нього, коли зложить присягу на jus civile, потім дістане ся в число Сорок Мужів та опісля на радство, коли його виберуть. Зрештою, сессия, полишає магістратови польсько-руському волю робити по своїй думцї і по законам [2]). Уряд вірменський звертає ся з сею справою до польського уряду, імовірно, наслїдком скарги інтересованої особи. Вірменський уряд не рішаєть ся сповнити постанови Сорок Мужів своєї юрисдикції, признав сам свою залежність від польсько-руського уряду і віддав справу його розглядови. Таким чином дїяльність коллеґії вірменської юрисдикції постійно обмежує ся і паралїзує ся присутностию сильнїйшої власти. Се особливо можна сказати про коллеґію Сорок Мужів; її дїяльність в головно законодатна; одначе більша частина постанов, та ще найважнїйших, повинна доторкатись цїлого міста. Власть видавання таких постанов не може належати ні польсько-руському, ні вірменському квадраґінтовіратови з окрема; але квадраґінтовірат польський уважає себе справжнїм представителем міста і присвоює собі сю власть, збори ж вірменські

---

[1]) Кн. 4441, л. 22.
[2]) Кн. 4442, л. 282.

вважає тайними сходинами, а їх постанови незаконними: спільні збори обох квадраґінтовіратів трафляють ся дуже рідко, лишень в таких випадках, коли треба подбати перед вищим урядом за процеси з посторонніми шляхетськими дікастериями, або в такім разі, коли постановляють ся такси на предмети торговлї. Сим робом, компетенция Сорок Мужів вірменської народности обмежує ся до неважних та нечисленних справ: постановлювання контрактів на аренди громадських доходів і посілостей [1]), вибору реґента, віце-реґента й урядників економії, екзакторів і шафарів [2]). Вибір реґента відбував ся по загальних міських виборах; приміром:

„1706 року 6-го марця прибувши особисто до уряду, мужі вірменської нації представили згідно з давними правами і звичаями, вибраного на уряд маршалка Сорок Мужів п. Гр. Миколаєвича, а разом з ним і екзакторів та шафарів, просячи уряд, аби їх потвердив. Уряд, признаючи їх прохання законним та опираючись на права, надані найяснїйшими королями, силою і властию своєю потверджує [3])."

Через те, що коллеґія Сорок Мужів вірменської нації має таке мізерне значіння, то й маршалок її, репрезентант її, користує ся дуже обмеженою властию: при широких юридичних правах він являєся як би прокуратором громади й піднимає доходження в її імени. В 1704 роцї реґент Грибовський підняв процес против одного міщанина за образу якогось сусїда; зрештою, обвинований протестував проти такого вчинку реґента й казав, що буде відповідати тільки тодї, коли сам ображений буде позивачем; та уряд не приняв сеї вимовки [4]). Крайне роздроблення самоуправи на міста, юридикциї, коллеґії і т. и. позбавляє великий прінціп самоуправи цїлої його ваги й користи.

в) *Відносини міста до посторонніх юрисдикций.*

Роздроблення міської управи на ріжні дікастериї паралїзувало добродійне діланнє самоуправи й було причиною по-

---

[1]) Кн. 4459 л. 287 і инь.

[2]) В актах вірменської юрисдикциї, писаних по польськи, нема протоколів засідань вірменського квадраґінтовірату. Є [illegible] в актових книгах, писаних по вірменськи тому, що „мужі" здебільшого не знали по польськи і [illegible] на польських актах по вірменськи. Тому то круг діяльности коллеґії Сорок Мужів не можемо докладно означити.

[3]) Кн. 4459 л. 246, також л. 210 і инь.

[4]) Ibid., л. 95 і 96.

стійних взаємних жалінь та процесових справ. Одначе крім дікастерій міської управи, по всіх містах, не виймаючи й сих, що користувались повним магдебурським правом, мали силу адміністративні і судові заведення не-муніціпальні. Колізії між одними й другими були неминучі, вони виходили частиною з самого закона, частиною зі самоволі властий. Вище натякнули ми, що при наданню магдебурського права, міста ніколи не освободжувались вповні від власти старости, як громадянських урядників, від військових комендантів і економічних арендаторів. В містах з повним магдебурським правом ся залежність була менша, ніж у иньших: але й міста першої категорії були в залежности від замкового уряду. В Камінци уряд орудника твердині був віддїлений від старостинської власти і відданий осібному комендантови, начальникови гарнізона. Таким чином тут витворюють осібні відносини міста: 1) до замкового уряду і 2) до гарнізона.

1. Судова власть замкового уряду що до міщан, по закону, повинна обмежуватись процесами між міщанами й земляпами, коли сї останні є відповідниками. Щоби показати, як швидко та як удатно ґродський суд віддавав справедливість міщанам у процесах їх зі шляхтичами, наведемо тут розбір одного цікавого процеса. Шляхтич Богуш, дїдич села Боришківця, без ніякого права вийшов за межу міських ґрунтів і земель с. Боришківця (хоч вона була виразно зазначена курганами, scopulis і каміннем lapidibus) та прилучив до своїх володїнь міські поля, луги й сїнокоси аж до річки Мукши, обробляв і збирав з них збіже та сїно, присвоїв собі місця пригідні для пасїк, обведені валом за річкою Мукшою і доконав „нечестивого“ дїла: порозкидав кургани (scopulos), вчинив наїзд на міщанські пасїки та забрав декільки улиїв. Коли міщани подали скаргу на се до ґродського суду, Богуш наважував ся на їх життє, вчинив наїзд на дім якогось Хмеля, що жив при Ляцьких воротах, лаяв, його, звертав на нього копіє і наважував ся на життє. По тім Богуш наїхав на поля позивачів turmatim et armatim; орючі міщани подались на втїкача, полишивши плуги; він дігнав їх, приловив та ображував словами й ударами, і ранив; між міщанами був також і один радця (консуль). Богуш займив силою около 50 возів сїна, гнав за Ів. Старим до самого міста і дігнав його, бив і зранив, обіцюючи подібно збити кождого міщанина, де

якого зустріне. Вкінці, Богуш заказав пити худобу в р. Мукші; декільки разів бив за се пастуха до крови і займав воли. В 1709 році на всі ті безправні вчинки була подана скарга до гроду від цілого уряду польсько-руської юрисдикції та кількома міщанами особисто ображеними; але ся скарга лишилась без полагоди. Тоді в 1710 році вищі урядники обох юрисдикцій подали нову скаргу на Богуша; наслідком сього, в тім самім в 1710 році, сю справу перший раз доручено судови і суд постановив інквізицію, себто зажадав від позиваючих ся сторін поставлення свідків, rei gestae bene gnaros. На друге засіданне сьогож 1710 року відповідники не поставили свідків; за те Богуш та його спільник Паплинський (шляхтичі) були засуджені на заплату позивачам 14 польських марок та суд приказав їм, під погрозою вічної баніції, поставити свідків на найблизший судовий речінець, себто на другий рік 1711. На сім третім засіданню відложено розслід справи до найблизшого речінця, немов то за згодою обох сторін, в надії замирення. Четверте засіданне в сій справі відбувалось того самого 1711 року і розслід знова відложено до найблизшого речінця, буцім то вдруге за згодою позиваючих ся сторін. В пятім засіданню 1712 року були особисто присутні війт і проконсуль польської нації, війт вірменської нації і проконсуль „юрисдикції грецької віри“ (Василь Хвостик) в імени цілого магістрату та юрисдикції „польської, грецької і вірменської“; з боку Богуша став на суді земський регент. Та через те, що Богуш був тоді послом на варшавський сойм, то розслід справи відложено знов до другого засідання. Тому то справа знов була доручена судови на засіданню 1713 року і тоді явились на суд особисто війти юрисдикції польсько-руської та вірменської з одного боку, а земський регент з другого, за Богуша. Та що останній був уже дома, то суд зажадав, щоби він особисто явились до відповіди. Відповідники (Богуш зі спільником своїм) зажадали апеляції до люблинського трибуналу; гродський суд не позволив на апеляцію; проти сього відповідники протестували, а суд репротестував, що поступав non tenere, sed jure tenente. Коли вийшов речінець, визначений Богушеви декретом суду для особистої появи на суд, тоді суд уже приказав явитись сторонам. Відповідники знов зажадали апеляції до як-

блинського трибуналу; суд анов не позволив на се і відповідники протестували, а суд репротестував, що поступає non temere, sed jure mediante. Томуто, не входячи в осуд головної справи, суд визначав за несповнення двох своїх декретів (за неявку) подвійну кару відповідникам, по 14 польських марок від кождого, крім заплати кар на основі давнійших декретів та обовязув відповідників представити жадану інквізицию на найблизший судовий речінець, під погрозою вічної банїциї, яку оповістить ся як раз у тім судовім речінци. Від сього декрету відповідники ще раз зажадали апеляциї до люблинського трибуналу і суд ще раз не допустив до апеляциї; відповідники протестували, а суд репротестував, що поступає non temere, sed iure mediante. Потім позивачі обвиняють відповідників перед ґродським судом за те, що вони не явились на третє а навіть четверте (що вже понад форми суспільного права) візване перед ґродський суд в справі незаплати кар, поставлених попередним декретом, і просять, щоби тепер, по думці давнійшого декрету, оповіщено банїцию. Суд, признавши сю обвину справедливою, постановляє банїцию і визначає для її оповіщення ministerialem regni generalem. Сей останнїй сповнив свій обовязок, явив ся на суді і донїс, що alta sua et sonorosa voce оголосив банїцию та подав до відомости всїх, як годить ся по законови і звичаю. Суд сповіщає про се старости, під яких дикастерию є відповідники та їх маєтки, pro facienda et agenda [1]). Та хоч як грімкий та звучний був голос поліцийного урядника, він рідко звертав на себе увагу осуджених; нам відомо, що се то була банїция в Польщі. Надто ще банїция не була оголошена за злочини проти міщан, яких не полагоджено, тільки за непослух судовим декретам. Значить ся, даремно місто потерпіло ріжні образи і страти від шляхтича, міські ж урядники потратили богато часу на безплідних засїданнях пятнадцятного процесу.

Судові справи між міщанами у містах з повним магдебурським правом не підлягають присудови старостинського урядови. Одначе нетривкість муніципальних судових та адміністративних властий, постійні скарги громади на маґі-

[1]) Кн. 4023, л. 164.

страт і магістрату на громаду, викликували знехотя вмішування старости.

Так в 1703 році один міщанин поскаржив ся старості Контскому на війта й лавників за те, що війт, давно знаючи про страшний злочин одної міщанки Хшановскої (здаєть ся отровання), гає справу на судах, потурає злочинцям проти позивача і доводить його до розходів, а далі за те, що війт не позволив позивачени подати апеляції до старостинського уряду.

„Тому то — каже староста — взиваю тебе, війта, з лавниками на суд для кари за несповнення обовязку, в Хшановску ва злочин, по уставі про кари, що містить ся в статуті, конституциях і законі нашім."

На суді повинні бути подані свідоцтва, добуті слідством, отруя з посьвідченнем хірургів, яких магдебурський суд послав на слідство разом з двома лавниками, з підписом власноручним [1]).

В 1707 році староста Контский оповіщує, що йому подають ся „законні прохання та иньші донесення про непорядки та спори між обивателями міста Камінця, особливож про се, що деякі обивателї не хочуть бути послушні урядови і не поважають судів"; з иньшого боку обивателі жалують ся на уряд, що зносять від нього безправний гнет та що уряд надуживає власти і переводить незаконні арештування. Староста, сповняючи волю покривджених людий та запобігаючи дальшим непорядкам, визначує свою комісию (урядників городських: судию, бургграфа й регента з одним ксьондзом); комісарі повинні, не зважаючи уваги на неприсутність одного або двох з поміж себе, приказати сторонам явитись до себе і судити їх потім по правді та покарати винних. Далі вони повинні приказати магістратови, щоби він подав реєстр доходів: старості донесли, що магістрат зібрав значні суми за ґрунти, а тимчасом сліду не ма поправок ані на ратуші, ані на баштах; крім сього магістрат дістає доходи від пива, чиншу, мита; куда се все дїваєть ся — староста хоче знати детайльно, „тому що, каже Контский, се моє право", й одинокий спосіб відвертати законні претенсиї з боку обивателїв [2]).

Трудно вгадати, скільки таке поступованне старости було згідне з законом. Тодї в усїх галузях справ цїлої держави

[1]) Кн. 3957, л. 81.
[2]) 3931, л. 36.

факт брав гору над правом. Замітний одначе погляд старости, який дивить ся на свою власть що до міста з повним магдебурським правом, як на власть вищу від усяких магдебурських заведень. В останніх з двох наведених випадків Контский, переводячи ревізию міських доходів і розходів, фунґув як адміністративно-господарський урядник: місто є частиною королівського майна, порученого йому і він уважав своїм обовязком дбати про добрий лад сього майна. Одначе ся пепечалливість близько сумежна з надужитями і постійно до них перебирав ся. В пунктах про кривди для міста Камінця (Praeiudicia miasta J. K. M. Kamieńca Pod.) головною причиною міста вважають ся надужитя з боку ґродського уряду, а саме:

а) Уряд протеґує Жидів без огляду на се, що вони (на основі королівських декретів 1447, 1598, 1602, 1654, 1663, 1665 рр. і коронних конституций 1659, 1670, 1699 рр., ляудумів Подольського воєводства та инь.) не можуть не то що торґувати, шинкувати або осїдати в Камінци, та ще й лишати ся тут довше, ніж три днї і селитись близше, як три милї від міста. Жиди, під протекциюю замку, поселились у місті й на передмістях та що-раз більше множать ся і вкорінюють ся, так що в самім місті є більше ніж 100 Жидів: вони що дня шинкують всякими напитками на крайне зруйнованне християн, ведуть покуп та продажу ріжних товарів і займають ся ремеслами; тому то християне збіднїли та біднїють до краю. Замок віддає свої доходи з міста на аренду Жидам; таких арендаторів по праву повинно бути тільки чотири (тай то лишень коли нема арендаторів християн); староста позволив їм привести собі пятого, рабіна, позволив їм поставити собі синаґоґу й оселитись домами на самім ринку. Ci арендатори замкових доходів все поступають собі зі звичайними надужитями. Королівська комісия, розбираючи процес міста зі старостою Потоцким в 1750 році, постановила за 24 годин вигнати Жидів з міста військовою силою.

б) Староста і бурґґраф заводять незаконні й важкі оплати: на основі привілеїв Юрия й Александра Корнятовича 1379 (1374 р.?), Казимїра 1491 р., Жиґмонта 1525 року, Жиґмонта III 1592 р., Михайла 1670 р., Августа II. 1703 р., Августа III. 1735 р. й особливо на основі декрету королівського 1549 року (коли порішено спір між Влодским, тодїшнім старостою й ка-

мінецькими міщанами, старості належать ся тільки оплати від худоби (по 1 гр. від бика) й від риби (по три риби від воза). Одначе по турецькім панованю крішшала власть і могутність старости, та місто зі страху мусїло платити безліч важких старостинських оплат від крамниць, від всяких напитків і торгів по табелям, визначеним старостою. Приміром, по закону, замкови належалась акцизна оплата по 3 золотих від котла за кождого чверть року (kwartał); та замкові арендатори, від часів турецького панованя, крім сього стали збирати від кождої кварти привезеної горівки по 3 гроші від продавця, а потім почали брати четвертий гріш від покупників; від вина, привоженого до міста, замкови нїчого не належалось, але арендатори стали побирати від кождої бочки по 10, опісляж по 18 золотих, а так саме й від меду. Дохід від будок (крамниць), що стояли на ринку, йде на місто, одначе замкові арендатори беруть по 3 зл. від кождої з них; вище згадану оплату від риби вони побільшують самовільно, побираючи особно на замок й особно на бурграфа та розширюють сю оплату на рибу солену, сушену та иньш. Коронні конституції надали місту мостове, а замкові арендатори відібрали його від міста. Від пожывних артикулів, довожених до міста околїшніми селянами, не належить ся ніяке мито; замкові арендатори його занели й сим викликали дорожнечу. Без нїякого права відбираюся оплати від цеха різників. Вкінци самі міщани, освобождені від мита в цілій державі, оплачують його у власнім містї. Незалежно від сих поборів на користь замковой аренди, бурграф стягав на свою користь особно ріжні побори. Всї ci надужитя, імовірно, були вичислені і через комісию 1750 року; комісия заказує їх на далї й постановляє, що законною оплатою на користь старости повинні вважатись, крім оплати від худоби й риби, побір від чужоземних (себто не камінецьких) купців, що привозять що небудь до міста, а саме по 6 грошів від кождого коня або вола; вимають ся з нього лишень селяни Подільського воєводства, що привозять до міста пожывні продукти. Иньші незаконні вчинки старости (будова шинку на місце давнїйшого міського, побір від млина, поставленого самими міщанами та иньш.) також відхилені декретом комісиї [1]).

[1] Ка 1562 а 652

Утриманнє комісиї містом коштувало не дуже то тано; одначе постанова комісиї нїчого не значила: в тім самім 1750 роцї висилають ся делеґата на сойм, щоби він постарав ся потвердженнє сього декрету через „візитациї“ сенаторів і сеймових послів. На сю потребу дають ся йому 600 польських золотих [1]). Коли місту не легко було подужати якого там шляхтича Боґуша, то ще труднійше було процесоватись з Потоцким. Дїйсно, процес міста зі старостою тягне ся й далі, як в усїх королївських містах аж до самого упадку Польщі.

в) Бурґґраф силує місто до сповнювання службової функциї при ґродськім судї, він не тримає арештантів, що підлягають його судови, як велить закон, на замку і відсилає їх до міських тюрем, при яких мусять міщани тримати сторожу; наказує також цехам оружно провадити злочинців на місце кари. Справдї в 1717 роцї війт польської юрисдикциї подає на війтівский суд протестацию проти магістрату сеїж юрисдикциї, такого змісту: Бурґґраф Локучевський приневолює міщан та передміщан стерігти арештантів, а тимчасом у місті нема доброї тюрми. З початку прислав до війтового дому Жида-злодїя, а потім і богато иньших, яких війт приказав стерегти і сам стеріг; стерігли передміщани, що наслїдком такого гнету збіднїли й усї хотїли розбігтись геть. Хоч вони і стерігли, то арештанти розбігли ся, поломивши гаки (запори), двері й колодки. Не уважаючи на се, що все було поломане, бурґґраф казав відвести до війтівського дому одного арештанта, приставленого паном Паплиньским. Війт просив сторожи, але бурґґраф сказав, щоби стерегли міські цехи; тому то, коли арештанта привели до дому війта, сей останнїй не приняв його та казав заперти двері. Бурґґраф пішов до коменданта і просив, щоби взяти війта в і н д и ю [2]) („лїпше було просити, щоби сюди взяли злодїя“, запримічає скарга). Комендант не згодив ся на се, але вислав на екзекуцию 10 жовнїрів, поки не поправлять тюрми й не приймуть сього арештанта; тому то війт післав його до пана Паплиньского. Вкінци, недавно віддано під арешт двох арештантів; війт не противив ся приняти їх, коли ли-

[1]) Ibid., a. 657.

[2]) Підземна тюрма в Камінци

шень дали сторожу; та бургграф уперто стояв при тім, що стерегти повинні цехи. Арештантів сих привели до дому війта; та жінка його, в його неприсутности, вигнала їх з дому. За се бургграф тягне війта на ґродський суд, відзивав ся про нього неґоже й каже: „коли міщани не хочуть приймати в тюрму злодіїв, то видко, мають з ними звязь та задумують одно.“ Війт, зійшовшись з радцями на ратуші, жадав, щоби подано протестацію проти бургграфа від цілого міста, а радці, немов би ся справа їх не доторкала, не хотіли протестувати і видають війта; а тимчасом війта се справді не доторкає, бо війт не має права орудувати ключами від ратуша і тюрми [1]).

г) „Бургграф (тягне далї скарга) незаконно вмішувся в бурмістрівську управу, приміром, що місяця переносить пекарів з місця на місце“. Вкінци, „він же вмішувся в роздаванне кватир ґарнїзонним офіцерам і воякам та визначує кватири у радців (против закона).

Остання обставина, а саме відносини міста до ґарнізона так добре та ярко характеризує безсилле муніціпальної свободи, що розглянемо їх детальнїйше.

2) Присутність двох ріжнородних властий в однім містї неминуче веде до обопільних колїзий між ними. В державі, де кожда громада й кожда корпорация користувалась, на око, правом повної самостійности та була полишена власним заходам самооборони, такі колїзиї, певна річ, не виходили на користь сторони, що володїла меншою матеріяльною силою. В Камінци міський виборний принцип стояв поряд жовнїрської сили: біля міста (miasta) стоїть твердиня, де сидить ґарнізон жовнірів під начальством коменданта. Камінець був важнїйшою граничною твердинею, захистом християньских країв перед магометаньскими державами (Криму й Турциї); польський уряд цінило його не як торгове місто, лишень як твердиню; добробут міщанської людности було для уряду тільки способом до підвисшення стратеґічного значіння міста. Наслідком сього, розуміють ся, уряд не міг полишити первородної твердині рукам міщан та виречи ся сим робом зовсім свого найпершого обовязку, ведення оборони держави. Коли би Камінець був по-

[1]) Кн. 4442 л. 560

лишений самому собі також що до воєнної оборони, тоді б він відділив ся від держави й мусів би витворити щось в роді вільного німецького міста. З усіх сих причин присутність в однім місті двох зовсім ріжнородних юрисдикцій була неминуча, а тим самим, неминуча була й колізія муніціпальної самоуправи з жовнірською самоволею. Уряд змагав ся помирити свобідні міські заведення з жовнірською самоуправою дорогою більшого числа королівських привілеїв, соймових конституцій та особливо декретів радомського трибуналу. Таке богатство постанов, що здебільшого повторяли давнійші, показує, що відносини між громадянами й гарнізоном, які домагав ся завести закон, постійно нарушувались de facto. Невідомо, чи істнували перше які небудь означені узаконення що до відносин гарнізона до громадян. В кождім разі, в актах стрічають ся тільки відклики на постанови з XVIII віка. Узаконення сї були викликані обопільними скаргами гарнізона й міста. Відносини Камінця до його гарнізона були означені декретами радомського трибуналу.

У скарзі 1761 точно вичислюють ся декрети радомського трибуналу 1717, 1718, 1719, 1720, 1721 й особливо 1723 року. Міркуючи по сим декретам та змістови скарг, уряд бажав охоронити: а) особисту нетикальність громадян: жовнірам було заказано брати міщан під сторожу; б) їх маєтки: військовим заказано випирати громадян з їх домів або цїлком забирати доми і жадати незаконної кватирної повинности; в) торгові інтереси громадян: військовим заборонено торговлю; г) суспільні інтереси міста: заказано приймати до полків людий, що присягли місту. Як мило сї узаконення забезпечували права громадян, видко вже з сього, що декрети радомського трибуналу що року повторюють ся наслїдком нових скарг міщан; се показують ся ще лїпше з сього, що громадяни при настановленню нового коменданта повинні були вступати з ним у приватну умову, взаїмний контракт, або як се він називаєть ся в актах, к о м п о з и ц и ю. Сї композиції становлять другий ряд актів, з яких можна вивести деякі висновки про законні відносини гарнізона до міста; притім в декретах Радомського трибуналу представляють ся тільки негативні та односторонні стани; вони говорять про се, чого не повинен дїлати гарнізон місту, але з них не видко, що повинні робити

громадянин для гарнізона, і відворотно. З композиції 1723 року між містом і комендантом Шіллінгом[1] виявляється, що комендантові припала поліційна власть та охорона порядку: 1) Комендант доглядає, щоби в святочні дні не відбувались роботи, щоби не грала музика аж до кінця відправи в катедральнім костелі та на сході вечірньої зорі з виїмком весіль, про які комендант повинен бути сповіщений або через магістрат, або від сього, в кого весілля в дома; тих, що нарушають сей порядок, сторож повинна брати під арешт, але до покарання віддавати магістратови сеї юрисдикції, до якої вони належать. 2) З політичних інтересів випливає право коменданта до пильнування над зносинами громадян з сумежними, чужоземними державами: ще в композиції з комендатом Ріппе громадяни обовязались не їздити ні на Дністер (Молдавію), ні на Дніпро (імовірно за турецьку границю), без комендантового пашпорту. З комендантських скарг показується ся далі, що комендант мав право й обовязок дбати про безпечність міста перед заразою в часі моровиці, перед пожаром, особливо коли з небезпечностию міста вязалась і небезпечність твердині; так, в однім випадку комендант заявляє, що міщани побудували бровари серед самого міста, наперекір законови та звичаю, хоч се не позволяється ся й у місточках приватних володільців (партикулярних); що бровари поставлені навіть біля цайгаузів, від від чого може вийти згуба для всіх, що тут живуть, вразі необережности. Відтак комендант уважає своїм обовязком дбати про чистоту міста: той самий комендант скаржить ся, що ціле місто закидане гноєм та брудом, якого міщани не хочуть вимести без огляду на часті домагання з боку коменданта; а тимчасом від сього повітре стає шкідним для здоровя. З иньшого боку, видко з композицій, що місто бере на себе господарські клопоти коло поміщення гарнізона: обовязується поправляти, коли можна ще, сторожеві та иньші будинки, заняті гарнізоном і будувати нові, коли направа неможлива; поновляти мости, гауптвахи, шлягбауми, ретязі, сокири і т. инь.; сповняти квартирну повинність, по визначенню зрештою самого міста з деякими обмежуючими умовинами: доми міських урядників були свобідні від постою.

[1] Кн. 1662 а 207

Одначе сї законні відносини лишались тільки на папері. Фактично ні особистість, ні власність громадян, ні суспільні права міста не були безпечні перед жовнїрською самоволею. У скаргї 1730 року громадяни говорять про коменданта Шіллїнга, що він верховодить і магістратом і містом plus quam dominus hereditarius, absolute et independenter [1]). Що се не фраза, показує ся з ось таких фактів. В 1762 роцї місто скаржить ся на обер-лейтенанта якогось-то Яна, що він без нїякої причини, завдяки особистій ненависти, казав серед білого дня взяти під сторожу президента міста й магістрату, особу (як висказує ся скарга), піддану одній тільки власти його величности короля; засадив його на „сбвах", у камеру, призначену для горлових злочинцїв, позволив лаяти його жовнірам по вподобі та через три днї тяжкого вязнення не допускав президента до нїяких зносин з ким небудь; по освобожденню його з під сторожі, Ян пригнїтав президента великою екзекуцією, а потім взяв його під сторожу, як злочинця [2]). В актах 1720 року записаний позов проти підполковника Ґловера, де говорить ся, що Ґловер випрядив величезну купу ґарнїзонних жовнїрів, узброєних бомбардами, на дім проконсуля, щоби вони зі зневагою привели його до дому обер-лейтенанта; виконуючи сей наказ, жовнїри з великим скандалом прийшли до його дому й поволїкли проконсуля без шапки й верхньої одежі; ведучи його по мійській площі, били бомбардами та кулаками; від жовнїрських рук розірвалась і спідня його одежа; коли сим робом приведено проконсуля до Ґловера, сей останнїй глумив ся над ним та лихословив його лайкою. Коли брат ображеного президента, старшина (senior), став його боронити, тодї Ґловер затяв в лице й сього та погрозив, що закує обох у кайдани; імовірно, сї міські урядники сказали йому, що будуть скаржитись перед трибуналом Радомським; у відповідь на се Ґловер сьміяв ся й казав, що трибунал йому нїчого не зробить за них та що він готовий посьвятити свій маєток на процес против усїх громадян [3]). Рік перед сею скаргою подана була инша на коменданта

---

[1]) Ibid., л. 307.
[2]) Ibid., л. 1082.
[3]) Ibid., л, 180.

Ріпне та йогож обер-лейтенанта Гловера. Сей останній чинив ріжні насильства по причині колізій з міщанами за вимінку грошей. Обставина ся стільки важна, що треба про неї сказати тут пару слів. Звісно, що в Польщі не було однакової державної монети та що в оборотї були гроші чеські, литовські і старі польські. В самій Польщі ріжні частини Річи-Посполитої володїли правом вибивання й видавання своєї монети; се право мали пруські воєводства й курляндський герцог; вкінци, королївські монетарні, віддавані в аренду приватним особам, випускали монету ріжної вартости. Від 1685 року сї монетарні були замкнені й у сїй епосї, про яку мова, нова монета зовсім не виходила. Таке безладдє подавало причину до більших замішань при торгових умовах та була перешкодою в оборотї товарів; приміром, камінецький гарнїзон дістав від королївських екзакторів платню такою монетою (berlinki, orlowki), що не була в оборотї в Подільськім воєводстві. Селяни околїшних сіл, що привозили до міста харчі, не хотїли брати від міщан сеї монети тому, що від них не брали її пани; коли-ж напливи монети з гарнізона був щораз більший та осередкувались вони поволенько в місті, міщани не мали чим платити за харчі, яких привіз зменшив ся тай у містї настала дорожнеча. Розуміють ся, що й міщани не хотїли вкінци брати від жовнїрів сеї монети та вимінювати її на звичайну, яка була в оборотї, або признавали їй меншу цїну від номінальної. З початку XVIII віка, по сеймовій конституції 1717 року, був означений ось такий курс: червоний злотий по 18 золотих, талєр битий по 8, тинф по 1 золотому й 8 грошей. В 1729 році комендант Шіллїнґ скаржив ся на міщан, що вони не хочуть міняти червоних злотих по курсови 18 золотих та мають звичай міняти для гарнізона по $17^1/_2$ золотих. Хоча комендант додав при сїм, що червоні злоті, видавані гарнізоном, були приписаної ваги, то очевидно се не правда, бо яко-б дїло було міщанам стїснятн свої торгові інтереси задля такого тільки дитинного бажання, щоб докучити ненавистному гарнізонови? Певна річ, що й гарнїзон тут не винен, бо приймав він монету від екзакторів по номінальній її цінї. Обставина ся вказує тільки на се, що оба міста торгове і твердинне, стояли в усім проти себе, немов належали до двох осібних держав. Та в сїй колїзиї інтересів терплять знов таки гро-

мадянин. У скаргї міста, поданій 1719 року, сказано, що Ґловер силував міщан брати ґарнізонну монету дорогою острих військових екзекуцій; одного члена ради кілька день тримав під сторожею в його власнім домі, при чім жовнїри домагались напитків та страви: по тій самій причинї вдїяв він ось такий насильний вчинок одній своячцї лавника: казав підвластним жовнїрам привести її на ґауптвахту та, скинувши з неї одежу, положити під деревяним конем, чи то — vulgo — під драґонською кобилою; в такім станї, зовсїм голу (тодї як раз падав снїг) тримав її кілька годин, ображаючи сам та виставляючи на сьхіх і образи від переходячих біля неї ріжного стану людий. Коли члени магістрату робили йому заміти в тій справі, він не звернув уваги на се та образив навіть їх самих найгидкійшими словами, як отсї: „Не то що сю шельму лавничиху, але і вас, бурмістрів і радців, прикажу запроторити в індию.“ З иньшої знов причини сей Ґловер образив президента міста, справа містилась у тім, що Ґловер позволив якомусь Жидови Меєркови лїчити не тільки жовнїрів, але й людий всяких станів; а тимчасом в Камінци є цех хірурґів з королївськими привілеями; Жид знов сей партач, не розуміє ся на хірурґії. Сим вчинком Ґловера були нарушені інтереси міських хірурґів та ображена римсько-католицька віра. На заміти зроблені йому по сій причинї магістратом, Ґловер відповів погрозами й лайкою та виряднв до дому проконсуля двох офіціялістів, які в присутности вище згаданого Жида висказували отсї слова: „Жиде, коли який небудь бурмістр скаже тобі що, то ти його в морду (я тобі так наказую) і палкою бий його.... шельму [1]). В 1709 роцї Ґловер присилував міського проконсуля відограти ролю ката над одною публичною женщиною у своїй присутности, для своєї забави [2]). — Так неславились античні титули проконсулїв, консулїв і инь. Звідна клясична заслона ховала за собою палки, поличники, наругу. Ось що значила взагалї ся нїби-свобідна самоуправа супроти військової сили! Особистість решти неурядничих міщан підлягала не то що образам та вже-ж просто небезпечности; житє їх було мало забезпечене перед самоволею жовнїрів. В часї комендантства Шіллїнґа,

---

[1]) Ibid., л. 152.

[2]) Кн. ч. 4440. л. 486.

в 1730 роцї, трафив ся такий випадок. В гостинници зійшлись жовнір Ганський та син камінецького мельника — Федір Мельнича; жовнїр без ніякої причини (по словам скарги) зробив міщанинови кілька ран штиком, від яких він помер по 16 тиждних. Суд оглянувши трупа, найшов справді знаки ран на лївім боцї, лївій руцї та на бородї. Труп був по закону обявлений через ministerialis regni generalis на чотирох звичайних місцях около камінецького ратуша. Протестуючі по сій причині заявляють, що взагалі начальники ґарнїзона розпустили жовнїрів, від яких житє міщан в постійній небезпечности [1]). В 1741 роцї був подібний хоча й не смертний випадок. Жовнїр кватирний бив свого господаря, кинув його на землю, волочив за волосє і т. инь.; потім побитого властителя дому привезено на „обвах", де на приказ капітана Шимановского, жовнїри нанесли йому ріжні люті образи й били по цїлім тілї, так що він вернув ся домів ледви живий; комендант не дав ніякокої сатисфакциї в сїй справі. Ґродський суд дїйсно найнов у позивача дві рани над лївим оком і инь. [2]).

Ще менше були забезпечені маєткові права громадян від насильств ґарнїзона. Причиною колїзий була кватирна повинність, повинности міста що до поміщення ґарнїзона, право торговлї і торгових оплат; вкінци колїзиї прокидувались без нїяких причин, наслїдком простої переваги материяльної сили посторонї ґарнїзона; туди належать примусові цїни товарів, орудуваннє міськими ґрунтами і инь. кватирна повинність дає причину до постійних скарг з буку міста: по праву (як висше було сказане) постоям не підлягали доми міських урядників; крім сього, властителї домів не були обовязані опалювати кватири для жовнірів. Жовнїри знов домагались опалу для себе і своїх родин. Далї розклад кватир належав до міської управи; ґарнїзон не зважав на сю постанову й домагав ся самовільного поміщеня [3]). Скількість та поведеннє жовнїрів-кватирників були такі, що господарі тікали зі своїх домів та

---

[1]) Кн. 4562, л. 312.
[2]) Ibid., л. 573.
[3]) Ibid., л. 1059.

з міста, відрікаючись своєї власности [1]). З другого боку, старшина ґарнізона, по яким небудь причинам, протеґувала одних на шкоду других та, освоболжуючи доми одних [2]) від кватирної повинности, збільшила через те її тягар для других. Обовязок громадян поновляти твердинні й ґарнізонні будинки був ще сильнійшою причиною колізій міста з ґарнізоном. Розуміють ся, розходи міста прибільшувались через необережне поступованне самого ґарнізона з маєтком ґарнізонним. В 1729 році комендант Шіллінґ скаржить ся, що вартівні, особливо на гауптвасї так зруйновані, що жовнїри, відбуваючі там сторожу в часі зимових непогод, недугують; містож не хоче їх направити, не зважаючи на часті пригадування з боку ґарнізонної старшини. Далї комендант каже, що ще перед двома роками розпочали будувати резиденцию для коменданта, але не кінчать, та Бог зна, коли покінчать; та ще стали будувати так, що не буде нїяких вигод для коменданта й людий, що є при нім; а тимчасом не направляють і старої резиденції, в якій він тепер живе [3]). У відповідній протестації на сю скаргу громадяни заявляють, що комендант навмисно зруйнував гауптваху, яка могла ще постояти кілька лїт, колиб був догляд; комендант не звертає уваги на бідність міста [4]). Таку саму заяву про недостачу дбалости що до твердинного майна повторено й у скарзї 1762 року [5]). Повинність міста що до твердинного майна, при його зростаючім упадку, стала так видна, що в 1767 році місто, висилаючи делеґатів на сойм, поручає їм старати ся про освобожденне його від сеї повинности на вічні часи тому, що громадяни не мають на се нїякого фонду, крім особистих робучих сил самих таки бідних громадян та їх податків; а тимчасом поновa твердинного майна що року коштує кілька тисяч [6]). Таке домаганнє було, певна річ, оправдане, бо камінецьке твердинне мали значінне для цїлого королївства, не лишень для самого м. Камінця. Правда, що давнїйшими часами Камінець

---

[1]) Ibid., л. 152.
[2]) Ibid., л. 1059.
[3]) Ibid., л. 291.
[4]) Ibid., л. 307.
[5]) Ibid., л. 1082.
[6]) Ibid., л. 1090.

досягнув добробиту як раз під захистом своїх фортифікаций, що забуреня часів Хмельницького, коли то иньші міста попали в повну руїну від Татар, козаків та польських війск, мало зачіпили добробут Камінця: він не тільки не був анї разу здобутий та ще й не платив контрибуций. Одначе торговля його мусіла на довго спинитись, коли всюди ганялись ватаги Татар і розбійників, коли годї було вийти за мури твердинї для оброблення піль, коли битви розгривались під самими її мурами, коли вкінци саме значіннє камінецької твердині було причиною, що Камінець постійно бував в оболозі ворогів. Знаменита твердиня не вратувала міста в 1674 роцї; від сього часу торговля його точно почала постійно упадати, а віддана Турками твердиня зі своїм ґарнїзоном стала одною з важних причин сього упадку. Ми бачили, що закон забороняв торговлю жовнірам, які, певна річ, не брали участи в міських повинностях та підривали тільки своєю конкуренциєю торговлю міщан; а тимчасом пишуть громадяни в своїй скарзї 1730 року ось що: Капітани, унтер-офіцири, жовніри та їх жінки шинкують всіми напитками, займають ся пекарством, перекупом (дрібною торговлею на ринках). Така сама скарга повторює ся потім у всїх протестациях; так у скарзї 1761 роцї каже ся, що жовніри займають ся не тільки торговлею, але й ремеслами, що громадяни лишились тільки по імени міщанами, бо хто запопадливо займає ся гандлем, що є дїлом його стану, той не втіче перед данинами для старших урядників ґарнізона; те саме повторює ся в інструкциї, даній камінецьким делеґатам на сойм 1762 року. Незалежно від такої незаконної конкуренциї в торгорлї, ґарнїзон підкопував міську торговлю простим утиском, до якого давав причину полїцийний обовязок ґарнізона заховувати воєнну бачність на границах держави, то знов просто таки насильне надужитє. Так, комендант Шіллїнґ заборонює без відома й волї своєї впускати до міста й випускати з міста міщан, постійних мешканців, особливож міських урядників, а ріжним незнайомим людям, гультаям, жидам та їх парубкам дозволяє свобідний виїзд з міста без нїяких перепон. Під вимовкою оборони міста та твердині від зарази, той самий комендант не допустив до ґродських судів та соймика в місті, на велику шкоду для сього останнього (певна річ, бо з'їзд більшого числа людий на суд та соймики

був дуже вигідний для міської торговлї) а тимчасом позволив на жидівське весїлля, на якім було богато людий з ріжних місточок[1]). Само право ґарнїзонної старшини до видавання пашпортів купцям, що їдуть за Днїстер і на Дніпро, мусїло статись дуже невигідним для камінецької торговлї при постійній ворожнечі міста з ґарнїзоном. Надужитяж в тім напрямі, були непредвиджені й несчисленні. Кождого дня, каже скарга 1761 року, старші ґарнїзона ставлять сторожу від рання до полудня в ятках та вартівниками приневолюють громадян продавати мясо жовнірам не по таксї, тільки по самовільній оцїнцї вартівників. Зовсім безправно ґарнїзон бере торгову оплату від привожених товарів, причім уживає насильств, віддає товари під сторожу, протеґує жидів, завдяки яким то своїм вигодам не оглядаючись на постанову комісиї, що жиди тільки три днї можуть перебувати в містї, приняв їх знов, а особливож різників; далї, відбирав по полїну дрова від воза міщан, коли вони навіть не для торговлї, тільки для власних потреб привозять до міста дерево з околїшніх лїсів, набуваючи їх покупом (хоч, по королївським привілеям, їм дозволений свобідний вивіз дерева з околицї на будову та опал). Ґарнїзон постановив навіть означені побори в брамах міста, инакше він не пускав до міста міщан, що вертають ся від Дунаю Зовсїм таке саме надужитє сповнив ґарнїзон що до міських ґрунтів. Жовнїри заселили розлогі міські ґрунти (на яких моглоб розміститись кількох господарів) не платять від них нїякого чиншу до міського скарбу й не сповняють суспільних повинностий, приміром, в часї пожару 1762 року, що прокинув ся через необережність майора Мицельского в його квартирі, не було офіцирських возів, коний, бочок та инь. хоч на ґарнїзонї спочивав безпосередний обовязок дбати як про забезпечене перед пожаром, так і про погашенне його; в сїй останнім припадку ґарнізон виявив свою запопадливість тільки сим, що лаяв та бив присутних міщан так довго, поки вони не полишили пожару та не втїкли до домінїканського кляштору tanquam in locum immunem[2]). За рікою Смотричем один ґарнїзонний

---

[1]) Ib., л. 307.

[2]) Ibid., л. 1082.

старшина відкрив каменеломи на велику шкоду для польсько-руського магістрату тому, бо камінь продав сам, а міщанам не позволяє вивозити ні каміня, ні глини на власні їх потреби; а до того земля отся міська; околішні міські ґрунти завалені відломками сього каменолому та заняті цегольнями. На останок, маючи силу, ґарнізон завів панщинні повинности: а) повинність підвозову (вибираючись коли на службу, силоміць беруть підводи з міста та передмість і бють убогих підводників); б) особисті роботи передміщан для ґарнізона: передміщан займають до робіт та гонять жовнірами так, що вони, позбавлені спочинку, розбігають ся; також що до самих міщан прийнявсь звичай деяких панщинних повинностий на користь ґарнізона: міщани повинні були щоденно возити бочки з водою на ґаунтваху від криниці, що лежала якої $^1/_2$ милі від міста та ще повинні були кождого місяця доставляти віз дров (60 полін); в) повинність чиншеву: деякі натуральні (певна річ, незаконні) повинности були замінені на гроші: що недїлї місто платить 10 фльоренів замість мяса та харчів[1]). В протестациях міщан усе те називаєть ся шарваркамі (панщиною[2]).

Перший з наведених нами фактів нарушення правних відносин між громадянами й ґарнізоном (арешт та незславлене консуля) і останній з тих фактів (панщинна повинність громадян) показують уже, як ґарнізон шанував суспільні права міста. Одним зважнїйших прав міста була повна підвластність всіх громадян міській юрисдикциї. А тимчасом ґарнізом позволяв собі вербувати громадян, що присягли місту та потім не звертав їх на жадання[3]), хоч се просто суперечить з композициєю 1723 року. Ґарнізон приймав під свою протекцию й міщан, що не вступили на службу й обмежує сам адміністративну та судову власть міста. Вкінци, орудуючи без ніякої пошани проконсулями, радцями, війтами й лавниками, він справдї позбавляє їх свободи дїлання в справах, в які крім сього вмішує ся й військовий уряд. Особисті образи, загарбання міських маєтків, відібрання або обмеження права тор-

[1]) Ibid., s. 152.
[2]) Ibid., s. 1059
[3]) Ibid. 1052.

говлї, позбавленнє самостійности міських прав, усе те, певна річ, вело до скорого упадку міського добробуту; позірна міська самоуправа замінювалась на рабство. Одначе трохи не найгірше було се, що сї обставини спонукували місто до постійних процесів з ґарнїзоном; такий процес руйнував місто до краю. Ми бачили, що з початку XVIII віка декрети Радомського трибуналу виходять один за одним що року; значить ся, що року вилинають нові позви. Вправдї, по декретах 1717 та 1718 року стрічаємо в 1719 роцї протестацию против ґарнїзона з боку обох юрисдикций[1]); в 1720 роцї по новій скарзі міста йде позов на старшину ґарнїзона[2]); по декретах 1721 й 1723 року йде скарга міських властий 1728 року (про незаконну торговлю, ведену ґарнїзоном[3]); в 1729 роцї жалуєть ся комендант на магістрати руcько-польської та вірменської юрисдикциї[4]); в 1730 роцї писарь ради вносить протестацию проти ґарнїзона до ґродського володимирського суду[5]); далї стрічають ся: в 1731 роцї приватна скарга одного міщанина на ґарнїзонну старшину, подана від міської громади її репрезентантами, реґентом та віцереґентом[6]), в 1741 роцї — протестация реґентів польської-руської юрисдикциї від міста проти цїлого ґарнїзону (в приватній справі[7]), в 1761 роцї — протестация против ґарнїзона з боку обох юрисдикций[8]) в 1762 роцї знов протестация обох юрисдикций[9]) та сьогож року посольство на сойм, головно задля процесу з ґарнїзоном[10]) Тут вичислені випадки процесів, яких слїди полишили ся в актах; та нема нїякого сумнїву, що вони були далеко частїйші, міркуючи по деяким вказівкам[11]), можемо сказати на

[1]) Ibid., л. 152.
[2]) Ibid., л. 180.
[3]) Ibid., л. 260
[4]) Ibid., л. 291.
[5]) Ibid., л. 307.
[6]) Ibid., л. 312.
[7]) Ibid., л. 575.
[8]) Ibid., л. 1059.
[9]) Ibid., л. 1082.
[10]) Ibid., л. 1090.
[11]) Лядуми сессий ґмінної ізби дуже часто містять в собі протести проти ради за те, що вона не оборонює міста від ґарнїзона, або прості вказівки на конечність заходів проти насильств ґарнїзона; приміром, в 1573 роцї (кн. 5462, л. 818 й 871), 1775 р. (ibid. л. 1274 та 1276, також кн. 4490. л. 6 та инь.

здогад, що процес бував що року та повернув ся в нормальний порядок річний: в 1773 році сессия Сорок Мужів постановила, щоби регент завів постійний протокол, деб вносувались всї образи, принесені міщанам з боку гарнізона з заявами свідків та виясненнем обставин справи[1]).

Кінчаючи сим огляд управи одного з міст, що користувались повним магдебурським правом, маємо основу сказати, що се місто не має ні самоуправи, ні незалежности. Воно не має самоуправи тому, що управляють ся не особами, вибраними з поміж суспільности й самою суспільностию, тільки невеличким числом богатих родин, членів ради. Воно не має свобідних судових заведень, бо судова коллегія, не складаєть ся з осіб, вибраних суспільностию. Слабою підпорою самоуправи є репрезентативні заведення міста (гмінна ізба); одначе й ті заведення не мають широкоїв власти, ні достаточної сили. Місто позбавлене незалежности тому, що і староста та взагалї замковий уряд і військова управа безкарно розширюють над ним свою власть. Крім сього, муніціпальне право завело й серед самої міської громади невилїчену язву безладдя: роздїлило громаду на народности й верстви та полишило повну спромогу сторонї сильнїйшій гнобити слабшу. Юрисдикция польська гноблить та вкінци нівечить руську; юрисдикция польсько-руська гнобить вірменську; рада польсько-руської юрисдикциї давить свою громаду; війт і судия вірменської юрисдикциї кривдять вірменську суспільність. Крайне роздробленне самоуправи доводить до права сильнїйшого, до свободи диких.

2. Управа міст неповного магдебурського права.

Управа міст полуднево-західної Руси, що користувались неповним магдебурським правом, буде вияснена тут на основі актів Кременця, Ковеля й частинною Бара та Вижви. Перше з них має особне війтівство, в другім війтівство сполучене зі старостом; в ще й инші ріжниці в суспільнім устрою сих міст; одначе основні риси лишають ся однакові у всіх.

Привілей Жигмонта III. з з 28-го листопада 1611 року, означує обопільні відносини та склад властий у місті Ковелї отсим робом:

[1]) Кн. 440, л. 2

„Міщани наші Ковельські повинні вибирати з поміж себе вісім осіб поважних, чесних, проворних та просьвічених на уряди бурмістрів і радців що року найбдизшого понеділка по Новім році та представити їх старості нашому ковельському або його заступникови; староста повинен чотирох з них настановити на уряд радців, а одного з тих чотирох настановити на уряд бурмістра. Сі чотири повинні на своїм уряді, по закону і звичаю иньших міст, равом з посполством заводити добрий порядок в місті, управляти доходами, дбати про потреби міста й відбувати всякі иньші справи по звичаю иньшых коронних міст Назначений бурмістр повинен останатись на своїм уряді тільки місяць; по місяци уряд переходить на старшого в раді; сей передає й знов иньшому і так через цілий рік аж до вибору нових осіб тягне ся вище виложений порядок. Суд міський повинен бути такий: наперед староста наш ковельський повинен настановити одного з міщан, чоловіка чесного, Бога боязливого та знаючого закони, на уряд лентвійта з власного вибору; а міщани виберуть з поміж себе чотирох лавників; всі вони повинні вложити присягу перед бурмістром та радцями. Вони будуть лишати ся на своїх урядах до смерти, хиба що хто з них буде вибраний до ради. Коли таке трафить ся, тоді на його місце повинен бути вибраний иньший, скільки мога найскорше, як вище згадано. Лентвійт з лавниками буде відбувати суди по кодексови магдебурського права й по звичаю иньших коронних міст; він може судити всі справи більші та менші; всі міщани, позвані на його суд обовязані явитись та відповідати. Апеляция від постанов суду присяжных в равах, незаборонених магдебурським правом, коли б яка небудь сторона вважала себе покривдженою, повинна піти до бурмістра й радців; від бурмістра і радців до старостя нашого ковельського або його заступника; а відси до нас та нашого суду. Те саме треба розуміти й про апеляції від бурмістрівського й радницького суду. Кари грошеві, визначені на основі магдебурсього права судом лентвійта та лавників, повинні бути розділені між них. Також кари грошеві за непослух та иньші провини против бурмістрівському та радницькому урядови, повинні ділитись між бурмістра і радців. Тому що місто має для своїх направ дуже малий громадський дохід, постановляємо сим наданем нашим, щоби кождий крамар, який мав на міськім грунті крамниці або будки, а також перекупники, що продають на лавках хліб та иньші продукти, мусіли що року платити се до міської скрині, що дають крамарі й перекупні в місті Бресті. Також що року повинні платити до міської скрині солярі, кождий по 15 грошей; равнож повинні платити по 15 грошей ті, що мають горальні на міськім грунті. Сей дохід не може бути уживаний на що иньше, крім поновн міста, а коли здавна від згаданих крамарів та солярів впливало що старості нашому ковельському, сьому не повинна шкодити теперішня постанова наша. Позволяємо мрім сього бурмістрам та радцям, з відома й дозволу цілого посполства постановляти й иньші доходи на направу міста без кривди для людий та без порушення прав старости. Крім сього потверджуємо їм торги та ярмарки звичайні“...[1])

---

[1]) Кіевск. Центр. Арх., кн. 1477, л. 87 і инь

Незалежність маґдебурського суду й апеляцийна власть старости потверджує потім привілей Яна III. 1689 року:

„Стан духовний і шляхетський, каже король, навик тягати міщан до ґродського суду напекір привілеям та конституциям; тому то строго наказуємо так одним, щоби не сьміли тягати їх до невідповідних судів, як і другим, щоби не ставали перед ніякім судом анї ґродським, анї земським, духовним, трибунальским, лишень перед маґдебурським, від якого апеляция до старости нашого ковельського ... а відси в'останнє до судів задворних ассесорських під карою evocationis extra forum incompetens на сих, що пізвали міщан куди небудь крім маґдебурського суду„.[1])

В актах Кремінця заховав ся привілей Жиґмонта I. (виписаний у привілею Станїслава Августа) 1536 року. Та сей привілей не містить в собі нїяких докладнїйших означень про детайлї суду й управи; подібно як и всї привілеї маґдебурського права, полишає він суд у цивільних справах бурмістрови й раді, а карних війтови й лентвійтови:

„Бурмістрови й радцям властию нашою даємо повну міць і силу судити більші та менші справи, в справах же кримінальних та некримінальних, як що: крадіж, убійство, підпал та иньші головні злочини даємо, силу війтови або лентвійтови кремінецькому видавати засуд та засуджувати на смерть відповідно до злочину і його обставин, лишень по законам маґдебурського права. Для таких справ повинні бути вибирані розсудні та мудрі мужі обох релігій“.

Відносини до постороннїх юрисдикций означують ся таким робом:

„Освободжуємо (міщан) від всяких юрисдикций воєвод, князів, урядників і шляхти: перед ними та їх заступниками ставати не повинні. Уряд міський не повинен допускати, щоби наші урядники пригнітали, конфіскували (грабили) або инакше брали „деньке“ (від міщан кремінецьких).

Апеляцийний порядок маґдебурського суду означаєть ся так: „коли міщани або громадяни кремінецькі будуть гнетені на судах бурмістром, радцями й війтом, тоді будуть вносити апеляциї у всіх справах до міста Львова, як висшої власти, або до нашої королївської величности й такі справи будуть ведені по законам маґдебурського права“.[2])

В 1615 роцї Жиґмонт III видає дальші постанови про міський устрій; але сей привілей не заховав ся в актах Київського архіва[3]).

---

[1]) Кн. 1479, л. 13 і инь.

[2]) Кн. 2026, л. 25.

[3]) Balinski, Star. Pol., II ст. 898.

Староста. Хоча закон в однім і другім містї однаково боронить самостійности міської управи та суду, хоча в дійсности міська управа і суд, як инсше побачимо, були однако не самостійні і в однім і другім містї, — положенне Ковеля всеж таки ріжнилось від положення Кременця до часу, поки і у сім останнїм війтівство не сполучилось зі староством дорогою покупу, тодї староста стає майже володільцем міста, перебираючи у свій заряд і господарську частину його і управу і суд. Властивож до старости належить передовсїм господарська управа міста та всї частини сеї управи, звязані з господаркою. Тому то:

1) До старости належить цїла ся частина муніціпальної праводатної власти, що доторкає ся економічного побуту. Так у Ковелї староста заводить цехи та доглядає цехової управи. Вона наказує старостї, щоби разом з міським урядом завів цехи для всяких ремісників [1]). Так староста Лещиньский видає наказ про постанову нового мостового побору для поправи ратуша, мостів і брам (воріт) тай про се, щоби люди стану сьвітського і духовного, що купують міські ґрунта, брали участь так у цехах, як і у всяких складках та міських податках [2]). Взаїмні умови між ріжними верствами мешканцїв, приміром між міщанами і Жидами, набирали правосильности тільки по потвердженню старости; приміром, в 1667 роцї міський магістрат і поспільство склали умову з Жидами про се, що розходи на утриманне жовнїрів, висланне рекрутів, виряджене депутацій від цїлого міста та утриманне міської сторожі, покривають ся на рівнї христіянами і Жидами; Жидів відхиляють ся від ґрунтових доходів із застїнків, які повертають ся на потреби христіянської людности; Жиди не мають права купувати христіянські оселї так в місті, як на передмістях., хиба що се буде признане конечним з боку замкового уряду; Жиди не повинні тягати христіян до замкового суду, не звернувшись попереду до суду міського, відки йде апеляція на замок. Депутати кагалу допускають ся до участи у виборах магістрацьких урядників та при складаню обрахун-

---

[1]) Кн. 1477, л. 91.
[2]) Кн. 1477, л. 13.

ків уступаючих бурмістрів та шафарів. Ся постанова потверджена старостою Лещиньским [1]). З початку одначе XVIII віка взаїмні відносини умовляючих ся сторін змінялись: християнська часть людности малїла; відповіднож до сього зростала жидівська людність. Тому то в 1707 році економ староства змінив давнійші умовини своїм декретом, що, здаєть ся, не вдовільнив ані одної, ані другої сторони. Тоді міщани і Жиди звернулись зі скаргою до старости; одначе останнїй потвердив декрет економа в цілій основі; а саме, частина християнська повинна платити $^1/_3$ державних та земських доходів, частинаж жидівська $^2/_3$ „тому що частина жидівська в м. Ковелї значно перевисшає частину християнську числом своєї людности, і засобами, займаючись рїжною торговлею в границях польських та чужоземних державах“.

Так само відбувають ся і військові тридиївки, тому що Жиди відібрали від християн цїлу торговлю напитками; гіберна платить ся через половину. Далї означують ся відносини між жидівською та християнською людностию міста [2]).

2) Із сих документів видко, між иньшими, що накладанне і розклад податків переводить ся замковим урядом; приміром, в 1702 році гіберна заложена замком ковельським, на повнім уряді теперішньої і старої ради, по директиї економа та оцїнцї людий розумних і відповідних, вибраних до сього ex plebe [3]) Раз ковельські бурмістри записують в протоколї акт у таких висловах: бурмістри в домі судовім вибирали гіберну по „строгому наказови“ замкової старшини [4]).

3) Замкова старшина доглядає вірности міських мір та ваг; приміром, в 1713 році економ Ковельського староства видав диспозицию такого роду: фальшованне та підроблюванне, напевно, виявлялись у громадських міських вагах; Жид-арендатор, закупивши в уряді ваги, вживає тягарків без ніякого знаку, про се, що яка штука важить; нема ні одного фунта, зробленого з міди або олова; Жид кладе якісь камінцї та кусники же-

---

[1]) Ibid., s. 96.
[2]) Ibid., s. 139
[3]) Ks. 1452, s. 311
[4]) Ks. 1452, s. 193

ля́за на вагу, і кождий, що важить, відданий є на самоволю й ласку жидівську; тому то власть економічного уряду строго наказує, щоби „пани уряд“ видали справедливі ваги під погрозою страти вагового доходу і повернення його на замок. За допущення до непорядку накладає ся на міський уряд, себто на 4-х панів бурмістрів 8 гривен кари, а на арендатора ваги 16 гривен і тиждень тюремного арешту. Котлярам наказує ся важити не на своїх безмінах, тільки на суспільних вагах під карою 30 гривен [1]).

4) Судова власть старостинського уряду, як вищої інстанції в Ковелі, означена законом; одначе в Кремінці староста по закону, не мав судової власти; та вжеж таки замковий вмішує ся в судові справи, не звертаючи уваги на привілей магдебурського права. Так в 1744 році заступник кремінецького війта вельможний Е. М. Вишневский жалує ся на кремінецького губернатора Ярошевича: сей останній випрядив двох узброєних жовнірів з пахолками і казав їм взяти арештанта Жида з підміської сторожі та привести на замок. Коли лентвійт, що був на ратуші, намовляв, щоби не робили такої образи міському судови, бо сей виновник підлягає міському судови, жовніри стали лаяти і бити лентвійта потім взяли арештанта і відвели до губернатора, за що він був з них вдоволений [2]).

Взагалі староста, як часовий володілець міста, мав безліч нагод доторкатись усіх частий управи міста та надуживать своєї власти; гнет старост став ся спільним пунктом у всіх тодішних скаргах міст:

„Староста і Жиди кремінецькі говорить ся в екстракті кремінецького архіва 1795 року, в незаконнім намірі знищити міські права і привілеї, приневолювали і тепер приневолюють місто до оборони судовими процесами. Хоч королівські суди видали богато декретів, охоронюючих міські права, але місто Кремінець має тільки сю користь з тих декретів, що вони лежать в архіві міста, а місто оплачує судові кошти“ [3]).

І справді в екстракті архіва згадують ся богато декретів ассесорських та комісарських судів між містами і старостами: 1686 року — декрет ассесорії у процесї між містом і князем

---

[1]) Кн. 1455, л. 91.
[2]). Кн. 1080, л. 65.
[3]) Кн. 2026 л. 8

Чарторийським, старостою кремінецьким; 1767 року — декрет комісиї в справі міста з князем Санґушкою, старостою кремінецьким; 1777 року — декрет в справі міста з Йосифом і Янушом Санґушками, братами, старостою й війтом кремінецькими. Сей декрет, що потверджує привілеї міста Кремінця, знівечені старостою й війтом, освободив місто з під власти й управи старости, потвердив се, щоби маґістрат в трьох станах (ordinibus) істнував силою прав і привілеїв; віддав передмістя під власть маґістрату й постановив чинш старості по люстрациї 1765 року: що до примусу міщан до панщини полишив до рішеня комісиї; признав місту право прапінациї, вагове, дьогтеве, мостове, корчму на мостї; знїс всї привілеї надані старостами Жидам против міських привілеїв; наказав вигнати Жидів з міста на жидівську вулицю; казав перенести їх доми з ринку і приневолив їх до послуху міській юрисдикциї. Декрет знїс відеркафи, старожівщину, пчільну десятину, жорнове, spasne miarki і т. инь., незаконно побирані старостою, наказав, щоби чинш і всякі податки збирали міські екзектори та віддавали старостї гуртом, вкінци віддав всї юрисдикциї під управу міста [1]. Крім сього, в протоці 12-ти лїт (1778 - 1790 роках) вийшло 12 декретів ассесорий та комісарських судів в процесах міста зі старостою й Жидами, яких вони протеґували: в 1777 роцї — два, 1779 — два, 1780 — два, 1781, 1784, 1786, 1787, 1788, 1790 по одному.

Ще перед початком сього безнастанного процесу міста зі старостою, бачимо між ними не ліпші відносини. В 1748 році місто Кремінець було приневолене покликатись на охоронний королівський лист (salvum conductum) сього роду:

„Даємо нашу королівську протекцию міщанам і цілому поспільству міста Кремінця, а для більшого забезпеченя, даємо сей наш протекцийний лист на оборону перед надмірною властию і силою вельможного нашого старости кремінецького та всїх урядових осіб у містї... Щоби міщани, не лякаючись ніяких страхань і погроз старости, і підвластних йому осіб, могли відбувати свої суди, не вживали одначе сього листа на зло й користувались ним тільки проти сих, що їх гнетуть“ [2])

---

[1]) Ibid., л. 1 і далї.

[2]) Кн. 1978, л. 18

Подібний лист дістали міщани перед визначенням королівської комісії в 1767 році. Та своїм порядком, при ворогованню міста до старости годі було дожидать, щоби й міщани не надуживали королівського листа; дістанши лист, міщани грозять економам і орудникам; міська старшина „потуряє намірам збунтованим проти старостинської власти". Се спонукало короля до видання „напоминального листа" міщанам [1]).

Відносини між містом і старостою в Ковелі були, певна річ, не лїпші. Вже від давного часу почав ся процес міста зі старостами: ще королева Бона в письмах своїх до ковельського старости рекомендує йому, щоби міщани не платили непотрібних данин, щоби староста не наказував своїм слугам ображати міщан, щоби від мельників не брали помірного, щоби староста не домагав ся за дармо робіт від ремісників і инь [2]). В 1556 році Жиґмонт-Август в своїм листї до старости пише:

„Приїздили до нас війт і цїле поспільство, міщани і Жиди ковельські зі скаргою, що ти нарушуєш ті устави, які виясняла в своїм першім листї до бувшого старости королева і найвисша княгиня Бона, панї матка наша. і у тім особнім листї, який королева післала тобі; ти сам і підстарости твої ковельські чините значні кривди міщанам та видумуєте новини: відтак вони просили нас, щоби ми вислали тобі лист про сї кривди. Коли ремісники тамошні будуть робити що небудь на твої потреби і потреби твоїх слуг, щобись платив їм правдиву та сумлїнну цїну і слугам своїм казав їм платити; коли рівники ковельські будуть купувати в селян ковельського староства худобу, вівці, кози на варіз, прикази, щоби десятники і війти (сїльські) нїякого оповідного й мита не брали; що до судів, справ міських і всяких инших дїл, ти сам, підстарости і слуги твої повинні поступати так, як постановила королева Бона в своїх листах, як бувало за предків твоїх, тамошніх старостів, крім сього ти не повинен чинити нїякої кривди і гнету міщанам, щоби вони не жалувались нам нїякі кривди" [3])

Подібний лист до старости про ненаношення кривд міщанам і цеховим виданий був і Жиґмонтом III. в 1611 році [4]). Нарушення судових прав міста спонукало Яна III. до видання в 1689 році нового наказу про самостійність судів маґдебур-

---

[1]) Ibid., л. 120.

[2]) Кн. 1477, л. 101.

[3]) Ibid., л. 94.

[4]) В екстракті привілеїв міста Ковеля, що зберігає ся в Київськім Центральнім Архиві сей акт приписаний Жиґмонту-Августови; та се очевидна похибка: Ibid., л 101.

ського уряду [1]. Одначе і сї устави не звели власти старост до повинних границь і у XVIII віцї продовжають ся давнїйші надужитя з боку замкового уряду.

Дїдичний війт. Залежність міста від старости була, певна річ, тяжша, коли староста був разом і війтом. Та не треба думати, немов би та самостійність міської управи була забезпечена, коли місто мало осібного дїдичного війта. В Кремінци дїдичне війтівство тягнулось від давнїйших часів аж до 1766 року. Ще в 1438 році великий князь литовський Свидригайло видав Нїмцеви Юркови з Буська привілей на війтівство кремінецьке [2]). Від 1563 року се війтівство переходить на родину Новосїлецьких, принайменше, в сїм роцї Жиґмонт-Авґуст видав привілей на імя Тудора Новосїлецького; опісля, по яких кількох родинах, війтівство перейшло в XVIII віці на родину Малиновських. В 1766 роцї останнїй війт продав війтівство князеви Санґушцї, старостї кремінецькому, за 18.000 зі всіми полями, ґрунтами, сїножатями і застїнками, належними до міста [3]). Тодї князь Санґушко, „актуальний війт кремінецький“, настановляє „присяжним судиєю кремінецького війтівства“, себто робить своїм заступником на війтівстві хорунжого інфлянтського, шляхтича Залєского і дає йому „інструмент“ на сей уряд: йому поручують ся всї справи карні і цивільні; він повинен вибирати бурмістрів, радців, лентвійтів, писарів, лавників, присяжних з поміж людий сумлїнних, богобоязних та гарно знаючих „саксон“, разом з ними, він може безапеляцийно рішати, по саксонови, справи меншої ваги (uczynkowe), справиж більшої ваги відсилати до князя й куди вказують привілеї і права міста Кремінця; присяжний судия може приступити до відбування свого урядовання, не скорше як по зложенню присяги, в присутности ґродського уряду, при радцях і посполъстві, на міськім ратуші у формі, поданій у саксонї. Резиденция для нього визначує ся у війтівськім домі. Судия повинен доглядати мір, продажі збіжа

[1]) Ibid., л. 13.

[2]) Кн. 2016, л. 1 і дальш. Балїнський кладе заведенне війтівства і наданнє магдебурського права м. Кремінцеви на 1431 рік; див. Star. Pol. II, 893.

[3]) Кн. 1972, л. 41 і дальш.

риби і инь., — словом на всьо мати пильне око. Уряд сей надаєть ся йому до віку [1]).

Права і привілеї уряду війта повинні означуватись згідно з загально приятими вказівками в цілій Річи Посполитій: властиво до війта належить судова власть і цїла ся частина законнодатної власти, що доторкають ся судівництва й суспільного ладу; постановлені законом границї війтівської власти були дуже неозначені та змішувались з границями господарської і поліційної управи. Ревізия Кремінця 1563 року говорить про уряд війта ось таким родом:

„Війт повинен уважати на порядок; управа його простягає ся на всї справи і потреби міста; бурмістри і радці повинні у всім помагати війтови і бути йому послушними у всім. Та війт не повинен постановляти і відправляти ні одного діла без повної наради з радцями та иньшими знатнїйшими міщанами в міській річи посполитій. За труд війтови, по королівській уставі, належить ся одна волока. Особливож війт повинен прибільшувати доходи короля і глядїти, щоби збирані були правильно й повні королівські доходи, по уставі. Зібравши чинш з піддапих його королівської величности в місті, він повинен віддавати їх замковому урядови, по звичаю, і складати обрахунок перед старостою“ [2]).

Вище наведений „інструмент“ кремінецького старости та акти судових справ і адміністрації показують згідно з „ревізиею“, що „управа війта простягалась на всї дїла“. Майже кождий акт кремінецьких книг за сорокові лїта XVIII віка починаєть ся: „Передо мною, війтом Малиновським“... або: „Перед уродж. ст. п. Вишневським — pro tunc війтом....“ Так, під проводом війта відбував ся розбір процесу між цехом і одним міщанином, що не мав зовсїм карного характеру [3]); війт потверджує продаж ґрунту [4]) і т. инь.

Порядок, постановлений королївським привілеєм 1536 року, не найшов приложення. Шляхетський стан війта і дїдичність його власти не позволяли місту положити виразних меж сїй власти. Тому то місто терпить ріжнородні утїхи з боку війта і відси випливають важкі для міста процеси. У скарзї міста заявленій 1756 року перед луцьким ґродським

---

[1]) Ibid., л. 38.
[2]) Кн. 1965, л. 55 і инь.
[3]) Кн. 1969, л. 14.
[4]) Кн. 1973, л. 24.

судом против війта Йосифа Малиновського та його сина, малюють ся ясно відносини міста до війта. Війт своєю властию тримає на уряді бурмістра Михайла Юркевича більше ніж десять літ, против волї цїлого міста—тому що Юркевич не робить ніякої заяви в ґродськім урядї про кривди міщан з боку війта та навіть не допускає до сього иньших міщан, коли вони хочуть записати в міських актах маніфестацию про приватні кривди і про кривди цїлого міста Кремінця. Війт без всякої основи, силоміць посьмів відібрати ґрунт застінка, дарований здавен місту королями, поставив двір, горальні та кілька хат; доходи з застїнків повернув на свою користь і не дає нї одного гроша анї місту анї скарбови старости. Сі застінки колись батько війта, покійник Ст. Малиновский, також відібрав був та хотів також без нїяких прав заселити і поставив був вже горальню та двір; та королївська комісия приказала їх звалити і староста кремінецький, князь Вишневецький, вислав був до сього людий, що хотіли вже рубати і палити. Одначе Ст. Малиновський, тодішнїй війт, вблагав їх почекати кілька годин аж до свого повороту від старости. В переїздї через місто, Ст. Малиновський вимучив у бурмістра і радцїв ассекурацию (довжний скрипт) неначеб то вони пожичили в нього на міські потреби 900 польских золотих; по правдї одначе нїхто нїчого не брав і не давав. Сю ассекурацию Малиновський випросив тому, щоби, по власним словам, не понести страти, поки сам не розбере двора і горальнї, після чого й обіцяв вернути ассекурацию. З нею, немов з правдивим скриптом, поїхав він до старости і староста заборонив валити двір та горальню. Та війт не вернув опісля скрипту та навіть казав її записати в міські актові книги. Від сього часу й попередники протестуючих, померші і живі ще та самі протестуючі не раз домагались від покійника Ст. Малиновського та його сина Йосифа, теперішнього війта сеї ассекурациї, одначе не дістали її і до сього часу. На її основі, Йосиф Малиновський, діставши по батькови застїнки, збудував двір, горальню, гумно, стодоли і поселив більше ніж десять хлопів; не віддає нї ассекурациї, ні застінків, зганяє плуги, не позволяє косити сіно, зганяє міщан кремінецьких, юницьких і запотоцьких (передміщан) з нічлїгів, сам бє й людям своїм каже бити, наказує забирати кожухи, вози і инь. та не віддає; хоче навіть про-

дати застїнки titulo haereditatis. Війт не позволяв виправляти депутацій до Дубна і Львова для внесення скарги про міські кривди: не позваляв давати депутатам грошей на розходи і аттестацій від магістрату. Війт не допускав протестуючих міщан до вибору бурмістра, радців і писаря, на перекір правам, наданим королями; в часї вибору війт вдарив Яна Павловича три рази по голові окованою палкою; а Федора Захарчика казав положити і сам дав му кілька ударів та вирвав волосє з голови; ледви оборонила його одна панночка і шляхтич Вишневський. Війт захопив та тримав в себе декрет комісиї, що порішив справу застїнків на його некористь; потім забрав иньший документ, що дорого коштував місто у Варшаві. Місто взяло від Малиновського 50 черв. зл. з процентами по 8 зл., та звернуло йому сей довг, але війт не звертає скрипту до сеї пори. Син війта перехоплює з варшавської почти письма від патронів (заступників їх справ) до міщан та не віддає їх. Міщан, по правді, повернули вже в селян: війт, видумав незвичайні толоки, бере шарварки від кождого мищанина. Міщани лишень направляють дороги і дві греблї на Ікві, хоч при поправі гребель повинні брати участь і Жиди й присілки, належані до староства; поправаж доріг повинна переводитись всїми юрисдикциями дворів шляхетських. Беруть від міщан szpaszne (spasne) з пчільною десятиною, що нїколи не бувало. Опісля вичислюють ся угнїти міста, не з боку війта, тільки постороннїх властий — старости, духовних і шляшетських юрисдикцій та жовнїрів, чому війт не противить ся; так від міщан жадають в ріжних містах оплати мита — від порожнього воза більше нїж по 10 гроший, а від товарового й оплатити ся не можуть; в такім разї їх ловлять граблять і бють. Торгове в містї беруть на всї боки; міщанам ледви лишаєть ся четверта частина торгового; приневолюють міщан возити дрова і забирають з дороги місткі підводи і т. инь. Війт тримав на шкоду міста „при перї“ писаря Роздольського, який по попереднїм своїм учинкам, виявленим на слїдстві, не повинен навіть бути в містї, не то що на магістрацькім урядї; війт не признав справедливости, коли сей писарь робить більші кривди міщанам [1]).

---

[1]) Кн. 1973, л. 1 і ин.

На другий рік для заведення порядку в Кремінцї появилась королївська комісия; лежало перед нею богато справ із процесів зі старостою, війтом та власною радою. Та комісия займалась тільки справами між радою й міщанами; міщани не могли вести процесу без документів, які захопила рада. Тому комісия, наказавши бурмістрам подати акти, відложила свої засідання. Коли по кількох відкладаних, зібрались комісарі востанне 28-го листопада, тоді богато з них не явилось і комісия видала лишень тимчасовий декрет: щоби війт Малиновський нїчим не переступав прав і привілеїв королївських, щоби постарав ся довести міщан до згоди, щоби сьогож таки тижня, виконуючи ассесорський декрет, визначив речінець нових виборів бурмістра й писаря в присутности своїй або свого заступника, заховуючи звичаї міських виборів, без примусу зі свого боку, вважаючи тільки на більшість голосів; щоби, по покінченю виборів, наказав передати новому бурмістрови міські акти, права, привілеї, люстрациї, протоколи й вищі письма, а разом з тим і звіт з давних років про податки і складки; щоби не спинював, лишень підмагав уладнанню порядку вмісті, під погрозою кари, визначеної декретом ассесорий. Комісиюж відкладають ся до сього часу, який буде придатний для вельможних комісарів[1]). Вельможним комісарам було мабудь якось ніяково в справі з такою дуже вельможною особою, як князь Санґушко; тому то відкладали та вкінци зовсім відложили постанову всіх основних пунктів процесу міста зі старостою і з війтом. Ґрунти загарбані війтом, лишились при нїм й перейшли силою продажі війтівства у володіння старости. Тому то зараз по доконаню сеї продажі міщани знова протестують, вже перед земеським кремінецьким судом, проти бувшого війта Й. Малиновського та його сина. Протестация згадує з початку давнину, як Й. Малиновський увійшов у змову зі шістьма міщанами й тримав їх на бурмістрівськім уряді коло сорок літ, хоча було богато більше достойних, як без відома та згоди міста продав Жидам крамниці, склепи, вагове й дегтьове та инь. як допустив Жидів-шинкарів до ратушних шинків, на які Жиди стали глядіти, мов на свою

[1]) Ibid., *n.* 7.

власність, на сій основі, що заплатили Малиновському біля 8 тисяч, як він був міщан, коли вони просили привернення права свобідних виборів; потім протестація покликує ся на наведений вище декрет комісії й каже, що по сім декреті справді були переведені нові вибори бурмістрів, вибрали бурмістром Федора Захарчика (того самого, що то передовсім протестував проти війта в 1756—1757 роках та якого тоді війт бив палкою на виборах), а писарем — Григорія Лобачевича: але й сї стали йти разом з Малиновським та не хотїли покінчити комісії всякими інтригами, видавши одначе на се більше ніж 3 тисячі. Також і два инші бурмістри, змовились з війтом і кривдили місто. Коли Й. Малиновський передав війтівство своєму синови Лукашеви, сей останній зараз переніс з писарства на бурмістра Лобачевича, який недавно що оселив ся в місті та ще не зложив громадянської присяги; Л. Малиновський вчинив се тому, що Лобачевич дав війтови ріжні дарунки. Війт казав волити до нього міщан за шию, приневолюючи їх, щоби вони відпустили Михайла Юркевича по його 18 роках бурмістрівства без попереднього обрахунку навіть без звороту 1.000 золотих, що були в касї, та він не знати куди подїв. Потім, коли теперішний позивач, став бурмістром, покликав на суд своїх попередників та скаржив ся ассесориї на війта, прохаючи, щоби комісия була докінчена — війт Лукаш Малиновський казав пахолкам привести його та першого присяжного на свій двір і там без причини бив киями немилосердно, волочив за волосє так, що люди ріжного стану, побачивши се, дивувались. Потім Малиновський темної й пізної ночі вломлював ся в дім сього бурмістра Павловича з людьми узброєними ріжним оружєм намовляючи його вбити і був би сповнив свій намір, колиб сей не втїк був до конвікту. Війт позволив Камінським, бурґграфови ґродському та войському кремінецькому, відібрати міщанам ґрунти й сіножати, більш ніж на 100 косарів. Потім протестація поновлює скаргу про загарбанє застїнків. Попередні війти — тягне вона — на основі привілею, наданого колись війтови Новосілецькому, користувались тільки двома збіжевими й сіножатними волоками, а не відбирали силою міських ґрунтів (в руках війта були ріжнородні способи для прибільшеня війтівських ґрунтів коштом міста; примірем в 1711 році уряд віддає ¼ волоки Ст.

Малиновському, війтови, як на городу за невиплату на речінци 300 зл., пожичених від нього 1710 року[1]); в 1734 році міський уряд даровує війтови Йос. Малиновському на більших фільварках волоку трьох рук, як подяку за пожичку грошей на довг для покриття різних податків і повинностей, вчасі тодішньої „інкурсії[2]); війт скуповує ґрунти, або може бути, дістав їх як хабарі, з залишанем в актах, про око, продажі: в 1711 році радця продав свою $^1/_4$ волоки війтови Ст. Малиновському; того самого дня продав також один передмістянин сьому війтови[3]). Лук. Малиновський перед приїздом люстраторів до Кременця строго заборонював міщанам показувати, які поля й сіножати належать до війтівства, які до міста, тому, що він незаконно володів богатьма міськими ґрунтами. Розуміють ся, що місто не могло глядіти байдужно, коли всі ті ґрунта були продані війтом старості навіть зі спорними застінками. Бурмістр Павлович і Пулторацький, імовірно, протестували проти продажі; за те війт бив їх і візвав до суду ассесорів[4]). По продажі війтівства виявилось богато инших надужить бувших війтів; місто бажає привернути по спромозі свої розтрачені права й маєтки і тому в 1767 році ще раз жалують ся на бувших тіїтів і бурмістрів перед ґродським кремінецьким судом війти допустили до передання незаконних дродажий та в записах міських ґрунтів панам, монастирям (францішканам і инш.) та унїятським священникам; вони допустили до ратушних лавок Жидів. Всї такі умови місто оповіщує незаконними[5]).

Час, який обіймають вище наведені протестації, трівав довше ніж пів століття; се вказує, що надужитя війтів не були появами хвилевими й припадковими. Та полишивши вже на боці ті надужитя та беручи під розвагу тільки сам правний бік війтівської власти, дістанемо сей висновок, що міста були позбавлені всіх основних прав самоуправи. Власть видавання

[1]) Кн. 1973 л. 37.
[2]) Пол., л. 35.
[3]) Пол., л. 36.
[4]) Пол., л. 41.
[5]) Пол., л. 62.

новних устав належить в господарських справах до старости, а в громадських — до війта[1]). До сьогож останнього належить цїла висша судова власть та адміністрация. Щож лишаєть ся тодї виборному урядови?

---

[1]) Наводимо тут у скороченю текст „Ординациї судів кремінецького війтівства“ постановленої 26-го січня 1767 року присяжним судиєю війтівства Залеским. Вона важна для нас і втім напрямі, що з достаточними детайлями малює порядки судівництва й суспільного ладу в місті Кремінці.

„Ординация судів війтівства кремінецького раз на завсігди постановлена 26-го сїчня 1767 року“.

„1. Війтівські суди повинні відбуватись три рази на тиждень (в понедїлок, середу і пятницю), крім більших сьвят; вони починають ся точно 8 година рано, як зимою, так літом і тривають тільки до полудня.

„2. На більші сьвята (Різдво, Великдень, Зелені Сьвята) та на пущенє повинні бути відложені по волї судиї. В часї косовиці та жнив суди будуть відбуватись тільки раз на тиждень (в середу); се має місце тільки в протязї шістьох тижнів.

„3. Такі суди без війтівського судиї або його заступника (кого він попросить) не можуть відбуватись.

„4. Суди тайні та приватні кроки про сьвіжі провини та инші соромні вчинки, що ображають величність Божу, зовсім нївечуть ся; а той, хто без відома судиї посьмів би робити се, на скаргу інстігатора підпадає тїлесній та грошевій карі.

„5. На суди нїхто не може приходити пиний — як сторони, так урядники, під карою 100 гривен для війта, часового застановленя справи й віддаленя з уряду.

„6. Крику, лайки й сороміцьких слів нїхто не повинен робити й проголошувати, рівно як: братись до бійки, під погрозою безпроволочного запроторення в тюрму: а хорони Боже сього, хто вдарить урядника або киле ся на нього, сей повинен буде стратити руку й перед сим повинні стерпіти інстігатор та новьний, рівно як і глядїти, щоби при виході не кричали, під карою 50 гривен для війта й тїлесних кар.

„7. Один і той самий не може бути судиєю і сьвідком в одній справі.

„8. Нїхто не може відхиляти від суду нікого з засїдаючих під карою 50 гривен на скарб війтів, хиба що засїдає — відповідник або позивач; тодї він ставить на свое місце хочби й неприсяжного міщанина.

„9. Перед оповіщенем декрету не вільно оповіщувати сентенциї.

„10. Засїдаючі не повинні ходити по шинках, кричати, бувати в сороміцьких місцях, бити ся, брати участь у тайних сходинах на шкоду міста і инь. під загровою страти чести.

„11. Хто продає свій грунт або хоч малу частину грунту, сад, пасїку, поле, сїножать повинен попереду взяти від міста консенс та записати його в міських книгах, рівно як і все, що доторкає ся сеї трансакциї, повинен записати.

Лентвійт (лендвійт). Посередником між війтівською властию і міським урядом був лантвійт, голова судової коллегії в місті. По ясній думці висшенаведених королівських при-

---

„12. По смерти або віддаленю з уряду кого не будь із засідаючих повинен бути вибраний иньший.

„13. Коли трафить ся оцінка будинків або ґрунтів, то засідаючі повинні справедливо таксувати з відома судиї й записувати таксу в книгах разом з її причиною.

„14 Засідаючі повинні справедливо переводити помір ґрунтів та розділи в присутности судиї або за його дозволом.

„15. Уряд повинен дбати про сироти і вдови та доносити судиї про їх кривди.

„16. Уряд повинен дбати також про се, щоби не було пяниць, злочинців, підзорних людий, також доносити се судиї.

„17. Уряд не повинен приймати переступника, умовившись та не взявши постановленої платиї від сторони, що представляє арештанта і без справжнього інстиґатора, який би представив арештанта та й се до певного речінця; в противнім разі арештант повинен бути випущений, а також і тоді, коли ніхто не буде його наступувати, тоді тим самим арештант освободжає ся від арешту.

„18. Кари грошеві, присуджені декретами, повинні бути віддавані підсудними за три дні під погрозою тюрми й секвестрациї.

„19 Уряд повинен розписувати конфіскациї та по 6 або не пізнійше 8 тижнів справедливо оцінювати й продавати майно.

„20 Коли в справі буде визначене слідство, тоді реєстр сьвідків, підписаний одною стороною, віддаєть ся другій. При інквізициї сьвідки присягають по законови, а підсудні присягають, що не підкупили сьвідків.

„21. Ніхто з міщан, передміщан та Жидів не повинен робити довгів для міста; побориі не повинні нікому давати зібраних гроший на розхід без відома міста й судиї.

„22 Не буде більше приватних поборів, непотрібних складок і видуманої роковщини, хиба за відомом судиї й міста, що й буде записане в книзі для яких причин збираєть ся роковщина.

„23. Всякі трансакциї, як що манифести, реляциї, позви, облукациї, вizaції, донациї, проклямациї, квити і инь. бурмістр з урядом повинні приймати й на них підписувати ся.

„24 Міський писарь повинен видавати на перше жаданнє трансакциї, декрети і инь. за попередною нагородою й згодою.

„25. Писарь обовязаний записувати всякі трансакциї письмом польським не мішаючи латини, всяким не zawiłym язиком.

„26 Інстиґатор повинен віддаляти всякий крик в часї відбування судів на ратуші.

„27. Інстиґатор повинен видавати позви, стягати грошеві кари судові; понукувати людий до позви на суді й усе бути на суді.

вілєів, лентвійт є заступником війта, особа, заступає його на суді. Він є провідником коллегії лавників і тому то не повинен мати ніякої власти в раді. Уряд його невиборний; він

„28. Він повинен кождої п'ятниці подавати суди реєстр судових справ.

„29. Ніхто не може без відома суди й цілого уряду оповіщувати своєю приватною волею ніяких трансакцій.

„30. Сторони повинні завчасу брати з книг маніфести, обдукції й декрети та являтись з ними на суд; инакше не дістануть декрету.

„31. Всякі умови, компляцації й квіти умовників повинні подавати писареви для запису при певній оплаті за се.

„32. Цехи повинні покликувати сьогож писаря до писання декретів, вписів, виводів і инь. під карою 10 гривен для війта.

„33. Возьний повинен розносити позви, переводити публікації і проклямації, бути при таксах, візиях, обдукціях, кондесценсіях та на суді вчасі відбування справ.

„34. Гарно, щоб кождий мав свій титул, всюди вживаний; тому то отсі титули повинні бути писані відповідно з достоїнством кождого: міщанин — slawetny, передмістяни — uczciwy; возьний — opatrzny; селянин — roboczy, шахолок міський — posłuszny. Турок і Татарин — wojenny, кат — wyzwolony; помічник ката (podkacik) — snieleczyniący; Циган — wróżliwy; Жид — niewierny.

„35. Шахолок міський повинен на торзі оповіщувати ціну збіжа з відома бурмістра, оповіщувати згубу річий, заблукану худобу та у всім бути послушним судови й урядови.

„36. Кат і подкатик без волі уряду не повинні ані бити арештанта, ні мучити й грабити його під погрозою тілесної кари.

„37. Кат і помічник його повинні довідуватись про переступників та доносити урядови, але в судовій комнаті не повинні бути без дозволу суду.

„38. Вони не повинні переводити екзекуції засуджених в сьвята руські та польські, рівно як ловити собак і бити їх, хочаб єдного була справжня потреба.

„39. Лентвійт повинен доглядати арештантів і сторожу, щоб вона не спала й не запивалась.

„40. Цехи й Жиди повинні бути послушні місту, давати сторожу по давному звичаю — по двох і стерігти арештанта аж до екзекуції, про що повинні дбати цехмістри, під погрозою тілесної кари; малих хлощів не повинні давати на сторожу.

„41. Підскарбій повинен мати свій ключ, а бурмістр — другий; скриньку міського скарбу повинні замикати внутрішнім замком; ніяких грошей без асигнати суди й міста не повинні нікому ані даровувати, ані позичати, ні видавати; в противнім разі повинні покрити їх із власних засобів.

„42. Архів міста і меч для екзекуцій повинні бути під ключем бурмістра в повнім дозорі.

настановлює ся з поміж міщан війтівською властию та ще довічно. У сих містах, де війтом був староста, настановлення постійного лентвійта з поміж міщан се обовязок старости; в містаж же з осібним війтівством війт мав право настановлювати або не настановлювати лентвійта. Погляньмо тепер, як побутовими умовами змінювались сї узаконення. Коли війтом староста, тоді він не іменує міщанина заступником своєї війтівської власти, лишень передає лентвійтівську власть економови або адміністраторови замку, себ то сїй особі, якій поручалась і управа староства. Сама назва війта надавалась в тім разі то самому старостї („ми, бурмістри, вибранні поспільством, за потвердженнєм вельможного князя Яблоновського, старости і війта нашого ковельського, рівнож Виковського, ґенерального економа староства і заступника князя-старости...“) [1]., то економови (вибраних бурмістрів потверджує „Виковський, економ староства Ковельського і війт на місци князя Яблоновського, старости“) [2]. Николи староста настановляє для відбування війтівської власти окрему особу з поміж урядників замку або з посторонніх шляхтичів, як ми се бачили, коли говорили про продаж кремінецького війтівства; в такім разї дїйсний („актуальний“) війт, себто староста, давав свому заступникови назву присяжного судиї війтівства. Сим урядникам-шляхтичам віддавалась уся власть, законом

„43. По роцї всякі справи повинні бути пореєстровані, зашиті в один пакет і запечатані міською печаткою. Коли хто просить розвідки, то по виданю її, акти знов зашивають ся й опечатують.

„44. Присяжні, з відома судиї й уряду, повинні ходити на візию й ревізию підзорних людий, за що їм визначають ся по 8 гр. від сторони, що скаржить.

„45. Присяжні й лентвійти повинні визначувати жовнїрам станциї, розводити їх та давати приписних, числити кілько людий і коний в кого стоїть та скілько треба достатчити провіянту й сїна для коний, при виходіж жовнїрів почислити з Жидами, де чого й кілько жовнїри набрали.

„46. Паходок міський повинен брати кождого тижня по шелягу від воза перекупок, а на ярмарку — і від краму, кат — по грошеви, не більше.

„Сї пункти повинні бути завсїгди прибиті в ратушї“.

[1]) Кн. 1458, л. 170.

[2]) Кн. 1462, л. 180.

призначена для лентвійта. Коли такий урядник сам не міг бути на міському суді, то поручав своєму заступникови часове відбування свого уряду [1]). Коли ж місто мало особних дідичних війтів, то сі останні, в своїй неприсутности, в часі недуги або иньших занять визначували своїми заступниками („vice-advocati pro tunc“ або „ad praesens“) [2]) шляхтичів, своїх другів, що инколи довго вели всі справи війтівства, відбували карні суди, засуджували на смерть [3]) і инь., одначе зараз тратили всякі відносини до міської управи, як тільки явив ся особисто війт. Таким чином висша судова і адміністраційна власть була постійно в руках шляхтичів. Та всеж таки і дідичні війти та урядники староства постановлювали лентвійтів з поміж міщан; тому одаче, що вони не могли ніколи користуватись карно-судовою властию, відданою їм королівськими привілеями, то признано їм иньше значіннє. Такий лентвійт став ся головою ради, себто, головним управителем міста в усіх справах, неначе помічник війта, наче особа вповні залежна від останнього. На війтівськім судї лентвійт засідав тільки як член його та лишень рідко коли в провідником. Разом з тим змінив ся також спосіб настановлювання лентвійта на уряд: довічність сього уряду змінилась на неозначену довгочасність, себто, визначений на лентвійта лишав ся на сім уряді инколи декільки літ з ряду, так довго, як се подобалось війтови або економови; вкінци, уряд сей зовсім втратив свій характер, коли війти і замковий уряд стали віддавати вибір лентвійта міській громадї [4]). Такий вибір зрештою не доказув ще розширення прав міської громади; думати треба, що виборчі права громади обмежувались до признання того, кого війт або замковий урядник їй представив на уряд лентвійта; приміром, в Кремінцї в 1745 роцї записаний вибір бурмістра і лентвійта в такій формі:

„Під впливом Духа Сьв. (zabrawszy Duch. Sw.) і за згодою цехмістрів, радців, лавників і цілого посполства, одноголосно вибраний Михайло Юрке-

---

[1]) Кн. 1462. л. 233.
[2]) Кн. 1969. л 42, 84, 91.
[3]) Ibid., л. 91.
[4]) Кн. 1793, л. 45.

нич (той самий, що так давив міщан[1]) на бурмістрівство, рівнож і Василь Павлович на лентвійтівство — iako też y z laski W. J. M. p. wójta[2])

Останній вислів, що доторкавть ся, очевидно, лентвійта містить в собі думку про якусь злуку виборчих прав громади з правом війта іменування лентвійта. Подібні вислови стрічають ся і в иньших припадках; приміром королівський магістрат в 1698 році жалує ся на лентвійта,

„що в'н, забувши страх Божий і строгість магдебурського права, не памятаючи присяги на уряд лентвійта, яку дістав з волі Бога всемогучого, в. с. м. староста, а також радних і цехмістрів, посьмів зломити присягу"... і т. иньше.[3])

Можнаб подумати, що тут участь старости у виборі лентвійта береся в такім розумінню, в якім вона приносив ся Богу всемогучому, себто висловлена тут думка, що всяка власть випливав з иньшої висшої власти, одначе справа як раз сього лентвійта показує щось противного: вся річ у тім, що лентвійт посварив ся з замковою старшиною та покинув уряд; тоді адміністратор староства дав наказ (карту) на імя одного зі старих бурмістрів:

„До дальшої волі і постанови в. с. м. старости, настановляю вас субститутом на місце уступившого; перейнявши уряд, вволите, в. м., відібрати актові книги, також хрест (crucyfix); книги міські оглядьте в. м., як слід, щоби не валялись у вас по місті. Рекомендую хоронити порядок і справедливість..." і т. инь.[4])

Справа ся між иньшими дає нам нагоду показати, до яких надужить могла доходити власть лентвійта та яка мізерна була міська самоуправа перед властию замку. Обвинуваченій лентвійт Семенович правив містом давно вже й управляв таким робом, що без відома квартального бурмістра орудував міським майном, повертав міські гроші на свою користь і обробляв міські поля, не платячи аренди; коли присяжний бурмістр, вибраний містом і потвердженій старостою, з обовязку свого уряду, хоронячи правду та права міста, пригадував лентвійтови сї надужитя, тодї останнїй в присутности цілого уряду лаяв бурмістра та весь уряд понижуючими словами, проганяв бурмістра зі судового дому до затилку більше ніж 10 разів та де тілько стрічав бурмістра

[1]) Кн. 1969. л. 71.
[2]) Кн. 1451. л. 86—87.
[3]) Ibid., л. 63.

лаяв його та соромив і т. инь. [1]). Та не в тім річ, як тепер поступив собі лентвійт, тільки в тім, що ані магістрат, ані громада в протоцї довгих літ не жалувались на нього аж до хвилї, коли він посварив ся з замковою старшиною. По сїм як раз розпочинають позов проти лентвійта, „по волї і приказови в. м. пана Архиповича, адміністратора староства“, як щиро висказав ся магістрат в своїм протоколї. Може бути навіть, що деякі обвини, піднесені против лентвійта, видумані „по волї і приказови“; але в такім разї вчинки магістрату являють ся ще менше самостійними, ще більше соромітними. Суд над лентвійтом, що найшовсь в неласцї, був переведений самими обвинителями [2]), себто магістратом; хоча такий порядок не мав найменшої законности, то ще більшою дивовижею є се, що магістрат, вже по судї, сам признав себе некомпетентним у тій справі і по власній ініциятиві відіслав справу до замкового уряду. По двох роках засуджений став знов лентвійтом.

Коли рабські вчинки ковельського магістрату прикривають ще як так основу і величину надужить лентвійта, то в актах иньшого міста, Вижви, бачимо ясні свідоцтва сього, до чого доходили лентвійти, настановлені замком. В протоцї цїлого ряду літ (1719, 1721, 1722, 1723, 1724) міські протоколи Вижви наповнені ріжними скаргами на лентвійтів та ще протягом кількох літ против одного й того самого, який помимо сього лишав ся на своїм урядї. В 1719 році перед магістрацьким судом внесено приватну скаргу на лентвійта Гр. Онушкевича [3]). Зараз на другий рік був настановлений на уряд лентвійта иньший Том. Жданович. Самоуправа його досягнула таких розмірів, що магістрат не був вже в силї терпіти заподіяних йому образ та рішив ся на скаргу. До когож одначе? Певна річ не до замкового уряду, який іменував Ждановича лантвійтом. В таким труднім випадку, магістрат збирав Вижвівську громаду, „щоби було перед ким записати протестацию“. Громада вимовляє собі, що вони зійшлась на сесию не

[1]) Ib., л. 86—87.
[2]) Ibid., л. 121.
[3]) Кн. 1294, л. 230.

тільки на прохання магістрату, але головно беручи на увагу образи, заподіяні лентвійтом цілій суспільности і правам, наданим королями. Скарга магістрату була записана в актові книги в такій формі:

„Ми, уряд, завсігди готові сповнювати домагання кождого, що прибуває до уряду, полишивши всю роботу в дому; а лентвійт, доставши уряд від замкової старшини, рідко коли сповнює свій обовязок; все, коди ми просили, щоби нам замковий уряд дав поміч, він не слухав та завсігди тратить час, вимовляючись роботою. А щоїм на кождім місці ображує не то що присяжних наших, але і нас, бурмістрів, та домагає ся свого доходу, беручись навіть до кулаків на нас і грозить ся бити, се по тверезому, коди пяний ображує на повнім місці. Просимо в ім'я поважаних осіб, громаду, записати сю протестацію для законної розправи, щоби на далї нам не двигати сього ярма“ [1]).

Через те що, протестація не довела до нїчого і Жданович лишив ся лентвійтом, в найближших лїтах 1621—1724 р., а імовірно й далї, має він нагоду виявити свій погляд на право міської самоуправи. В 1722 році донесено урядови, що лентвійт казав отеї слова: „Тільки через мене й живе місто, а, як захочу, то міщани будуть робити панщину, а я буду в дворі підстаростою“ [2]). В 1723 році знов посьвідчено в урядї, що лентвійт, здибавшись з одним міщанином без ніякої причини став так говорити: „Ви хлопи, підете до плуга (do roli; я зроблю з міста село і ви будете мені панщину робити“. Міщанин признав ся, що не втерпів та сказав так: Чорт тобі буде робити; ти такий самий міщанин як і я“. Лентвійт звернув ся зі скаргою до підстарости на замок; покликали сюди міщанина і лентвійт тут його таки побив [3]). Без огляду на подібні вчинки Жданович все лишав ся лентвійтом та дереся з міщанами в корчмі в 1724 році [4]).

Магістрат. Виложені вище замітки про старостинську, війтівську й лентвійтівську власть досить ясно показують, яку ролю мусів відгравати виборний уряд.

Міста неповного магдебурського права мають, на око, першенство перед містами з повним магдебурським правом,

---

[1]) Ibid. л. 229.
[2]) Ibid. л. 344.
[3]) Ibid. л. 380.
[4]) Ibid. л. 395.

що рада перших не повинна була творити замкненої колегії, себто члени її не повинні були користуватись своєю властию довічно та вибір її належав не до ради, тільки поспільства. Певна річ, се першенство винні вони були сій обставинї, що присутність власти старост і війтів не позволяла раді зміцнити своє значіння коштом громади. Що року в означенних річницях повинні були відбуватись вибори бурмістрів (так називались загалом члени ради), звичайно чотирьох. Вибір вісьмох кандидатів, як домагаєть ся по привілею, поданім Ковелеви Жиґмонтом III, здаєть ся зовсім не був в уживанню. В Ковелї звичайно вибирались чотири бурмістри; з них замкова старшина потверджувала двох; се не значить, щоби рада складалась лишень з двох членів; потвердженне замкове значило те саме, що в Камінци потвердженне одного з радних „королївським бурмістром“ (proconsul regius). Та війтівська власть могла відпхнути кандидатів, представлених їй громадою; приміром, в Ковелї 1756 року зійшлись збори для відібранния присяги вибраного на уряд бурмістра Ст. Грабовця; тому одначе, що він не хоче виповнити замкового декрету (виданого перше в справі його з одним лавником), то замок відпхає його від бурмістрівства і постановляє поки що лавником, а на місце бурмістра покликує лавника. Нема сумніву, що війтівська власть мала богато способів кермувати виборами по власній вподобі; в самій формі протоколів виборчих сессий виявлялась повна залежність виборів від волї старости і війта: „По волї і власти князя Дм. Яблоновского, старости... були скликані збори для вибору нових бурмістрів“ [1]). Ми бачили вже, що в Кремінцї війт власною силою міг тримати на урядї бурмістра більше нїж 18 лїт чоловіка, проти якого повстало цїле місто та що війт міг цїлком знехтувати виборний принціп міської управи. Таким чином, та сама обставина, що не дала раді витворити з себе замкнену коллегію, довела знов до таких самих наслїдків, до ослабленния виборчих прав міста.

Помимо надужить війтівської власти, природний порядок річи ослабив права громади до щорічного вибору членів ради. Звичай, що опісля перемінив ся на закон постановив, що від-

[1]) Кн. 1462. л. 134.

ставлені від уряду бурмістри не вертають ся до посполства, лишень творять осібну колєгію під назвою **бурмістрів старої ради**. Ся колєгія має значні права та першенства в місті. Стара рада разом з цехмістрами є на першім місци в проколах міських виборів; приміром, „зібрани були загальні збори панів міщан, старої ради бурмістрів і цехмістрів в домі судовім і цїлого посполства міста Ковеля на вибори“... [1]). Здаєть ся, що додаток слів: „і цїлого посполства“ зроблено як просту форму урядового письма, бо сказано, що в судовім домі (ратуші) зібрались тільки цехмістри і бурмістри старої ради. Такий здогад стає дуже правдоподібним тому, що стрічаємо в актах вказівки на се, що там де іменує ся посполство, треба розуміти збори бурмістрів старої ради і цехмістрів; приміром: рахунки бувших урядників повинні бути складані посполству, а тимчасом в 1756 році в Ковелї бурмістри нової і старої ради та цехмістри видають бувшому лентвійтови квіт за цїлий час його управи [2]). В тім самім році склад виборчої сесиї 2-го марця був; „бурмістри старої ради і цехмістри“ [3]). Таким чином за яких кілька літ мусїли і тут витворитись замкнена колєгія, з тою ріжницею, що тут вона ділить ся на дві ради: одна, ширша, стара рада видає з поміж себе меншу, нову, управляючу раду. Про се як раз переконує нас сам особистий склад управляючої ради: в Ковелї вона складаєть ся майже з тих самих осіб тільки не вибираних що року; приміром, в Ковелї в 1679 році бурмістрами були: Ян Гиївский, Гр. Панасевич, Ал. Іванович, Кондр. Лавринович; в 1682 році, по деяких перемінах знов, — Гр. Панасевич, Ал. Іванович і двох нових: Андрій Зновиский та Сем. Макарович; за те иньшими роками перші заступають ся новими, другиж вибирають ся знов на бурмістрів [4]).

---

[1]) Кн. 1662, л. 186.

[2]) Ibid., л. 76.

[3]) Ibid., л. 180. В розходних книгах бурмістрів записувалось: „Абу (Жидови) заплатив за напитки для пп. бурмістрів старої ради і цехмістрів в час виборів бурмістрів і їх присяги — 3 зл. 10 гр.“ Такий то склад виборів і в иньших разах: приміром, в час зборів бурмістри старої ради і цехмістри по простій арешту на дім лентвійта, на горівку і пиво 24 гр. і т. п.

[4]) Кн. 1677, л. 6 і 7.

Відставлені бурмістри, вступаючи до колегії старої ради, не переставали брати участи в управі бижучих прав. Кождий з них мав право до участи в засіданнях ради і майже на кождім засіданню в числі присутних згадується одного або кількох старих бурмістрів [1]). Кождий з управляючих бурмістрів міг при своїй неприсутності визначувати на своє місце бурмістра старої ради; навіть коли в раді не міг бути присутний ні один бурмістр управляючої ради, то замість всіх їх міг засідати та рішати справи один бурмістр старої ради [2]). В сих разах, коли позивачем або відповідником ставала сама рада, тоді стара вступала в повні права судової власти; приміром в Ковелі в 1702 р. управляюча рада була ображена одним лавником, що учинив напад на ратушу, при чім виланв цілий магістрат та побив міських слуг. Тоді для суду над нападником збирається стара рада, в числі пятьох членів, переводить повинний суд, видає доволі строгий засуд і грозить ще більше строгою карою, коли він на будуче буде ображувати „гонор бурмістрівський“ [3]). Коли відповідником був один з управляючих бурмістрів, тоді стара рада рішала справу разом з иньшими членами управляючої ради; приміром, в 1715 році, в Ковелі один з управляючих бурмістрів був обвинуваний про фалшивий запис розходових грошей; суд над ним складався з квартального бурмістра, другого бурмістра (неквартального) бувшого лентвійта, двох цехмістрів і двох бурмістрів старої ради; всі вони разом названі радцями; сей суд засудив його на позбавлення його бурмістровського і цехмістрівського уряду, на два роки, на арешт і инь. [4]). Се часове позбавлення уряду бурмістра показує дуже ясно, що уряд сей лишався постійно при сих, що були раз вибрані до ради.

Значить ся, помимо надужить з боку війтівської власти природний порядок річий довів і Ковель до сьогож, на що рада зійшла в Камінци. Хоча в Кремінци та иньших містах другого розряду стара рада не організувалась так як у Ковелі, одначе звичай ставлення тих самих осіб на бурмістрів-

---

[1]) Кн. 1452. л. 41; кн. 1453. л. 66.
[2]) Кн. 1462 л. 192.
[3]) Кн. 1452. л. 198
[4]) Кн. 1455, л. 156

ство панував всюди. Розуміють ся, що всі ті добрі плани, вложені в королівських привілеях про вибір людий богобоязливих, чесних, знаючих та инь. лишились без приторовлення; група людий, що вміла придбати собі достатки на урядах бурмістрів і лавників коштом міського майна, захопила в свої руки власть і допускала до свого гурту тільки другів своїх або кровних; між підписами радних і лавників на одним акті в Кременці бачимо чотирох Павловичів і двох Юркевичів[1]. Юридична освіта, якої домагала ся в королівських грамотах від членів ради, не мала ніякої ваги на виборах: вище наведений протест проти кременецького війта в 1766 році підписаний бурмістром, лентвійтом, двома радцями й двома присяжними; ніхто з них одначе, крім писаря, писати не вміє[2]). При такім порядку не могла бути виконувана й ся постанова, якою жадалось, щоби в раді були члени обох вір (католицької і православної). Навпаки, в протязі часу організувались переважно католицькі ради: вони, для потвердження вовік своєї організації в такім складі, поважились навіть на фальшованнє королівських привілеїв. Ми бачили, що Жигмонт III, в привілею своїм 1536 року, звелів, щоби в раді були люди „obojga religii", та в 1664 році рада міста Кременця подала люстраторам копію свого привілею, яким вибори до ради будуть то обмежувались отсею умовою: „non nisi fidei romanae viri eligi debent"[3]).

Тоді саме, коли самоволя війтівської власти не допускала в місті до розвитку замкненої коллегії, як се було в Кременці, до продажі війтівства, також тоді було надіяти ся знайти серед ради людий чесних та богобоязливих; противно. Кременець дав знаменитий доказ на се, що зіставленнє виборного приправу з властию дідичного війта скоро деморалізує найліпших виборців: ми бачили, що місто довго протестувало проти бурмістра Михайла Юркевича, якого війт тримав на уряді против волі міста; на чолі протестантів стояв Федір Захарчик; вкінци його вибрали бурмістром і він зараз таки показав ся

[1]) Кн. 1969, л. 71.
[2]) Кн. 1993, л. 41.
[3]) Кн. 1974, л. 10.

тим самим, чим його попередник; тоді вибрали другого, але й сей став кривдити місто; вибрали третього і сей також. При недостачі якої небудь осьвіти, годї було й чого иньшого дожидати. Надужитя сих кремінецьких бурмістрів мали дуже серьозний характер; так, один з них накладає нові оплати на свою користь, продає міські ґрунти і гроші собі бере; накладає своєю властною податок, що року по кілька сот зол. без ніякої потреби для міста; коли деякі міщани попросили у нього пояснення що до тих сум, він їх обвинив і наложив на них кару на 1000 гривен. Другий бурмістр продає старий ратуш з 70 каміннимн лавками, хоч місто не мало найменшої потребу продавати його й доводить сим місто до убожества[1]). Подібніж учинки бурмістра постійно стрічають ся і в актах Ковеля та иньших міст; приміром, в 1725 році бурмістри управляючої ради жалують ся економови староства на бувшого бурмістра Теодоровича за те, що він, відбуваючи уряд управляючого бурмістра, казав записати в акти контракт для себе на міський ґрунт за таку ціну, яку місто моглоб дістати що року як аренду за сей ґрунт, та вживав його вже пять літ; иньші два бурмістри, його товариші (четвертий не брав участи) потурали йому, приняли запис, посилали на таксацию сього ґрунту і ввели Теодоровича у володіннє через лавника. Теодорович виправдував ся тим, що він тринадцять літ тримав сей ґрунт, як управляючий бурмістр (отже був без перестанку бурмістром через тринадцять літ), а потім пять літ сьому назад, зібравши своїх товаришів, казав собі записати сей ґрунт на віки, при помочи горівки. Замковий суд, як можна було сподіватись, не приняв сих оправдань[2]).

Чиж можна по сім дивуватись, що місто не чує ніякої пошани для своїх виборних урядників? Тепер стають нам зрозумілі такі появи, як повстанне на магістрат цїлих цехів. В 1697 року цех шевців та гарбарів під проводом свого цехмістра, явив ся на ратуші, в часї засідання там цїлого магістрату; привитавши членів цїлого магістрату назвами пяниць і розбійників сказав їм: „ви нїчого не робите, тілько пєте,

---

[1]) Кн. 1973. л. 1 і инь.

[2]) Кн. 1477 л. 26.

пяницї", — цех довів цїлий маґістрат „до такої конфузиї, якої від заснования міста не було". Маґістрат в своїм протоколї змовчав про се, яка була його конфузия[1]).

Коли недостача всякої осьвіти серед членів маґістрата почасти пояснює нам їх безправний спосіб дїлання та негідне поведеннє, то тим більше зрозуміле, чому не лїпше поступають ті одинокі особи міської управи, що володїють якою небудь осьвітою, себ то секретарі ради. Рада, не маючи в своїм гурті людий здібних на сей уряд, вибирає їх з поміж більше осьвіченого шляхотсього стану. Та шляхотський стан гордував міщанством і видав закон, що сей тратить шляхетство, хто прийме на себе уряд міського урядника; тому то шляхетство видїлювало містам на уряд писарів ради самі відкинені вибрудки своєї суспільности, що й сама не посунулась далеко на шляху законности і чесноти. Про дїяльність писаря кремінецької ради Роздольського (згаданого висше) перед його вступом на писарство, один шляхтич сьвідчить в 1756 роцї ось що:

„Минувшими роками Роздольський, прийшовши до Кремінця, обікрав трех жидів, а крадені річи сховав у городї. Коли його відкрили, тодї він одні річи виняв зі скрині, иньші виконав на городї та прилюдно віддав Жидам, за се його публично карали на замку при губернаторі Закшевским і був би він на шибеницї, колиб його не випросили міщани-радцї"[2]).

Подібно, як усї иньші приписи королївських привілеїв, лишив ся несповненим і сей, на основі якого судова власть у містї повинна бути рішучо віддїлена від адмінїстративної: круг дїяльности лавників — від круга дїяльности радцїв.

Всякі судові справи, карні і цивільні, переводять ся спільним урядом, себто лентвійтом, бурмістром, радцями й лавниками[3]). З другого боку, лавники, нарівнї з радцями беруть участь в справах адміністрациї[4]). Уряд лавника став низшим ступнем уряду радцї, близшим ступнем до бурмістрiства, та підлягав всїм умовинам уряду члена ради. Замість довічности, приняв ся звичай вибору лавників на неозначений час. Сим

---

[1]) Кн. 1451, л. 51.
[2]) Кн. 1973, л. 39.
[3]) Кн. 1969, л. 82 і 91.
[4]) Ibid., л. 33 і бог. ить.

руйнувалась остання ґаранція незалежности судової власти і ся остання підлягала самоволї адміністрації тому, що вибір на уряд лавника належав до сеїж коллеґії, що складала ся з бурмістрів управляючої ради, бурмістрів старої ради й цехмістрів[1]).

Жиґмонт III. в 1615 році дав Кремінцеви привілей такої основи:

„Тому що магістрат не в силї виповнити всїх своїх справ, то згідно зі звичаєм инших міст, король позволяє вибирати з міщан 24 мужів, які давалиб раду й поміч, — не мішаючись одначе до судів, належних до бурмістра і ради[2])."

Хоча, декретом ассесорії 1777 року, магістрат повинен складатись з трех станів (ordines[3]), то в актах нема найменших слїдів істнования в Кремінцї квадраґінтовірату. Нема сумнїву, що королївська постанова 1615 року лишилась без виконання. В Ковелї квадраґінтовірату не було навіть de jure.

Значить ся що, коли в містах з повним маґдебурським правом самоуправа мала хоч невеличку опору в репрезентативних заведеннях, то в містах другого розряду не було ніякої опори для самоуправи. Власть дїдичних або довічних старост і дїдичних війтів була так сама важка для міста, як і власть замкненої ради міст першого розряду. Одначе і в містах другого розряду взагалї рада також прямує до замкненя в собі та в деяких справдї сього досягає.

3. Управа в панських містах.

Приватні володільцї, надаючи своїм містам маґдебурське право, мали на оцї набування тих самих користий, які товаришили наданням сим в містах королївських і тому вони копіювали устрій міської управи сих останнїх; та положенне панських міст мусїло в богато дечім ріжнитись від положення міст королївських. Риси, що відріжнюють маґдебурське право панських міст, в ось такі:

а) Повна залежність істнования сього права в однім або другім містї від волї дїдича: надання маґдебурського права

---

[1]) Кн. 1451, *л.* 75.

[2]) Balinski, II, ст. 898.

[3]) К. Ц. Ар., кн. 2026, *л.* 1 і инь

в сім разі мало характер економічного зарядження в маєтку, не забезпеченого урядом. Правда, що володїльцї просили у короля дозволу надання магдебурського права одному або другому місту; та уряд, видаючи такий дозвіл, не гарантував містам наданного права на вічні часи. Уряд ніколи не признавав панських міст містами в юридичнім розумінню[1]). Коли на конституційнім соймі піднято питаннє про полїпшеннє побуту міст, то так міста самі як і сойм і ряд розуміли під сим тільки міста королївські; панськіж не були візвані до Варшави на загальний міщанський з'їзд та не дістали ніяких прав у конституції 18-го цьвітня. Дещо тривкійші були права сих панських міст, що вже по наданню їм магдебурського права перейшли в приватнє володіннє.

6) По польським юридичним понятям містом признавалось таке поселеннє, якому було надане право вічної ґрунтової власности та що стояло на своїй власній землї. Одначе, приватні володїльцї, надаючи місту магдебурське право, ніколи не давали йому такого права. Наслїдком сього виборний міський уряд немав власти орудувати нерухомим маєтком міста. Так в 1699 році князь Любомірський у своїм містї Дубнї видав між иншим таку постанову:

„Приказую війтови, бурмістрам та лавникам, щоби вони під страхом смертної кари [illegible] не допускали, без відома замку, записувати в міських актах під формою дарунків, заставів або найму, осель і домів у місті або на передмісті ні одному шляхтичеви. А ті дарунки, які вже давнійше зроблено, уважають ся недійсними, бо по закону, вони не могли бути доконані без моєї згоди. В інструкції, виданій мною — комісарам, вже була поручена [illegible] шляхетських домів, а тепер прошу та рекомендую вдруге провідати, які та від кого володільці мають до них право"[2].

Відпродаж, застав, дарунок та відступленнє в спадку ґрунтів, — словом, взагалі орудуваннє суспільними міськими ґрунтами, могли мати місце тільки серед міської громади межи

[1]) Див. А. З. Р. т. I. № 191. Король віддав м. Пинськ у вотчинне володіннє князеві Ф. Ярославичеві; князь не шанував прав міста; на скаргу міщан король відповідав: „коли есмо дали ему тот город у вотчину, масть его держати так, как [illegible], приставляючи и размиряючи ... как то господарь отчинный свое имѣние".

[2]) К. Ц. Арх. № 1347, л. 95.

її членами. Місто, очевидно, не може брати позичок і сплачувати їх без дозволу пана, про що і складено, приміром в Дубні, докладну постанову князя Любомірського в 1727 році[1]). Права міста про вживане ґрунтової власности володільця нїчим не відріжнювались від прав кріпацьких сїл сьогож пана; приміром, був звичай дозволяти міщанам вивозити дрова з околїшних лїсів на опал. Любомірський в Дубні обмежує се право до двох днїв на тиждень та до дозволу рубати дрова з лежачих та кривих дерев тільки на один віз кождого разу. Непослушний міщанин дістає від княжого лїсничого кару 50-ти палок на місци, а дрова відбирають ся на замок. Як раз таке саме право, в тій самій постанові, дістають і хлопи князя[2]).

в) При такім характері маґдебурського права у панських містах, самосуд і внутрішня самоуправа їх були позірні: як суд, так і управа належала властиво до замку; міські урядники були тільки низшими орудниками й слугами настановленими, головно, для полїцийної й фіскальної цїли. Вищою судовою інстанцією лишаєть ся замок, себто ґубернатор, настановлений паном[3]). Вибір міських властий та розклад податків потверджує ся замком, замок провірює рахунки міських розходів. В судових оплатах замок бере головну і першу участь; приміром в 1713 році в Дубні один міщанин публично при цехмістрах і цїлім посполстві лаяв лентвійта й цїлий магістрат: „за таке нарушенне прав князя вгомосці“ він засуджений урядом (крім перепросин через достойних людий та заплати сувових коштів) на кару для замку 10 кіп, а для уряду 5 кіп[4]). Образи міського магістрату вважаєть ся тут переступом тільки тому, що є нарушенєм прав пана, себто зневагою його власти, в якої імени виступає уряд. Важнїйше право міст, що мали маґдебурський устрій, се право видавання постанов, видавання законів для міста. Такого права, певна річ, не мали панські міста. Пан і замок означають та зміняють обопільні відносини між міськими

---

[1]) Кн. 1340, л. 162.

[2]) Кн. 1337, л. 95.

[3]) Кн. 1340, л. 162.

[4]) Кн. 1340 л. 23.

властями, видають постанови про порядок виборів[1]), про ваги і міри та про всї дрібницї внутрішнього побуту (про дозвіл торгів в недільнї та сьвяточні днї, про охорону порядку й чистоти на вулицях та дорогах, про забезпеченнє перед пожаром, про неходженнє до лазнї разом з Жидами); від часу до часу володїлець видає письменні узаконення, або „диспозициї" та наказує „оголошувати їх на базарах в торгові днї, при звуках тарабана через возьного, в жидівській школї через шкільного учителя"[2]). Сї диспозициї записувались потім, як обовязкові узаконеня в міські книги[3]).

---

[1]) Кн. 1340, л. 162.

[2]) Кн. 1357, л. 49.

[3]) Наводимо тут зміст одної такої диспозициї 1727 року, марця 29-го, в Дубнї. „Диспозиция від яс. осьв. к. є. м. добр. для заведення порядку між дубенськими міщанами.

„1. Власть пана війта в судових справах потверджує ся по давним звичаям; всяка справа між міщанами не скорше йде на замок, як по постанові уряду й пана війта; сторонї, що буде вважала ся покривдженою, дозволяють ся апеляциї від сих судів до замкової старшини. Міщанин, що почавби свою справу на замку без війтівського суду, буде покараний двотижневим арештом по скарзї уряду перед тим самим судом. Parkancy повинні підлягати вповнї службі й судови замковому, а гербальники й броварники лишають ся вільними від служби замкової.

„2. До присуду війта належать справи скарг Жидів против міщан.

„3. Пан війт не повинен ані гнобити, анї бити, або як небудь шкодити їх, але повинен карати виновника по закону. В урядових судах не повинні накладати ся вінні кари грошеві; можна карати тільки або арештом, або ударами „різками" по справедливости.

„4. Вибори бурмістрів відбувають ся самим посполитством; до елекциї належить і Жид, назначений кагалом. Пан війт повинен глядїти, щоби сї бурмістри були осілі, тверезі й розумні, але вмішуватись у вибори не повинен, він тільки потверджує сих, кого вибирає посполитство. Вибори що року повинні бути подавані замковому урядови до відомости і потвердження. Та се потвердженнє дає ся sine ulla offerenda.

„5. Орудуваннє грошми, „податковими й lenungowymi", лишає ся при бурмістрах; орудувати ними повинен кождий бурмістр у своїм кварталї (черга?). Доход і розхід сих грошей повинен бути записаний в порядку бурмістром і міським писарем для певної певности; кождого місяця бурмістр повинен складати рахунок війтови й урядови, а також посполитству. Старшина ж замку приймає обрахунки від бурмістра за кождий квартал. Для облегчення виплати великих податків заводить ся щотижнева вкладка, по якій що тижня, не мина-

Зрештою власть дідича та його замку в панських містах роз'яснить ся детальнійше при огляді складових частий міської адміністрації.

ночи нікого, цехмістри повинні віддавати гроші сьому бурмістрови, якого буде квартал.

„6. Вище згадана складка повинна продовжатись рік; по році повинна бути постановленна подібна на другий рік і так кождого року. При постанові ті повинні бути всі цехмістри й поспільство: уряд і цехмістри повинні означувати таксу, кілько хто має платити тижнево пропорціонально до свого маєтку. По вивначенню такси, кождий цехмістр, діставши реєстр, потверджений урядом і замковою старшиною, обовязаний збирати гроші що тижня (з правом „грабити“ непослушних) та доставляти квартальному бурмістрови. Ся перша вкладка буде постановлена мотри комісарями в присутности уряду й поспільства, а також при цехмістрах. На будуче самі вони повинні радитись по теперішній інструкції, з тим, що коли, не дійдуть до згоди при складках перед урядом, то повинні донести про се замковій старшині й поступати по постанові пана губернатора.

„7. Не повинні постановляти екстраординарної екзакції, крім випадків якоїсь крайної потреби, з відома ґ. м. пана губернатора й пана війта.

„8. Пан війт не має права освободжувати від заплати складки. Від складки можуть бути освободжені: погорільці, ново побудовані, новожонці, новоселенці; всі вони, з відома замку, можуть мати полекшу в заплаті до певного означеного річниця.

„9. Дозір над порядком в місті належить до уряду: кождий бурмістр повинен глядіти в своїм кварталі, щоби гарці по коршмах та хліб на ринку були приписаної міри. Коли ж покажеть ся, що незаконного, тоді бурмістр повинен донести про се урядови; уряд віддає ті хліби на користь госпіталя, а неправдиві гарці наказує спалити, одначе з відома замку.

„10. Для забезпечення перед огнем і крадіжею кождої ночи повинна бути висилана нічна сторожа, а на кождім домі й домику повинна бути драбина й бочка води напоготові; в домах печі повинні бути добре оглядані. На се повинен уважати бурмістр в своїм кварталі та ревідувати що два тижні; а коли де печі в непорядку, повинен приказати, щоби були направлені, як можна найскорше, під погрозою кари різок (plagami). В кождім цеху повинно бути по два гаки; з тими гаками, з водою та з чим хто зможе, всі зі своїх цехів повинні, як можна найскорше, спішити на випадок пожару, під погрозою вище згаданої кари.

„11. Довги міські не повинні бути виплачувані инакше, як за потвердженем „I. o xcia Imsci Dobr.“; рівнож місто не повинна робити ніяких довгів без особистої волі „I. o xcia Imsci Dobr“.

„12. Міські доходи статі (accidentia) повинні бути в орудуванню пана війта; він може віддати їх в аренду сьому, хто більше дасть, з відома замку. Ті доходи не можуть бути вживані на нічо иньше, крім поправи брам і мостів.

Війт. Пан, по приміров королїв, становив у своїх містах війта, як найвисшого урядника міста. Війт в такім випадку міг бути чбо шляхтичем або міщанином. Так, в Дубнї в 1695, 1696 і в першій половинї 1697 року був війтом міщанин, а в другій половинї 1697 року шляхтич (urodzony). На всякий спосіб відносини його до замку були дуже не самостійні. Війт шляхтич в королївських містах був державним урядником, особою державного значіння; війт міст панських є особою приватною настановленною другою приватною особою. Побутові відносини війта до губернатора (замкової старшини) ярко зарисовують ся в ось такім випадку в Дубнї. 15-го цьвітня 1715 року шляхтич Ізид. Стшешковский, війт магдебурґії дубенської, займав ся справами свого уряду в призначенім місцї. По заходї сонця прийшло до сього дому пять пахолків, післаних до війта Бурлетом, губернатором. Вдерши ся з великим криком до сїний, вони стали говорити війтови: „Пан губернатор просить вас до себе". Війт, на вид цїлої юрби незвичайних послів, не відважив ся йти по такім запрошенню та втік до комнати й запер за собою двері. Тодї післанцї почали розбивати двері, домагаючись, щоби війт безпроволочно йшов до губернатора, бо, коли не піде по волї, губернатор казав привести його звязаного, а иньші додали ще, що мають наказ навіть убити його. Тодї один з післаних пішов до губернатора зі звісткою, що війт замкнув ся і не хоче вийти. Війт, тимчасом, благав, щоб його лишили в спокою і обіцяв зараз іти до губернатора; та пахолки, дістаўши в друге розказ від губернатора, виломили двері і почали вибивати вікна шаблями. Тодї війт, бачучи, що напад грозить вже тим, що його звяжуть, або забють, хотів стріляти. Подумавши одначе, що при сім він може вбити кого з невинних підданних князя (які робили не від себе, тільки з розказу губернатора), він скорійш утік другими дверми, ховав ся по ріжних шляхот-

„13. Міщани не повинні ходити до лавні разом з Жидами; тому то визначують ся осібні днї для християн (второк і субота), а осібні для жидів (четвер і пятниця). На сей порядок повинні строго вважати бурмістри в своїх кварталах, непослушні ж з посполитства повинні бути карані чотириднєвним арештом". Кн. 1360, л. 162 і дал.

¹) Кн. 1370, л. 32

ських домах, лякаючись нічної засїдки та вернувши до свого помешкання цїлу ніч сподївав ся другого нападу. Положеннє його, як війта панського міста, нїде не давало йому спромоги найти справедливости за таку кривду та законного захисту перед повтореннєм того самого. Дубенський магдебурський суд, якого головою був він сам, не міг судити свого пана, якого особу як раз репрезентував губернатор. Тому то війт обмежив ся протестом про нарушеннє „свого права і привілеїв князя“ (Любомірського).

Ось до яких дивовижних результатів вело змішаннє державних і приватно-панських прав в магдебурськім устрою панських міст. Уряд, потверджаючи таким містам магдебурське право, тільки прибільшав власть дїдичів, що сим робом діставали всї основні права державної власти. Се покаже ся нам дуже ясно, коли пригадаємо, що сей війт, настановлений замком та в усїм залежний від замку, був, з другого боку, президентом суду, який рішав всї карні справи, з правом кари смерти та всї цивільні справи громадян міста. Порядок судових інстанцій був такий: від уряду до війта, від війта на апелицию до замку. Так судова власть війта, як і сей порядок інстанцій заводять ся безпосередними постановами дїдича [1]). Як усї роди справ, так усї особи міського стану підлягають судовій власти війта. Не підлягають йому тільки безпосередні піддані замку, обовязані до ріжних натуральних повинностий; приміром, parkancy. Позви Жидів на міщан підлягають також війтівському судови. На основі ладу, що склавсь ся в містах магдебурського устрою, до війта належала тільки судова власть; управаж міста полишалась урядови. Та ми бачили, що королївські війти всюди і постійно вмішувались у внутрішню міську управу; в панських же містах, де дїдич мав безмежне право означування границь магдебурських властий війтови була полишена законна власть вмішувати ся в управу міста. В Дубні по актам XVIII віка, трохи докладнїйше розмежена власть війта й уряду; по актам уже XVII віка, майже цїлу управу вкладено на війта і в диспозициї князя Любомірського в Дубні 1699 року [2]), війтови наказує ся глядїти, щоби в містї

[1]) Кн. 1340, л. 162.
[2]) Кн 1337, л. 95.

була значена міра хлїба, шинкарі повинні мати ґарнець, значений війтом, війт що тижня повинен ревідувати шинки та палити незначені ґарці, а про винних (що шинкують такими ґарцями) доносити замковій старшинї, під погрозою кари; замковаж старшина повинна карати таких виновників тюремним арештом певної довгости. Крамарі також повинні мати правдивий аршин, зі знаком замку, коли не мають аршинів правдивих ґданських; ревізію крамниць для догляду правдивости мір, повинен переводити і замковий і війтівський уряд. Догляд над станом доріг і земельних валів та инь. віддає ся також війтови разом з бурмістрами; але відповідальність (отжеж право) лежить на війтї вдвоє більша, нїж на бурмістрах; за недогляд дубенський війт підпадав карі 20-ти кіп, а бурмістри — 10-ти. Міські доходові статї були в орудуваню війта; він віддає їх в аренду торгом, з відома замку і не вживає доходів на вїчо иньше, як на поновy брам і мостів.

Таким чином, з попереднього видко, що особам, вибраним містом, лишалась тільки мізерна частинка власти, одначе з великою відповідальностию та що честь бути вибранцем близько граничила з важкою повинностию, подібно як було в московській державі з виборною службою, цїловальниками, кабацкими головами та иньшими подібними урядами.

Лентвійт. Се була особа, що заступала війта в його неприсутности, мала одначе своє постійне, спеціяльне урядованнє. Він був охоронцем міської печатки, без його отже підпису не міг обійтись нїякий міський акт. В неприсутности війта він проводив в магістратї та судовій коллегії, в присутностиж війта займав друге місце. Лентвійта або настановлював війт або сам замок [1]). Таким чином верховодний, постійний член уряду в особою несамостійною, обмежав своєю властию дїяльність виборних членів уряду.

Уряд. Виборний уряд складав ся з бурмістрів або радців. На основі первісної і найважнїйшої умовини магдебурського права, вибори міських урядових осіб повинні бути самостійні та незалежні. В королївських містах істнувала спроможність сеї незалежности хоча принайменше в ідеї, бо рідко

[1]) Кн. 4571, л. 84.

вона проявлялась в практиці. В містах панських, де само існування магдебурського права було умовне і нічим не гарантоване, вибори не могли бути не залежні. Правда, деякі пани в своїх постановах обіцюють сю незалежність, але тут зараз впадають в суперечність. Князь Любомірський постановлює [1]):

„Вибори бурмістрів переводять ся самою суспільностию. Війт повинен глядіти, щоби ci бурмістри були осілі, тверезі і розумні, але вмішуватись у вибори не повинен, а потверджувати тільки сих, кого вибере суспільність. Вибори повинні бути що року подавані замковому уряднови для введення і потвердження: та се потвердженне дав ся sine ulla offerentia".

Яким же чином війт може відхилити від виборів людий нетверезих і нерозумних, коли він не може вмішуватись в сю справу? Умовність магдебурського права в панських містах була така ясна для всіх, що кождий факт виборів являв ся немовби результатом особлившої ласки або розказу з боку дідича, а не наслідком постійного права. Видко се з самої форми, в якій записувались міські вибору в магістрацьких книгах:

„1696 року 22 го лютого. З виразної (wyraźnej) волі і розказу в вельм. їх м., комісарів, присланих до Дубна від я. о. княгині, в. м. пані нашої милостивої і добродійки, ми, уряд, поспільство і громади міста і передмістя, перевели вибори бурмістрів не порушуючи великих і сьвятих прав я. о. князів їх м. наших панів милост. і добродіїв" [2]).

Зрештою, треба запримітити, що вмішуванне з якого небудь боку було вельми конечне при виборах, особливо в невеличких панських містах, де ціла суспільність складалась з людий нерозвитих та найчастійше нетверезих. Вибори в панських містах викликували вмішуванне особливо через те, що тут виборчі права належали і до Жидів. В королівських містах Жиди були відхилені від сього права, хоча і не всюди [3]); паниж, що особливо їх цінили і мали від них більші користи, ніж від міщан, не могли і не хотіли відмовити Жидам се право. В Дубні, де вже при кінці XVII віка було їх більше, ніж міщан християн, приняв ся такий звичай виборів: вла-

---

[1]) Кн. 1340, л. 162.

[2]) Кн. 1337, л. 23.

[3]) У Вижві (м. вор.) на основі привілею кор. Бони, потвердженого Жигмонтом-Августом в 1547 році при виборі бурмістра засідають і два Жиди. Бон., 11, 891.

ствно жидівська суспільність, кагал, визначуна від себе депутатів-виборців до міської громади. Крім сеї законної дороги, Жиди вживали перед виборами ріжних незаконних способів для прихилення виборців на користь своїх кандидатів, бралися до підкупу і творили партії. Магістрати складалися зі своїків: корчемні арендатори змагали дістати ся на уряд, щоби видирати самовільні і надмірні побори від шинкарів. Попередні члени лишалися на своїх урядах майже без зміни, та придбавши достатків і другів, а черінь застрашивши самовільними вчинками, гнітили її. Отсї появи, що в панеських містах виступали головно завдяки участи Жидів на виборах, неминуче потрібували вмішування замкового уряду. З непорядків управи виходило убожіння міста, а убожіння міста страти для інтересів пана; отже пан мусів вмішуватись у вибори не задля користи міщан, тільки для власних інтересів. Так в 1698 році [1]) при рокових виборах в Дубні появились як раз згадані непорядки з боку жидівських виборців та приневолили губернатора записати протестацію в міських книгах. В ній він рішучо заборонює на будуче вибирати особи, що були членами магістрату попереднього року, заборонює одночасно вибирати сина з батьком або брата з братом, не дозволяє ставляти на уряд арендаторів і рекомендує виборцям не подаватись підкупам, маючи на оці Бога і сьвітлість законів та прав своїх. В разі порушення сих постанов на будуче губернатор обявляє вибори такі неважними та крім сього грозить карою грошевою. Така була ся обіцяна незалежність міських виборів. Що року на визначений день суспільність вибирала чотирох або пятьох бурмістрів. Сі бурмістри правили по черзі, квартально. Крім звичайних бурмістрів вибирали инколи осібного бурмістра для бурмістрівства нічного: се урядник, що орудував нічною сторожею [2]).

Власть магістрату, як запримічено вище, була дуже нелегко відмежена від власти війта. Без сумніву, найважнійшою його діяльностию було накладання податків та видавання громадських сум. Та господарські права бурмістрів підлягали ріж-

[1]) Кн. 1337, л. 49
[2]) Кн. 1357, л. 23

ним обмеженням. По диспозиції 1727 року, наведеній вище у примітці, магістрат і цехмістри визначають попереду таксу, скільки хто може платити пропорціонально до свого маєтку. По визначенню такси кождий цехмістр дістає реєстр, потверджений урядом та замковою старшиною і обовязаний збирати гроші що тижня (з правом конфіскації або як говорилось, грабежі). Кождого тижня повинні платити по порядку наступну частину податку сьому бурмістрови, якого черга (квартал). Коли міщани не згодять ся самі про складки перед урядом, то повинні звернутись до замкової старшини; губернатор дає свою постанову, якій місто піддає ся безумовно. Надзвичайних податків уряд не може визначувати; в якім небудь несподіваним випадку, що домагаєть ся надзвичайних випадків, тимчасовий податок постановлює ся з відома губернатора і війта. Уряд не може також освоболжувати кого небудь від заплати податків. Розходи суспільного гроша веде кождий бурмістр в часі свого кварталу; доходи і розходи повинні бути підписані бурмістром і міським писарем. Кождого місяця бурмістр повинен складати рахунок війтови та урядови, а також і суспільности; старшині замку він віддає обрахунок за кождий квартал. Значить ся, в основній части внутрішної управи, грошевій, бурмістри не мають майже ніякої власти: постановленне податків до них не належить. Їм полишено тільки орудуванне розходами та відповідність за се.

Далі, полїцийний дозір, як ми вже бачили, роздїлений між бурмістрів і війта. Та всеж обовязок сей і сполучена з ним відповідальність лежить на них, а показують се безпосередні постанови. Девятий пункт дубенської диспозиції 1727 року, каже, що дозір над порядком в місті належить до уряду; кождий бурмістр, за свій квартал, повинен глядїти, щоби гарцї по корчмах та хлїби на ринку були приписаної міри. Що два тижні бурмістр повинен ревідувати печі і пожарові причандали в кождім домі; догляд над нічною сторожею спочивав на бурмістрі.

Коли війта іменує замок або дїдич, лентвійта знов війт та навіть настановленне радцїв і лавників лежить в руках війта, — то про незалежність суду не може бути і бесїди; право володїльця до життя і смерти своїх підданих ще дужше скріпляє ся магдебурським правом. Інстанційний порядок судівництва кінчить ся на управниках маєтків пана;

апеляція до державних судів, себто ассесоріі, або до внешних міських судів не дозволена.

Таким чином магдебурське право змінює тільки форму відносин володільця до його підданих; основа лишаєть ся та сама. Підносячи своє поселеннє до ряду міста, пан не тратить своїх прав, тільки прибільшує їх; а через те що з часом поняте про місто що раз більше зливалось з поняттем про магдебурське право, володілець бачить користь для себе в наданаванню своїм маєтком сього права. В отсім разї, задержуючи всї попередні жерела доходів, він набував нові: місто дістає право пропінації, дістає ся йому отже найважнїйший дохід, чопове. Місто дістає привілеї на ярмарки і володілець прибільшує свої доходи з ґрунтових посїлостий. Вагове, мірове та инь. пани николи відступали місту умовно і з правом відібрання сих доходів, коли небудь, або заорудованнє ними по власній думці [1]). Поза те володілець не перестає користуватись чиншом від осельних і польових ґрунтів тай давнїйшими натуральними повинностями. Дубенський інвентар 1695 року говорять:

„На давному звичаю міщани повинні, коли їм накажеть ся, жати та косити на панських полях від дыму 1½ копи озимного і 2 копи ярого; повинні виправити дві толоки, одну на озимину, другу на ярину; косити сіно на панських луках один день; орати один день на озимину та один на ярину" [2]).

4. Цехова управа.

„Серце радує ся [пишуть видавці „Польських Старинностий"] на вид справи братерської любови, що була природною опорою свободи: вони провадять до могили тіла померших братів, пильнують про вдови і сироти їх, слухають з повною пошаною вибраних старшин... і т. инь." [3])

Поки станемо провірювати по сьвідоцтвам актів сей лїричний оклик, пригадаймо собі сї загальні основи, на яких виросли цехи в Польщі взагалї та в полудньово-західній Руси зокрема.

Цехи всюди являлись, як промислові, національні і релїгійні ассоціїї. Ми бачили, яку важну ролю грали цехи

---

[1]) Кн. 1337, л. 95.

[2]) Кн. 1338. Про строгість цих поборів чиншу див. кн. 1370, л. 24.

[3]) Starož. Pols., I. str. 118.

в історії повставання німецьких міст: в Німеччині цеховий устрій появляється скорше ніж міський; місто є зібранням та завершенням цехових та инших корпорацій. В німецких цехах сполучувались всі три принципи: цехи були спілкою земляків, що займались одним ремеслом та жили в одним приходї (коло одної церкви). В Польщі цехи явились пізнїйше нїж міське право і були заведені Нїмцями-міщанами, на взорець німецьких цехів. Ані в устрою цехів ані в дїяльности їх годї добачивати останків старої словянської громади; рівнож годї висновувати, що ся громада проявляється в цехах тільки в новій формі, принесеній з Німеччини: польські цехи — се поява зовсїм нїмецька, цїлком перенесена до Польщі з Нїмеччини. Відси випливають значні окремішности польських цехів, а між инъшим їх безсилле та маловажність їх ролї в історії розвитку муніципального права. Тому то шкоди, що плили з їх головної основи, себто промислового монополю ремісничої працї, не направлялись в польских землях добродійними соціяльними появами, які товаришили цеховому устроєви в Нїмеччині.

У Варшавських статутах (1423 року) постановлено:

„Для перепинення розвитку братств, які ремісники по містах заводять, постановляємо, щоби воєвода і староста з инъшими місцевими земськими урядниками, що року певного дня визначували та поправляли міри так харчів, як і матеріялів на одежі та инъших річий, привожених на ринок селянами, а разом з тим і таксу сих продуктів, згідно зі звичаєм, що вже давно є в ужитю, щоби не було обману що до мір та цїни; коли ж на далї, на перекір сій нашій конституції, найдуть ся в яких небудь містах між ремісниками братства, то сї ремісники повинні знати, що підпадуть карі 70-ти марок на користь нашої камери“ [1]).

Значить ся, праводавцї думають, що треба наложити таксу на поживні продукти, і братства самі від себе переведуть ся: отже братства сї є основані на змові для зниженна цїни сирих плодів і підвисшення цїни промислових продуктів. Справдї, в статуті Яна Альбрехта 1496 року просто сказано:

„Король Владислав, попередник наш, бачучи, що ремісники торгують несумлінно (venditione rerum non ex aequo utentes), постановив особний закон.“

---

[1]) Vol. leg., I, 36

Потім повторює ся висше наведений закон Ягайла, що визначає грошеву кару на воєводу, що понехавби, або гаяв ся з виповненнєм сеї постанови [1]). Таке неекономічне супірництво продуцентів промислових продуктів з продуцентами хліборобства було дуже немиле для земельних власників тай селян; спонукувало земских послів до постановлювання против сього заходів так саме неекономічного характеру: постанови про такси, про що ми мимохідь згадали в однім з роздїлів нашої розвідки, були викликані як раз розвитком цехових змов по містах та трівали опісля безнастанно, з такою шкодою для промислу, що її розмірів навіть означити годі. Значить ся, цехи і змова ремісників були зразу признавані нероздільними понятями: всї добродїйства, що малиб виринути з промислових ассоціяций, зникали серед загальної шкоди. Цехи продовжали своє істнованнє без огляду на статут Ягайла. В такім станї застав справу Жиґмонт I. король найбільше ще незалежний; він перший пробував віддїлити думку про цехи, від думки про змову та хотів паралїзувати шкідливі наслїдки цехів, не потураючи одначе станови земельних володільцїв. В конституциї краківського сойму 1532 говорить ся:

„Нам і сенатови не видає ся потрібним змінювати що небудь що до громад, називаних братствами або цехами, тому що такі братства і по постановам попередніх статутів істнують всюди та толєрують ся до сього часу, скріпляють ся новими і старими привілеями і, здаєть ся, що наші піддані якого небудь стану не потерплять ніяких невигод від таких цехових привілеїв коли тільки воєводи та иньші урядники не будуть позволяти цехам надуживати їх" [2]).

Далї король потверджує воєводам наказ дозору над таксою поживних продуктів та ремісничих виробів. Королеви і сенатови здавалось тільки, що цехи можуть бути не шкідливі; одначе земським послам, що стояли в близших відносинах до сього питання, здавалось щось противне до сього, та по шістьох роках приневолити короля покинути попердню надїю.

„Спонукувані (каже Жиґмонт в 1535 роцї) частими скаргами всього шляхетства і його послів і всіх підданих наших, постановляємо цехи

---

[1]) Ibid. л. 124

[2]) Ibid., 249.

і усе видумане в них на шкоду і кривду наших підданих, у всіх містах нашого королівства, повинні бути знесені“ [1]).

Питання про се, скільки винен стан земельних власників у гнобленню цехів, утруднює ся з поступом економічної історії Польщі. Польські письменники-демократи бачуть у гнобленню цехів тільки сам страх з боку шляхти, щоби ремісники не зрівнались зі шляхтою в політичнім значінню:

„Цехи робили ремісничий стан кріпким та непохитним супротив шляхти, томуто шляхта і почала кричати за знесенем цехів“ [2]).

Ми казали вже, що поява цехів у містах Річи Посполитої ві раз не була викликана соціяльними причинами й тому то цехи ні трохи не могли довести ремісників до політичного супірництва зі шляхтою: права міст були означені заздалегідь до розвитку цехів, надакнями маґдебурського права; значить ся, з сього боку цехи нічим не грозили шляхетським правам. Очевидно, що з початку справедливість була по стороні шляхетського стану. Та з часом, коли заходи, розпочаті шляхетським праводавством против цехів (такси), стали постійними, показалось, що земельні посідачі приступили до загальної взаїмної змови против ремісничого стану; тодї то дїяльність цехів з зачінної стала оборонною, а цехи невідмінним лихом в державі; обвини, що справедливо падали на ремісників, тепер з такою самою силою повинні бути звернені против земельних власників. В останній постанові Жиґмонта про цехи (1543 року) чуть ся вже відгуки просто станової боротьби:

„Тому що міські братства вкорочують свободу шляхти, велить ся воєводам, щоби не було таких братств, що приносять шкоду земській свободі“.

В дїйсности не була тут винна ні шляхта, ні цехи, тільки сей порядок річий, занесений до Польщі, на якого основі кождий стан, промисл і професся мусїли істнувати тільки силою самооборони та ворожо виступати против другого стану, промислу і т. пнь.

Без огляду на строгі конституції соймів, цехи далї істнували та знова повставали в усіх містах; ті самі королї, що заборонювали цехи на соймах, одночасно видавали приві-

---

[1]) Ibid. л. 263.

[2]) Staroż. Polsk., I, 119.

леї містам на устрій цехів. Так в привілею, наданім Кремінцеви Жиґмонтом I, в 1536 роцї, позволяє ся ремісникам мати свої „zgromadzenia“ або цехи [1]). Особливо підмагали розвиткови цехів старости, імовірно, для особистих економічних користий; вони давали цехам устави, які опісля потверджували королї [2]). Тому то кождий цех має королівський привілей: приміром, в Кремінци цех ковалів (з прилученнєм до нього столярів, римарів, пушкарів, сїдлярів та котлярів) має привілей Стефана, 1578 року й Жиґмонта III, 1616 року. Цех шевців має привілей Владислава IV, 1640 року; цех ткачів — привілей Жиґмонта-Августа, 1572 року; цех кравцїв — того ж, 1576 року; сей привілей є потвердженнєм прав, наданих цехови кремінецьким старостою і маґістратом ще в 1521 роцї. Цехи помножувались не так наслідком побільшення числа ремісників, як наслідком що раз більшої спеціялізациї ремесла. В Камінци, приміром, стрічаємо яких десять цехів [3]). Не тільки ремесла, але й учено-практичні професиї сполучувались у цехи так що можна було лякатись, що з часом всі галузї не лишень економічної, але й умової діяльности, відчахнуть ся від свобідної конкуренциї; так згадували ми при однім випадку, що Камінець виступає в оборонї привілею свого цеха хірурґів на одиноке право лїчення міщан.

Та не тут годить ся нам доторкуватись розлогого питання про значіннє цехів в історії економічного побуту польської Річи Посполитої; тут помічаємо тільки сї основи, на яких опирав ся цеховий устрій.

Другий прінціп (крім монополізациї промислової працї), що лежав в основі цехів, се земляцтво, або в ширшім значінню, національність; цехи ділились николи на нїмецькі і польські, на литовські й коронні. Але в містах полудневозахідної Руси стрічаємо дуже неясні сліди сього прінціпу: в містах, в яких було кілька майже рівно сильних національностий, що мали свої осібні маґістрати, цеховий устрій був всеж таки спільний для всіх народностий; проби якої небудь

[1]) Кіев. Цент. Арх., кн. 2026, л. 25.
[2]) [illegible], л. 54, кн. 1477, л. 91.
[3]) Кн. 4440, л. 124, 125 і инш.

національности витворити осібні цехи стрічали перепони з боку пануючої національности, себ то польської. Так, бачили ми, що польська юрисдикция жалує ся на вірменську за те, що ся остання виписала своїх ремісників з польських цехів та заводить свої, против закона. Трудне питанне про належність до спільних цехів міщан ріжних юрисдикцій, так і лишило ся питанням нерозвязаним. В 1708 році цехмістри кравецького цеху в Камінці жалувались перед вірменським війтівським урядом на одного майстра, Вірменина, що він ображує словами цілий цех та не сповнює цехових обовязків. Війтівський суд обвинував відповідника за образу та засудив за се на кару, щож до цехових обовязків, то війтівський уряд відріжнив два їх родн: обовязки релігійні („на славу Божу“) повинен сповнити кождий і відповідник обовязаний ставитись зі сьвічкою в катедральнім костелї (польськім). Щож до властивих, цехових повинностий, цехмістри повинні ще показати узаконенне про се, як вірменська нация повинна ставати супротив їх (себто польських) цехів й тому з свого боку війтівський уряд освободжує позваного від відповідальности, на сїй основі, що decreta procedunt, non retrocedunt [1]). Русини в Камінці не мали своїх цехів ніколи, навіть тоді, коли мали ще свою окрему юрисдикцию; в привілею кравецького цеху в Кременцю, наданім ще в 1521 році, говорить ся:

„Кождий кравець Русин повинен сповнювати цехові обовязки, особливо що доторкають ся хвали Божої“ [2]).

Та коли Вірмени, сполучені в XVII віці з католиками повною унією, годились на виконуванне релігійних обовязків, а не годились на властиво цехові, то Русини грецької віри стояли до польських цехів у зовсім відворотних відносинах: годились на виконуванне цехових обовязків, але важко їм було (й не могло бути инакше) сповнити католицькі релігійні обряди; сумлінне їх, певна річ, мусїло відчувати насильство при кождій католицькій церемонії й процесиї, в якій, по цеховим правам, мусїли брати участь. Цехи були стільки релігійними, скільки й промисловими корпорациями. Обовязки

[1]) Кн. 4439, л. 306.
[2]) Кн. 2026, л. 54.

„служити славі Божій“, були найважнійшими умовинами належання до цехів. Одначе в полуднево-руських містах були дві віри, православна й католицька. Якаж з них мала бути основою цехів? Цехові устави хотіли зберігти право обох їх. Та колиж се показувалось зовсїм неможливим, основою цехів лишилась пануюча віра, себ то католицька. Кождий цех мав свій цеховий костел, або принайменше капличку, на якої пожиток йшли ріжні цехові побори й кари (звичайно воском). В сїм костелі всї братя повинні були бути при читанню евангелия кождого сьвята [1]); крім сього в певні сьвята (Boże ciało, Різд. Христове і инь.) тай церемонїї (похорони когось з церковних католиків) майстри цеху обовязані були бути на процесиях в катедральнім католицькім костелї [2]); тих, що не сповняючих сих приписів караєть ся грішми, а при постійнім занедбуванню проганяє ся з цеху. Хоча закон хотів зберігти в цехах рівноправність обох вір, руської і польської, та в деяких містах постановляв, що „коли цехмістр буде римської віри, то ключник повинен бути грецької віри й відворотно“ [3]), постанова ся одначе з часом тратила свою силу, подібно як постанова про рівноправність народностий в радї. Так, в Камінци постановлено декрет:

„В кождім цеху повинні мати старшинство (себто бути вибираними на уряд цехмістра) два роки з уряду міщани польської віри, третьогож року — віри грецької, так і в сім (1714) роцї, хоча вибором пало старшинство на Якуба Козяровского, повинен він відступити першенство п. Дмитрови“ [4]).

Здаєть ся, що перший з них був католик, а другий православний; коли так, то по правдї цехмістри вибирались з пожіж католиків більше нїж два роки з ряду. Та чи були цехмістри руської, чи польської віри, сим не змінював ся третій прінціп, що лежав в основі цехів, а саме католицько-релїґій-

---

[1]) Ibid., л. 51. Камінецький маґістрат позволяє ковалям засновати цех з обовязком сповнення звичайних цехових умовин, а передовсїм з тим, щоби цехові являлись у формі (zbroja) в костелї сьв. Антонія, в процесиях брали участь зі сьвічками, дали до каплицї ковальського цеху два кружки воску, а до церкви сьв. Яна — один, див. кн. 4437, л. 954.

[2]) Ibid., л. 54.

[3]) Ibid.,

[4]) Кн. 4440, л. 125.

ний принціп і цехмістр руської віри обовязаний був боронити його цїлости.

Вкінци, деяким з руських міщан вдалось заснувати свої цехи (братства); спонукою до їх основання послужив той самий дух корпорації, що панував по містах та навіть в цілій державі. Орґанїзация сих нових братств зовсїм подібна до орґанїзацийї давнїйших братств (fraternitatum), себ то цехів [1]). Одначе братства скоро стали відріжнюватись від цехів; до руських братств не були допущені промислові цїли; се, певна річ, залежало від сього, що в ніякім місті рада не позволилаб на основанне національних ремісничих цехів. До нових братств не вийшли одначе всї міщани, належні до руської народности, тому, що більшість їх міркувала так, як лавник Визинський, якого слова навели ми з початку сього розділу. За те наслідком, відхилення всіх промислових цїлий, братства відкрили до себе доступ особам ріжних неміських станів, особливо особам духовного стану. Згідно з таким розширенням обсягу дїяльности братств, розпросторонюють ся та ублагороднюють ся їх цїли. Зразу цїли братств були поставлені неясно; печалившість про церковний лад появлять ся в уставах братства так саме, як в уставах цехів; тільки опісля в деяких містах (приміром у Львові), де довгочасні гнобленя з боку католиків мимохіть викликали прямованнє до опонованнія против них в оборонї руської народности, задача братств став більше означена та висша. Всеж більша часть братств не загадувала таких високих цїлий і тут причина, чому ми бачимо братства між унїятами рівно як між православними; так, в 1767 роцї в магістрацькі книги міста Кремінця вписує ся із „книг братських монастиря кремінецького“ (василіян) декрет превелеб. ксьондза суперіора братства. Сим декретом один міщанин, член братства обвинувує ся про се, що лаяв в церкві і при самім вівтарі других членів братства, міщан, називаючи їх bękartami (байстрюками). Духовний суд засудив його

„стояти пять тижнїв в церкві в часі відправи з запаленою сьвічкою, протягнувши горі руку, тримати в зубах Knebel (инакше, колодку), а по

[1]) Див. низше на орґанїзацию цехів.

[illegible] відправи, стояти при церковних дверах, кланяти ся кождому з братів[1]).

Не бажаємо зовсїм ослабити пануючого переконання про високе значіннє деяких братств в справі відродження національної сьвідомости Русинів в Польщі; одначе не можемо дивитись на повстанє брацтв, як тілько на появу руського громадського житя; їх корінь там, відки то й цехи виростають, себ то в дусї приватних корпораций, занесенім до Польщі маґдебурським правом. Без огляду на ріжницю братств і цехів звязь основання братств з маґдебурським правом не підлягає сумнївови. Та з маґдебурським правом браства лучать ся всім сим, що було в них обмеженим, еґоістичним; висшого значіння стали вони добувати тодї, коли переступали границї, визначені маґдебурським правом. Висока патріотична і просьвітна дїяльність братств в деяких містах, показує, що моглиб були міста зробити на користь руської національности й осьвіти, колиб в них жила не невеличка корпорация серед иньших, ворожих їй, лишень цїла міська людність та колиб міста не відірвали своїх інтересів від інтересів землї.

Такі були появи, що товаришили в містах полудневозахідної Руси трем прінціпам, що лежали в основі цехів.

Цехи, завдяки своїй ексклюзивности, не завсїгди могли миритись з великою корпорациєю, з містом; инколи вони хотїли розширювати сферу своїх дїлань за межі міста (поява, що тільки позірно виходила на подібну появу в братствах). Місто домагає ся, щоби кождий цеховий був присяжним міщанином міста; цехиж, прямуючи до прибільшення числа своїх членів, не завсїгди заховували се правило. В Камінци 1713 року, міський інстіґатор доносив маґістратови, що цехмістри приймають в ряди майстрів людий, що не мають права громадянства. Маґістрат покликав до відповідальности всїх цехмістрів. Суд присудив тому що не раз маґістрат пригадував на виборах, щоб вони нікого не приймали до цехів, поки кандидат не покаже письма про своє законне походженнє та поки не присягне місту, то за кождого незаконно принятого цехмістри платить одну гривну та підпадають тридневому арештови;

---

[1]) Кн. 1973 л. 53.

а приняті до цехів негромадяни повинні полишити ремесло. Тоді то десятьох цехових приняло jus civile й зложило присягу у формулї, в якій містить ся між иньшим таке:

„Коли хто скаже що небудь несправедливого про раду, то буду противитись сьому по силам своїм, а коли не зможу противитись та боронити її, то обіцяю виявляти раді“[1]).

Та в иньших містах (приміром в Ковелї) допускав ся до цеху доступ негромадян; цехмістри користувались масою сих людий, не підданих місту, для відкритої боротьби з магістратом, як се якраз трафилось 1697 року в Ковелї[2]). Опозиция цехів против міста, як окремої корпорації, добачувалась самим законом. Жигмонт I, в своїм привілею для міста Кремінця каже:

„Люди ріжнородного ремесла, кравці, шевці та инь., можуть мати осібні товариства (zgromadzenia) або цехи, по своїм правам, одначе без кривди та загальної шкоди для сього міста“[3]).

Зі свого боку, цехи домагають ся, щоби рада не вступала в границї цехових постанов, себто не протегувала ремісників, не записаних у цех; ми бачили, що одна протестация камінецького посполства показує між иньшими надужитями ради як раз сю обставину.

Головна основа цехів, що містилась в забороні ремесла всім, неналежним до товариства, доводила цехи взагалї до ворожих відносин супротив богато осіб і урядів та втягала їх до борби з тими останнїми. В містах, в описуваних тут часах, було богато мешканців, що не піддавались магдебурській управі: в богато містах жидівська людність вже мала перевагу над християнською; було по містах богато дворів шляхетських, замешканих челядю панів; при замках були люди піддані безпосередно замковому (старостинському) урядови; инколи цїлі великі передмістя були виняті з під уряду магістратів. Всї такі громадяни міст, не підлягаючи міській управі, не вважали потрібним вписуватись у цехи. Закон же, підпираючи цехи, грозив їм карою за занятє ремеслом[4]). Тай між самими

---

[1]) Кн. 4442, л. 82 і 137.

[2]) Кн. 1451, л. 51.

[3]) Кн. 2026, л. 25.

[4]) Ibid. л. 54.

міщанами прокидувались постійні процеси про занятє якимсь ремеслом; навіть жіноча домашня праця підпадала утиснові по сій точці погляду[3]). В більших містах ремесла спеціялізувались незвичайно, та люди, що займались яким небудь з них, прямували до основування окремого цеху. В такім разї виринало богато спірних питань між двома сумежними цехами; приміром, в Камінци 1702 року цех шевців веде процес з цехом гарбарів, обвинувачуючи його а) про се, що гарбарі продають баранячі шкіри, й б) про се, що позивають шевців на війтівський суд, наколи справа їх підлягає рішенню ради. Шевці принесли на суд „права шевські“ й привілей короля Стефана. Наслїдком сього магістрат рішав справу в користь шевців та накладав на гарбарів грошеву кару. Цех гарбарів уважав себе покривдженим і подав апеляцію до задворного суду[4]). Того самого року була ще подана відворотна скарга гарбарів на шевців[5]). Взагалї акти оправдують отсї слова автора статї про цехи в „Старинностях Польських“: „кравець йшов против суконника, мельник бив ся з пекарем, гарбар дер ся зі шевцем за зарібок“[6]). Тут слова: „бив ся“, „дер ся“ і инь. треба розумїти не в переносним значінню промислового супірництва, лишень в дословнім. Взаїмна борба вдиралась вкінци у середину самих цехів, наслїдком ріжних умов, що лежали в цеховій орґанізації.

Через те, що кождий цех складав ся з братів та товаришів, то в управу цеху входять: а) збір братів, з цехмістром на чолї і б) збір товаришів, з „отцем господи“ на чолї.

Цехове братство. Братство цеху творили всї майстри даного ремесла. Перехід до числа братів, себто признанне ступня майстра, означував ся ось такими правилами, постановленнями, частинною королївськими привілеями, частинною уставами, потвердженими радою[7]): кождий хлопець, записаний (при заяві перед цехом[8]) на науку у якого небудь майстра,

---

[3]) Кн. 4437, л. 916—918.
[4]) Кн. 4437, л. 319—320.
[5]) Ibid. л. 340
[6]) Star. Polsk., 118
[7]) Київ. Ц. Арх., кн. 2026, л. 54 і кн. 4442 л. 29
[8]) Кн. 4440, л. 464.

лишав ся учеником через означене число літ, не рівне в кождім цехови та навіть в кождім ремеслі цеху: в ремеслі золотарства хлопець повинен лишати ся хлопцем 7 літ, в ремеслї оловарів — 3 роки, в ремеслї мідників — 5 літ. Треба признати, що се було найлїпшим, а в сих часах, може й одиноким способом, розповсюднювання ремесловой науки — способом, що й нині панує в містах. Одначе акти сих часів (як і теперішний живий досьвід) показують, до яких надужить може дійти сполученнє науки з надужитєм промислового підприємства: майстер бере від ученика далеко більше, нїжби сей останнїй повинен був заплатити при иньшій організації ремесловой науки. По строгим давним уставам цехів, ученик ставав власностию майстра на 5—7 літ. Тільки батько, мати та инколи сам цех выступав в оборонї хлопця тай се лиш тодї, коли майстер доконував над учеником вже незвичайних насильств. Так, в 1718 роцї в Камінци цех кравцїв протестує против одного зі своїх майстрів, що, маючи в себе для науки хлопця, чесного походженя та як слїд рекомендованого, збив та покалїчив його: лївa лопатка відбита, жалуєть ся він на біль в лївім боцї, лице покалїчене[1]). Скарги записані в актових книгах, переконують нас, що подібні випадки були дуже часті та майже звичайні. Майстер инколи не сповняв устава що до хлопця, не записував його в цехові книги при вступі й таким чином предовжував речінець його науки тому, щоби експлюатувати його працю в самовільно продовженім часї[2]). В загалї процеси в справах між майстрами й учениками мають дуже відпихаючий та сумний характер[3]).

По речінци науки „ученик визволяєть ся“, себто освободжує ся від науки таким робом: він повинен подякувати майстрови, та справити обід, повинен поставити бочку пива, а цехови дати два безміни воску. По визволї ученик стає „młodzian“ молодцем та обовязаний служити свому майстрови означений час, у формі винагороди за науку, одначе з невеличкою заплатою від майстра. Час сей обовязкової служби

---

[1]) Кн. 4442, л. 765.

[2]) Кн. 1453, л. 143.

[3]) Ibid. л. 238.

майстрови по ріжних містах і цехах був инший: по привілею Яна Казиміра, наданому кремінецькому цехови кравців — 12 тижнів; по камінецькій уставі 1712 року в ремеслї оловарів — 2 тижні, в ремеслї мідників — 6 тижнїв, в ремеслі золотарськім відслугування нема. Відслуживши свій час, „молодець" став „товаришем" (підмайстром) та зараз повинен вибратися на вандрівку по ріжних містах в цїли дальшого вправлення себе в майстерстві під проводом майстрів инших міст. Прийшовши до якого небудь міста, вандрівник йде до тамошнього цехмістра (голови цеха сього ремесла, якого вчить ся) і цехмістр визначує йому майстра. Коли ж цехмістр сього не зробить, то „вандрівний товариш" повинен звернутись до „вітця господи"[1]), який обовязаний дати вандрівникови 6 гроший та харчу й напитку, скільку йому треба. Відходячи з міста, товариш повинен взяти свідоцтво, в якого майстра, в якім містї він працював та з якою удачею. По поворотї до свого міста, він обовязаний подати своєму цехови такі свідоцтва. Потім, сей, що бажав перейти в число майстрів, повинен приготовити собі „misterium", себто взорець своєї вмілости в вивчуваним ремеслї; він займав ся сею роботою в домі свого цехмістра; що три дні два майстри повинні ревідувати, чи справдї він робить misterium власними руками, без чужої помочи. По відданю misterium майстри оглядають його й признають (або не признають) робітника достойним ступня майстра. Одначе й у найліпшиим разї він не став ще майстром; в тій цїли обовязаний він ще: а) заплатити вступне, себто певну суму гроший на користь цеху (в деяких цехах 1 золотий), б) справити „kolacyę", себто вечеру і в) заплатити означену суму на матеріяли свого ремесла (в цеху кремінецьких кушнірів — 20 зол.) та до спільної каси цеху — 40 зол.; коли ж він не сповнить всього того то відхиляє ся його від ремесла на рік і 6 тижнїв. Коли який майстер вийде з міста та по роцї неприсутности знов прийде, то обовязаний заплатити до цехової скринї всї податки, яких не дав в часї своєї неприсутности та купити бочку пива для братства. В небогатих містах були розумні радні, які вважали се негарним, що цехістри беруть

[1]) Пояснення сих термінів буде подане низше.

від хлопців „вступне“ і „визволини“ напитками, коли справді лучше було би зробити що небудь „на хвалу Божу“[1]).

Всі майстри даного цеху на загальнім своїм зборі становлять вищу управу цеху, що мала судову власть. Границі сеї власти означають ся в законі таким чином:

„Даємо право (каже Ян Казимір в привілею цеху кравців в Кремінци) судити всякі справи, крім справ про рани, убійства й крадіж; справи про крадіж і обман в роботі повинні судити й карати цехові брати“.

Збори братств відбувають ся раз на два тижні (по кремінецькому привілею) або 4 тижні (по камінецькій уставі). На сих зборах видають ся постанови що до процесів та обдумують ся цехові справи. Цехи мали свій статут про кари, означений привілеями й уставами; цех може засуджувати на грошеві кари й „воскові“: за першу провину — один фунт воску, за другу — два, за третю — кружок воску. По родам переступів величість кар змінює ся: за розголошення цехової тайни — два безміни воску; від сього що підмовляє челядь другого майстра — безмін воску; від сьодо майстра, що не позволяє працювати товаришеви — так саме. Гроші, що вливають до скринки, повертають ся на потреби цеху, а віск — на костел і церкву. Зрештою, цех накладав инколи й тілесні кари, хоч безправно[2]). Від засудів цеху йшла апеляція до суду магістрату або війтівського[3]). Крім судової власти збори братства користувались правом видавання постанов, устав для челяди свого цеху і т. инь., але сили закона сї устави не набрали инакше, хиба по потвердженю магістрату[4]).

Цехмістри. На чолї братства стоять два цехмістри, з яких перший, головний, називає ся старшим, а другий — молодшим[5]), або перший — цехмістром, другий — підцехмістром. Уряд сей надавав ся виборами цехів, що відбувались кождого року в часї загальних міських виборів. Цехмістри що до міської управи користувались широким значінем; ми бачили, що в Ковелю вони входили в склад старої ради. Дуже часто

---

[1]) Кн. 4571, л. 18.
[2]) Кн. 4562, л. 1033.
[3]) Кн. 1451, л. 84; кн. 1455, л. 41.
[4]) Кн. 4562, л. 774.
[5]) Кн. 4440, л. 124.

цехмістрів покликують на засїдання управляючої ради[1]), а деякі з них заявляють навіть своє право до постійного засїдання в магістраті[2]). Зрештою, в Камінцї, де рада надто вже підняла свої права над громадою, цехмістри не мали сих привілеїв. Більша часть членів ради й лавників була разом і цехмістрами в ріжних цехах. Ся обставина прибільшувала власть цехмістрів над цехом, власть вже й без сього слабо обмежену законом.

Акти магістрацьких і війтівських судів наповнені скаргами цехів на своїх цехмістрів; приміром, в 1698 році ковельський цех шевців та гарбарів жалує ся на свого цехмістра, який, без відома свого цеху, для своїх особистих потреб набирав у жида стільки напитків, що Жид, доходячи свого довгу, довів до бідности цілий цех, а крім сього, наробив при сїм великих кривд людям: вибивав вікна і двері і т. инь.[3]). В Барі ткач жалує ся на свого цехмістра, що сей останній „чинить великі здирства в цеху і напитків (поборів напитками) вимагав понад силу-міць їх“[4]). В Камінцю цехмістри бють цехових міщан палками[5]), лають міщан диссидентів, „пся вяра“[6]); користуючись властию, не виповнюють приписів, яким майстри повинні піддаватись у відносинах до своїх учеників; в одній скарзї 1709 року заявляє ся, що цехмістр (що тодї був субдельґатом на війтівськім судї), забувши про магдебурське право й цехові права, надані цехови цілим магістратом, виписав одного хлопця, а другого „визволяв“ без „вітворення скринки“ братської (себто без загального збору братства); на сю пору в цеху був один цеховий брат, що був тодї як раз камінецьким радцею (консулем); він запримітив, що випис та визвіл хлопців повинен відбуватись по законам цеху; та цехмайстер, замість відповіди, почав його лаяти, так що він був приневолений вийти[7]). В 1744 році „отець господи“ й два безеццери від цілої шевської господи протестують против своїх цехмістрів. Перший цехмістр, коли йому подано одну приватну скаргу з боку другого товариша

---

[1]) Кн. 1451, л. 75; кн. 1452, л. 155 і бог инь.
[2]) Кн. 4571, л. 40
[3]) Кн. 1451, л. 111.
[4]) Кн. 4571, л. 18.
[5]) Кн. 4562, л. 1033.
[6]) Кн. 4437, л. 916 і далї.
[7]) Кн. 4440, л. 464

господи, казав зібрати всю господу; коли таким чином вся челядь була зібрана, цехмістр, без ніякої наради з другими майстами, розлючений без краю, казав класти челядників та карати, скільки йому сподобалось; отець господи, бачучи неправду, вийшов з цеху; панів цехмістри таким вчинком розігнали майже всю челядь з міста. Крім сього протестація додав, що цехмістри лають самих протестуючих, себто, репрезентантів господи й безправно вмішують ся в уряд господи. Магістрацький суд по розслідї справи, висказавсь, що по уставі господи 1734 року, наданій їй цехмістрами та потвердженій магістратом, цехмістри можуть карати товаришів і молодців в справах сварок та бійки тодї, коли хто небудь внесе скаргу (з виїмком справ покрівавлення, які підлягають судови магістрату); та через те, що тепер слїдство виявило, що цехмістри карали винних і невинних міщан без внесеної скарги й без наради з братами, то суд засудив цехмістрів на арешт, заплату кар та инь[1]). При таких порядках, не диво, що члени цеху виявляють постійний непослух цехмістрам і навіть ворогованнє до них, що попереджує ся численними й безустанними процесами перед судом магдебурським або війтівським[2]). В Ковелю 1698 року пекарський цехмістр довідав ся, що один міщанин його цеху не шанує величного сьвята сьв. Духа, пече в сей день колачі; за таку вину цехмістр велїв його „пограбити“ (себто стягнути кару); тодї виновник явив ся в домі цехмістра з великим криком, зневажав його не як цехмістра, лиш як якого небудь гультая, побив, покалічив, покрівавив молодших цехових і т. инь.[3]).

Товариство і господа. Ремісники, що ще не перейшли в число братів-майстрів, відомі взагалї під назвою „челяди“. В кождім цеху вони творять товариство, „господу“. Така громада творила осібну корпорацию, під найвищим старшинством цехового братства На чолї господи стоїть „отець господи“, настановлений не з товариств, тільки з майстрів; йому додають ся ще два „безеццери“ (Beisitzer). Крім сього в управі господи брали

---

[1]) Кн. 4562. л. 768 і 774.

[2]) Кн. 4437. л. 321, 558, 561, 566, 621; кн. 4436, л. 306 і инь.

[3]) Кн. 1451, л. 117.

участь два товариші: один з них носив назву „першого", другий — „другого". Права господи звичайно означувались особливими уставами, складаними в цеху і потвердженими магістратом [1]. В містах з дідичним війтівством привілей господі надавав війт. Такий, приміром, привілей, наданий в 1755 році кремінецьким війтом господі одного цеху: 1) По взірцеви инших міст челядь повинна мати господу і у тій господі — отця господнього. Отець господи повинен всюди стояти по стороні челяди і не повинен робити їй кривди. 2) Вітцеви господи і двом безещерам, постановленим в сій господі, надає ся власть обдумування справ, що доторкують ся господи; більші справи, що підлягають „сентенції права магдебурського", рішати забороняють ся; в сих справах челядь повинна відповідати перед магдебурським судом. 3) Челядь повинна поважати „з усякою обсервацією" цехмістрів, майстрів, вітця господи, безещерів, відступати майстрам перше місце, та виконувати визначену роботу; колиж який челядник потерпів кривду від свого майстра при заплаті роботи, то отець господи повинен донести цехмістрови про його кривду. 4) „Молодець", що переходить в ряди товаришів, повинен купити два гарці горівки, заплатити „столкового" два золотих та нич. 5) На евангелію в сьв. Николая повинні бути всі без виїмку. 6) Збори повинні відбуватись що два тижні у визначений господі: на сих зборах треба платити „kwartalnik", себто грошевий побір, від товариша — по три гроші, від „молодця" — по два. 7) Рахунки повинні складатись що чверть року. 8) На зборах кождий челядник повинен іти до свого майстра та робити свої повинности. 9) Хто не буде на евангелію, сей платить кару — трех грошів; за спізнення до господи — 1 гріш; збори повинні бути тільки в святочні дні, по полудни і розпочинають ся около третьої години на товариський знак; хто не прийде на збір, сей повинен заплатити кару — 6 грошей. 10) Син, що переходить від батька до иншого майстра (при переході на ступень товариша), повинен справити „винаволини", а коли лишав ся при батькови, обовязаний заплатити „товариське" і „столкове". 11) Безещери повинні лишати ся на своїм

[1] Кн. 4437, л. 964, кн. 4562, л. 774.

урядї чверть року. 12) Челядник, що є під міською юрисдикцією не повинен наставати на пана, інтриґувати і шукати протекциї, під погрозою тїлесної кари і кари двох фунтів воску. 13) Челядник не може йти до нїякого майстра без відома цехмістра; вітцї господ повинні сповіщувати цехмістра про відходячих і прибуваючих челядників; прибуваючий не може піти до нїякого иньшого майстра, крім визначеного йому цехмістром. 14) Wakans (заміщанне вакансів) бував тільки на Різдво Христове і тривав тиждень. 15) Майстер не повинен відмовлювати челядників від другого майстра під карою 12 гривен. 16) Старший і другий товариш, два столові і шинкар повинні лишати ся на урядах своїм чверть року, потім повинні dziękować цехмістрам і вітцям господи (себто складати уряд). 17) Коли між челядниками найде ся хто, що береся до крадїжи, або иньших поганих дїл, то kwartalniki його повинні бути викинені зі скарбу та з господи; колиж хто на кого неправду донесе, тодї обмовець повинен понести строгу кару. 18) Ревізия челядників що до їх поведенія та ремесла, ревізия поступованія старшого і другого товариша, безещерів, шинкаря і молодших товаришів повинна відбуватись що чверть року. 19) Коли найде ся челядник, що потрафить прочитати на зборах сей привілей, то освободжує ся від заплати kwartalników від сього збору, на якім буде читати привілей. 20) Не може бути принятий до цеху (себто братства), хто „визволивши ся“ від майстра, не належав до господи і не був „молодцем“ (nie przebywszy gospody, oraz młódszego).

„Се право з уваги на прошанне вітця господи, безещерів і других майстрів і челяди даю і для лїпшого порядку між сею челядию наставляю старшим товаришем Яна Лозецького, другим Ст. Юзанського з сею умовою, що товариство постарає ся про потвердженне сього права від й. в. короля“.

Під усим тим підписав ся війт Йос. Малиновський [1]).

Один з вище наведенних актів показує, як надуживало братство своєї власти над товариством (себто, цех над господою). Не лїпші були приватні відносини майстрів до товаришів. Акти наповнені скаргами сих останнїх на угнїт, побої та иньші образи з боку перших. В Ковелю раз якось „молодець“

[1]) Кн. 2026, л. 51.

вніс позов до магістрату на майстра, що був саме тоді вкартальним бурмістром: позивач був записаний на науку римарського ремесла в бурмістра на шість літ і вибув свій час чесно та вірно; потім, по „визволенню“ покінчив по законові відслугування і відійшов від майстра. Бурмістрови видалось се образливим, що челядник не подякувавши, відійшов від нього (як признав се на суді сам бурмістр) та опісля підніс на челядника обвину про крадіж матеріялу, післав за ним міського слугу, відірвав його від роботи у панни (до якої він був наняв ся), казав заперти його в хліві, бив по лиці і волочив за чуприну — що лелви оборонила його челядь бурмістра, — чванив ся, що йому ніхто за се нічого не вдіє тому, що „я пан і судня“. Суд за неправдиву обвину та за образу засудив бурмістра на заплату двох гривен на замок і другий раз тільки на магістрат; позивач же (покривджений) повинен мати пошану для майстра та, взявши з собою гідного міщанина, повинен подякувати пану майстрови в його домі за науку [1]). Через те, що товариш вступаючи до майстра, конче складав письменний контракт (видавав на себе карту) на рік, то без огляду на всякі надужиття з обох сторін, він не міг відійти від майстра. Приміром, в 1698 році почав ся в Ковелю процес поміж майстром і товаришем: майстер жалує ся, що товариш лаяв його по пяному та, коли майстер вдарив його за те рукою два рази, то на другий день товариш заніс скаргу до цеху і перейшов до иньшого майстра; товариш жалує ся, що майстер нераз кривдив його й потім він рішив ся покинути його. Суд приказав товаришеви вернути ся до свого попереднього майстра дослугувати реку, а майстрови рекомендував мати товариша в відповідній обсервації [2]). Кріпацька залежність товаришів від майстрів взагалі давала численні причини до взаїмних скарг [3]).

Таким чином замість ідиллічної картини цехової любви і згоди, наведеної нами з початку, бачимо, що а) живе постійна боротьба міських ремісників з виробниками сирих сільських

---

[1]) Кн. 1455, л. 301.

[2]) Кн. 1451, л. 84.

[3]) Ibid., л. 49, кн. 4437, л. 897 і инь.

продуктів, б) що цехи ведуть борбу з ріжними національностями й релігіями в місті, в) що цехи виступають против свого власного міста, як корпорація против корпорацій, г) що вони є в постійній ворожнечі з цеховими громадянами того самого міста, д) що один цех ворогує з другим і е) що в середині самих цехів йде постійна боротьба майстрів з учениками: цехмістри гнетуть братства, братства гнетуть господи, майстри кривдять товаришів. Се дає нам одначе причину зробити загальну замітку у відповідь на одно питання, що може тут прокинутись. Ми основуємось одиноко лишень на актових книгах ріжних судів. Відомо, що перед лицем суду появляється завсігди тільки негативний бік життя. Чиж не віден то йде, що більша частина сторінок міського суспільного життя являють ся нам у виглядї не дуже по принадній? В перве отже, треба дещо досьвіду та історичного такту, щоби відріжнити, чи повинні ми приписувати певну, частинну прояву сьому вічному, в усїх суспільностях видному нахиленю поодиноких осіб до пороків та надужить, чи може повинні ми пояснювати сю появу цїлим ненормальним складом суспільности; вдруге, мало в них історичних памяток иньшого роду для виявлення внутрішнього побуту суспільностий минувших часів; не звісно нам далї, на чім основують ся сї люди, що приходять у своїх розслїдах до противних результатів.

Покінчуючи сим побіжний огляд цехового устрою, ми разом з тим кінчимо й цїлий очерк управи міст полудньово-західної Руси в епоху її найбільшого розвитку муніціпального права.

При образї цехової управи ми полишили на боцї питанне про вплив цехів на економічне житє держави; зробили ми се тому, що взагалї економічний бік питанне про міста був покладений нами поза межі теперішнього нашого розслїду. Може бути, що ми яснійше від кого небудь признаємо вагу сього останнього боку нашого питання; що живо почуваємо неповність представленого очерка, як вийшла завдяки такому обмеженню. Найосновнійші причини упадку міст лишились непорушені; иньші показують ся в тїни. Думка, що нам так ясно уявляє ся, думка про руйнацийний вплив, занесений у руське

супільне житє німецьким правом, може бути, появляє ся тепер перед читачем не в тім виглядї конечности, який ми їй моглиб надати. Та читач зрозуміє, чому ми спинюємось поки що на одній половинї працї, коли подумає, як важкий буває труд на нерозробленій ниві, серед панования неясних або неправдивих поглядів на предмет. Маємо одначе надію докінчити колись і другий сей більше тяжкий бік нашого завдання; тоді, можливо, що нам удасть ся представити иньший образ народного економічного побуту, відмінний від сього, що нам лїтература західних народів навчила мати за одиноко можливий.

Та покиньмо надїї і звернїм ся до сього, що вже зробили. Думки, що містять ся в нашій розвідцї, можна звести до ось такої суми:

Нїмецьке право ослабило княжу власть, передавши княжі права земельним власникам, праваж сих власників панів княжим урядникам, а саме: а) нїмецьке право відняло князям фінансові права й права на повинности та б) відняло князям судову й адміністративну власть, передавши її зразу війтам, потім земельним власникам-панам, старостам і громадам.

Нїмецьке право завело нові юридичні та економічні відносини між власниками панами й селянами: а) позбавило селянську громаду самостійної управи й суду: б) введенням приватної господарки принизила положеннє свобідних поселенцїв зразу до положення прикріплених до землї цензуалів, а потім до становища кріпаків, в розумінню пізнїйшого кріпацького права.

Нїмецьке право спершу не було правом мунїціпальним. Почин муніціпального права на польских землях не був освободженнєм поневолених міських громад. Тому то муніціпальне право без потреби відірвало міську людність від земських верств і таким чином привело в державу становий розбрат. Сим воно принизило загальнодержавні права міського стану й причиняло ся до витвору ідеї шляхетства, а саме: а) позбавило міщан права до законодатної власти в державі, б) відхилило їх від державної служби та в) позбавило їх права володїння ґрунтовою земською власностию.

Муніціпальне право не могло дати містам свобідної й незалежної управи й судівництва: а) воно не освободило міста від власти провінціяльної адміністрації; б) урядові заведення муніціпального права не забезпечували містам свобідної управи. Фактичним доказом сеї останньої думки є огляд управи міст полудньово-західної Руси від кінця XVII віка.

Полишаючи оцінку сих частинних виводів осудови читачів, не можемо не зазначити, що ціла течія теперішньої нашої розвідки, а особливо деякі розділи її повинні би довести читача до двох загальних поглядів, що не становлять безпосереднього предмету сеї розвідки.

1) Первісний суспільний устрій польських країн мав основну однаковість з суспільним устроєм всіх инших словянських народностий. Не знаємо основ, на яких опирають ся письменники, що говорять про первісний, ще передісторичний відхил лехитского племени від загального словянського типу; причини справжнього відхилу лехитського племени від загально-словянських пріпціпів треба шукати не в таємній перед історичній темряві, лиш у фактах, близших до нас, в появах відомих усім, так простих і ясних, що треба дивуватись, чому їх незапримічено. Та істория, як і природа, відповідає тільки сьому, хто її питає.

Всюди в польських землях стрічаємо княжу власть з тими самими правами, що й у руських племен: ніде не бачимо первісної аристократії; навіть пізнійше, при удачах нїмецького права в Польщі, демократичний дух перелицював ідею германської аристократії на ідею шляхетства (що, певна річ, було ще гірше); всюди стрічаємо свобідних поселенців з громадською господаркою, без юридичного прикріплення до землі. В кінци, — найважнійша се річ, — ціла будова суспільного житя в польських країнах була основана на звязи старших громад з молодшими, на обопільних відносинах городів до пригородів і волостий.

2) Така будова суспільного житя відріжнює ся від суспільного устрою германських племен. Перша стоїть против останнього не як низший ступень до другого, висшого, тільки як одна відміна до другої відміни того самого роду. Для неглибокого обсерватора суспільна будова словянських племен

мав більшу подібність з будовою старинно-клясичних суспільностий; примером, як в Римі одна центральна громада була окружена муніціпіями та вповні залежними провінціями, так і в польських та руських землях місто окружене полузалежними пригородами та вповні залежними волостями. Одначе подібність ся не йде далі, як до форми: будова клясичних суспільностий основана на умовах, постановлених по довгій боротьбі й тому то центральна громада тяжить важко над иньшими: земля придавлена містом. В новій християнській Европі поняте про громадянина вийшло поза межі міста та приневолилось мешканцям земель: повноправними громадянами стали володільці земських замків. За те, місто, себто, взагалі громадське житє, було придавлене володільцями замків; земля взяла гору над містом. Новійша історія Европи починаєть ся історією освобожденя по ступнях міських громад, по яким прийшло й освобожденє селян.

Не будемо тут говорити про які там добрі прикмети словянського устрою супротив германського, не будемо говорити про се, що питанне про відносини землі до міста, яке в клясичнім сьвіті та середневіковій західній Европі доводило до так противних і однако крайних розвязок, доволі доладно розвязувалось первісним словянським устроєм суспільного житя. Suum cuique; тільки се хотїли ми показати цїлою нашою розвідкою. А як раз історія словянських народів виявляє сумний доказ нарушення сього розумного принципу.

Суспільний устрій, природний Словянам, не виробив ся в останнє ані в одного зі словянських народів: богато ріжнородних причин заступило його в одних словянських племен нїмецьким суспільним устроєм, а в иньших попсувало його сильною примішкою східних (азийських) елементів.

Сподїємо ся, що в теперішній розвідці читач найде доволі сильних доказів про справедливість помовки: „кождому своє". В Нїмеччині заведенне чиншової господарки довело до освобожденя селян, в Польщі до поневоленя їх; в Нїмеччині муніціпальне право піднесло права міського стану та приготовило наближенне і зрівнанне станів, в Подьщі принизило права міського стану та приготовило розбрат станів; в Нїмеччині самостійна управа міст довела їх до могутности, республіканської неза-

лежности та богатства, в Польщі була причиною упадку і зубожіння міст.

Ми заздалегідь чуємо вже докір, що замітки наші не мають приноровлення до теперішньої дійсности, що словянський ідеал суспільного устрою є чимось дуже мрачним, що в нинішніх обставинах нам лишаєть ся запожичувати все те добро, до якого додумались західні народи. Та ми тут і заявляємо, що докір сей не нас доторкує ся, бо розвідка наша не має характеру публіцистичного, тільки історичний; говоримо не про се, що повинно бути, тілька що було.

Не наша річ судити, чи цілі ще нині зародки словянського устрою, чи згинули безповоротно. Може бути, що народи нашого чудацького племени так довго займались присвоєнєм чужого зла, що тепер їм тільки й лишаєть ся присвоїти чуже добро. Сумна історія Річи-Посполитої служить в тім напрямі поучаючим приміром: тоді коли Англія, Франция й Німеччина, яко могли, вибивались з під феодального устрою, Польща печаливо присвоювала собі феодальні порядки. Коли Европа, при кінці XVIII віка, зовсім освободилась від останків феодалізму, в Польщі феодалізм досягнув повного розцьвіту. Значить ся їй годилоб ся розпочати свою історию від появ XIV і XV віка, щоби знов дійти до сього, що без всяких змагань мала в XII і XIII віці!

Хоч як сумна така доля, всеж треба сказати, що народи, які піддають ся їй, не заслугують нїчого лїпшого.

Володимир Антонович.

Українські міста.

Міста України повставали завдяки трем ріжнородним сторичним причинами і далї в ходї свого істновання, мали троякe змачінє: 1) Місто становило в державі віддїльну юридичну одиницю й міська громада правилась окремими законами; мешканцї міста користувались окремими правами, відмінними від прав, приданих иньшим мешканцям краю — значить ся були віддїльним станом. 2) Місто було центром торговлї та промисловоï дїяльности й мешканцї його відріжнювались від иньших станів не тільки правами, але й способом занять та сферою приноровлення працї. 3) Міста були місцями твердинними — замками й творили осередок військовоï орґанїзациї краю. — Всї ті три причини містились часто разом в одній міській оселї, але часто й один лишень із показаних тут чинників, впливаючи з'окрема, міг піднести якусь оселю до ряду міста, або викликати основанє новоï оселї з причисленєм її до ряду міських осель. — Здебільшого місто повставало тільки через вплив одного чинника й аж по своїм повстанню, скорше чи пізнїйше сполучувало в собі дві другі замітні признаки міського житя; се одначе могло стати ся або й нї. Так приміром оселя якась могла признавати ся торговим осередком — в нїй призначувались ярмарки, ремісники діставали право основування цехів, а всеж таки мешканцї не користувались анї міською самоуправою, анї становими, міщанськими правами й усе вважались підданими приватного володільця або королївского старости, а також оселя не була обведена валами, не творила замка (в значінню твердинї) та не була центром військової управи. — По причині сього троякого значіння міських осель спинимось і ми з'окрема над кождою зі згаданих признак міського житя.

Як віддільні юридичні одиниці міста Украіни істнували ще в доісторичних часах. Вічеві зборища на означених місцях збирались ще заки утвердилась власть перших князів, значить ся, заки ще заведена була в краю правильна військова орґанізація. Перші міста, згадувані лїтописцями при вичисленю всенародних походів, що лучились з походами князів на Царгород, являють ся неначе заступники тих земель, з яких покликував ся всенародний похід; міста сї були центрами, в яких сходились репрезентанти земель для обдумання суспільних справ і під назвою кождого г о р о д а розумілись не тільки мешканцї, що безпосередно становили якусь оселю, але й мешканцї всїх иньших місць, що в купі з городського людностию складали одно загальне віче. Вічеві центри повставали розмірно з розселеннем словянських племен; кожде племя мало свій вічевий город — колиж воно було численнїйше, тодї мало й частинні центри зборищ, підвластні головному вічу цїлого племени — та сим робом повставали п р и г о р о д и побіч городів і залежність їх від сих останнїх ясно означуєть ся лїтописцем. З підвисшенем власти князів міста крім значіння вічевого центра набирають ще й другого значіння, — стають місцем перебування князів — княжими столицями, а разом з тим центрами військової орґанїзації краю. Князї уважають здебільша вигіднім основувати столицї як раз у центрах вічевих зборищ, бо таке примішеннє облекшувало зносини з громадами; одначе княжі столицї не все бувають у сих центрах. Так з одного боку деякі вічеві центри не стають ся столичними городами (приміром Любеч, Червень, Дїдослав), здругогож боку князї наслїдком стратеґічних намірів будують нові твердині, при яких оселюють ся нові городи (приміром Білгород, Новгород Сїверський, Володимир Волинський, піздиїйше Львів, Холм і т. инь.) й сї останнї при роздробленю княжївств на уділи стають ся своїм порядком столицями. Всеж таки, без огляду на се повставаннє нових городських осель, викликаних новими історичними умовами народного житя, первісне поняте про суспільність земель та про колишні вічеві центри задержуєть ся в повній силї. Нові городські оселї бувають здебільша пригородами давнїйших городів і самі князї піддають ся сьому загальному складови народного житя: вони уживають вічеві центри старшими столицями, пригороди ж, чи то старі, чи ново

основані — столицями молодшими, а князів, що в сих останніх перебувають, — князями залежними від того князя, що займає головну столицю.

Таким чином удільна княжа система зі своїм роздроблюванням не порушує племінного нахилу народа, навпаки старається до нього пристосовати.

По опанованню краю через Литовських князів значіння міст, як центрів громадського життя, значно змінюється та слабне. Ціла будова державного устрою, що витворила ся Литві, основане лишень на військовім принціпі. Пригнічувані переможними силами Хрестоносців, Литовські князі шукають ратунку в прибільшуваню своїх воєнних сил і для зміцнення їх кидають ся на підупавшу через удільне роздробленнє й татарські напади Русь та, підбивши її, старають ся надати їй такий устрій, який би давав найліпшу спромогу до вибирання з набутих земель значних військових сил: до отсього литовські князі не лишень користують ся тубольним, службовим, бояреким станом, але старають ся збільшити його по змозі. В тій цілі вони роздають службовим людям віддільні частки землі, а обовязком привязаним до землі — приставляти князеви на його домаганнє означене число узброєних людий та признавати над собою його верховодну власть. Таким чином у Литві витворюють ся самостійний феодальний устрій життя. Згодом порогодом давний поділ краю на землі й земель на волости (околиці) перемінюють ся на поділ на князівства або повіти, що групують ся коло княжих або господарських замків; одначе давний громадський порядок не відразу уступав місця новому. Службові люди відокремлюють ся від громади, прилучують ся до нового устрою життя й старають ся піддати йому неслужбову верству, вчинивши її економічне залежною від себе та домагаючись в імя суспільних і державних цілий, аби вона двигала, як небудь, свою частину тягарів військового устрою, „земської оборони". — Неслужбові верстви, уступаючи крок за кроком сим домаганням, старають ся попри се зберігти давні громадські поняття в иньшій сфері суспільного життя — вони бажають задержати громадський самосуд і самоуправу. Та докладне розмеженнє сих двох сторін життя було неможливе, особливо через недостачу всякого сформульованого законодавства й через панованнє звичаю, на його місци. Являлось богато спірних

питань, які могли розв'язати тільки постійна життєва боротьба, що склалась між двома суспільними порядками.

Чи міг князь роздавати землю, що лежала в межах громадських володінь, службовим людям, і чи годилось останнім, на основі княжого надання, вважати себе виділеними з громади? Чи належали до князя, або його намісника або старости власть адміністративна й поліційна в районі замка, яким володів, чи може полишена була якась частина сеї власти по старому в руках громади? Чи належав суд цівільний і карний цілком до громади, чи може мусів перейти до рук князя, або його намісника, як атрибут княжої власти? Чи княжий староста, чи громада повинна була орудувати так грошевими поборами з неслужбових людий, як і військовими та земськими повинностями, що на них припали?

Так отсі, як і численні инші питання, більше чи менше важні, були причиною постійних непорозумінь між двома різнородними устроями — військовим і громадським, що стояли рядом побіч себе на цілім просторі литовсько-руських земель. Під впливом місцевих умовин: густоти заludнення, ступня віддалення від урядових центрів, стратегічного значіння певних місць, численности службового стану й довготи та інтензивности литовського впливу, питання сі розв'язувались у сяково.

Перша троба з боку князя, щоб привести до певного порядку судовий і адміністративний стан краю — статут Казиміра 1468 року, означуючи ступень одвічальности за деякі переступи й деякі земські повинности, промовчує се, хто повинен виконувати й орудувати виданими правилами [1]). — Віддільні надання, хоч почасти розкривають відносини мешканців литовсько-руських земель, показують на се, що відносини між громадою й військовим станом були на різних місцях у найріжнороднійших обставинах, були в боротьбі, веденій обома сторонами з неоднаковим щастем на різних місцях, одначе все з перевагою військового стану.

Недостача жерел не позволяє прослідити ані ступневого ходу боротьби, ані її детайлів. Літописі полуднево-руські урівнають си з початком XIV століття, себто в моменті, коли саме

[1]) Акты Западной России т. I. ст. 89

появляють ся Литовські князі, надання́ж і инъші актові сьвідоцтва, представляють материял, хоч у части пояснюючий внутрішній побут краю, тільки з кінця XV століття. Таким чином майже 200 лїт не маємо оригінальних жерел, на яких основі спромоглиб ми пояснити собі первісний конфлїкт і ступневе заведенне литовського феодального устрою на громадскім ґрунті полудневої Руси.

Перші документи, які стрічаємо в XV віці — се привілеї князів, що надають містам магдебурське право, себто такі документи, що сьвідчать про доконаний вже розклад громадського устрою; на їх основі одначе можемо до певного ступня пояснити положенне міських громад, принайменше в деяких напрямах, в часі, що безпосередно попереджував заведенне магдебурського права й найти хочби як скупі вказівки на попередній період часу.

В боротьбі громадського устрою з військово-феодальним устроєм Литовської держави основне питанне лежало в погляді на ґрунтову власність. Громади уважали на основі стародавного звичаю, цїлу сю територію, що належала до даного вічевого центра, безумовною власностию громади; готові були вправдї приносити в користь державної власти повинности грішми, услугами, або продуктами, але жерелом сих повинностий уважали конечність нагороди князя за збройну охорону їх від ворогів, а не обовязок, принятий через його володїнне землею, яка з поконвіку до них належала.

Князі навпаки, дивились на землю, як на свою власність, що належить їм силою їх зверхної власти й були сеї думки, що окремі особи або громади можуть володіти землею тільки силою княжого дозволу, даваного віддїльними привілеями, в заміну за обовязок виконування військових повинностий. Яким способом князі приноровили з початку свій погляд у практиці та як перевели його, не можемо рішити по причині недостачі жерел. Але в часі, коли починають ся актові сьвідоцтва, бачимо, що сьому питанню далеко ще до остаточного розвязання. Коли на Волині й Поділю взяв остаточно верх феодальний порядок, в степовій Україні громади володіють ще майже вповні землями і власть, признаючи їм право володїння землею, користують ся військовими послугами та повинностями і тільки що розпочинає розривати громадську ґрунтову влас-

ність через роздавання її частинами на особисту власність службовим людям. Коли розглянемо по актах положення питання про ґрунтову власність на Україні та про залежні від неї взаїмні відносини станів в протоці часу від кінця XV до початку XVII віка, тоді найдемо відповідь про його стан в отсій тезі: на полудни міста уважають ся власниками величезних територий „як здавна бувало;“ службового стану (землян або бояр) або зовсім нема, або рідко стрічаєть ся його й не ріжнить ся він положенем своїх і повинностями від громадян.

Так приміром в привілею, наданім Жигмонтом III. „мѣщанамъ и людямъ“. міста Чигрина 1589 року, сказано, — що границі земель, надаваних королем сьому місту, протягають ся: „отъ Тясьмина, высше Чигрина въ четырехъ миляхъ, черезъ поле въ рѣку Днѣпръ, Днѣпромъ въ низъ до рѣки Сулы, оттуда по рѣку Бугъ, а отъ Буга по границу Корсунскую“. Всі ті землі, обіймаючі простір принайменше двох нинішніх повітів, король признав власностию міста Чигрина „со всѣмы землями, ґрунты, полями, лѣсы, боры, гаи, рѣками, озеры, изъ ставищи, пасѣками, рыбными, бобровыми и иными всякими пожитками“; за те Чигринські міщани „будутъ повинни противъ непріятелю кождому нашему коронному при старосте, войте своемъ тамочнемъ, або наместнику его, конно, збройно завжды ставати и зверхности его, яко подъ часъ покою, такъ и войны не выламывати ся“. Привілей, забезпечуючи королеви право домагатись, в міру потреб. громадського загального походу й віддаючи його королівському старості, в характері війта, не згадує про инші стани на території, признавати місту, окрім „мѣщанъ и людей мѣста оного [1]).

Поруч земель Чигринських, лежали рівнож чималі землі міста Черкас. З опису черкаського замку 1552 року, знаємо, що територия сього міста тягнулась долі Дніпром далеко на полудне: вона обіймала низини всіх полудневих приплывів Дніпра: Сули, Псла, Ворскли, Орелі, Самари, Тясьмина, верховіття обох Інгулів і береги Дніпра до порогів; на Черкаській землі згадують ся села й селища: Домонтів, Кременчуг, Мошни,

---

[1]) Архивъ Юго = западной Россіи, часть V, том I, N-о XXIV ст. 86 і N-о XXXII ст. 126.

Лебедин, Глинсько, Михлеєво, Личинці, Горлівці, Радивонівське і т. инь. Небогато тільки з тих сіл і селищ було переданих в 1552 році на користь дворян, иньші перейшли в володїнне київських монастирів, але величезна більшість розлогої черкаської терториї оставалась в уживанню міщан і становила міські „уходы“, себто місця, куди міщани виходили на промисли. По словам документу, на цїлім просторі тих земель „Черкашене, мѣщане и бояре, на поли пашуть, где хто хочеть“ [1]). Дальше за Черкавськими землями лежали землі, що простягались до ріки Синицї й Угорського Тикича та були признані 1584 року привілейом короля Стефана власностию міста Корсуня, з тим лишень обовязком, аби міщани „были обовязаны къ военной службѣ подъ начальстомъ старосты корсунскаго противъ вчякаго короннаго непріятеля“ [2]). На заходї землі Корсунські й Чигринські роздїлені були від себе землями, що становили теріторию міста Звенигородки [3]), а на північ від них лежали просторі теріторії, що складались опісля на староства: Богуславське й Білоцерківське. Люстрация 1615 року, що описувала Богуслав, зазначила, „що міщани не платять податків і виконують тільки військову службу — панських сіл в старостві зовсїм нема, лишень міщанські хутори, що нїяких повинностий на користь замку не приносять“. Та сама люстрация відкриває в Білій церкві два стани: міщанський і козацький: „міщани не дають податків — тільки відбувають військову службу при старостї або його намісникy кінно й оружно — козаки-ж не хочуть бути послушними старості“ [4]). — Всї згадані акти показують нам доволї розлогу місцевість, в якій ґрунтова власність ще непорушно налижить до громади і станові ріжниці ще не розривають її суцїльности — місто затримує поконвічне значіннє голови землі, центра громадського житя. Є одначе поле землі, на якім оба прінціпи: громадський і військово-февдальний остають ся в рівновазї. Поняттє про землю та її теріторияльні границі ще не знищи-

---

[1]) Ibid. N-o CCXVI, ст. 552. Тож опис Черкаського замку в рукоп. Литовської метрики.

[2]) Ibid. N-r CCXIII, ст. 541.

[3]) Ibid. N-o CCVII, ст. 561.

[4]) Starożytna Polska — Balinski i Lipinski, т. II, ст. 519 і 491.

лось — межі громадських земель ще відомі, але вже в їх нутрі богато пустар роздано службовим людям, боярам і вони перейшли на їх особисту власність; зрештою станові ріжниці ще не запустили глибоких корінів; з одного боку боярський стан уважав себе членом громадської одиниці: він приносить військові повинности й віддається торговим занятям нарівні з міщанами й разом з ними входять в колізію зі старостинською властию; здругого боку громадянам, без огляду на відчуження часток громадської землі, належить ся по закону право користання в своїх межах, навіть на ґрунтах, що вже перейшли в особисте володіння земляп, зі спільних вигод: ліса, пасовиска, ловлі риб і звірів та пасік.

Так на північ від земель Корсуньских та Черкаських лежала територия міста Канева й простягалась далеко по обох боках Дніпра, а офіціяльні документи другої половини XVI в. (1552—1576) означують її в ось такім розмірі: „землі міста Канева, що простягались в полях довкола міста, становили дідичну власність міщан і були в їх уживаню без ніякої оплати в користи замку, ґрунти сї йшли широко на всї сторони: доходили до ріки Удаю, над якою була міська пустовщизна.... і до ріки Сули, над якою лежало міське урочище, називане Війтівщиною.... з одного боку до Білої-Церкви, з другого до Київа по Тавань та аж по Пувол". Взагалї, по словам привілею короля Стефана 1581 року, землї сї простягались „ab antiquo, на пять миль довкола міста"[1]). Хоча у вищше згаданім часї в межах сих земель були вже володіння „княжі, панські, шляхетські й боярські", одначе повинности міщан нїчим ще не відріжнювались від службових повинностий инших станів. Міщани Канівські, по словам опису Канівського замку, зладженого 1552 року, як люди вільні, володіючі дідично своїми землями, не приносили ніяких робучих повинностий, але нарівні зі шляхтою, землянами й боярами повіта київського службу військову під командою старости канівського відбували, три днї в році проводили його на ловах, кватири й підводи гонцям і послам королівським давали й доставляли теж доходи старості: від кождого дому к о л я д и грошів шість,

[1]) Архивъ Юго-западной России ч. V, том I, N-о XXI ст. 66, 70 і 71.

сторожівщини два гроші й віз сіна: „данину сю давали не тільки від земель міщанських, але й від дідівщин земських та боярських, на рівнї з міщанами“ [1]. Два привілеї короля Стефана: 1576 і 1581 р. полишають міщанам по давньому право користання зі спільних вигод навіть на землях, особисто переданих особам землянського стану. В першім з них король, звертаючись до урядників, панів і земляи Канївського повіту, заборонює їм гнобити міщан канівських та позволяє сим останнім користуватись „вольностями, які вони здавна мали не не тільки на своїх королївських землях, але й на землях княжих, панських і шляхетських, вільні входи мати, в лісах — зьвірів всяких, в ріках — риби волоком та кудою ловити“. В другім привілею 1581 року, король велить канівському старості доглядам сього, аби нїхто не зборонював канївським міщанам в просторі 5 миль від міста ловити по вподобі, рибу і зьвірів та ставити пасіки [2]. В подібнім положеню, хоч уже з більше відділеним станом бояр, являєть ся нам місто Брацлавль, яке лежало на західній границї степової України, в описї Брацлавського замку, зложенім 1545 року, міщани володїли великими пасіками, з яких кожда була більша від трох сїл, обіймаючи в себі менше більше милю землї. В пасїках тих вони користувались в дїдичнім праві орними ґрунтами, ставами, пчолами, ловлею риб і зьвірів, садами, огородами й иньшими пожитками, а величенних таких пасік належало до міста 27. Окрім сих пасік, від яких ані королеви, ані замкови ніякої данини не давали, міщани користувались теж спільними міськими землями й ґрунтами“. Зрештою відносини міщан до замку, права й повинности їх, нічим не ріжнились від положення земляи і бояр: одні і другі повинні були в рівній мірі клопотатись підтримуванєм фортіфікаций замку та будовою мостів у місті, одні і другі в часї, дещо перед описом, відбували військову службу: бояри являлись з усїми своїми людьми, а міщани доставляли з кождої пасїки двох узброєних їздців. Але вже від 1507 року бояри стали відділятись у виглядї окремого стану: стрічаємо вказівки, що всім роцї вони склали

[1] Ibid. № XXI ст. 66.
[2] Ibid. XXI. ст. 70—71

умову з міщанами, на основі якої добровільно зреклась продажі напоїв як по селах, так у місті, яку дістали від замку, з тим застереженем, що міщани возьмуть на себа обовязок платити 50 кіп грошей подимщини, що належалась від бояр в користь старости; коли ж староста не згодив ся потвердити сю умову, тоді земляне, разом з міщанами, зажадали від короля визначення комісії для осуду спірної справи. Слідом за тим бояри „для лїпшого порядку“ забажали мати осібного від міщан війта й від сього часу перестала, по словам акту, спільна їх військова служба [1])

Посуваючись далї на північний захід України, стрічаємо станове розвиднанне все більше та більше розвитим. Земляньский стан на західнім Поділлю, на Волині й у північній Київщинї був витворений далеко раньше, він представляв більше густу масу й розжив ся так сильно, що міг зірвати всї звязи з неслужбовими станами. Чим далї станемо повертатись в згаданім напрямі, тим більше розвитою стрінемо боярщину, тим більше кожде місто відокремлене від окружаючої його землї, тим більше громада замкнена в своїм міських мурах і первісне поняттє про суспільність територияльної власности переміновть ся на більше або менше широкі претенсії міщан до права користування сервітутами в даній місцевости. Так у Києві одним один слїд громадського володіння землею лишив ся в праві міщан, признанім королївськими наданнями 1571 і 1615 року, рубати дрова в околицї, зразу на просторі 5 миль від міста, а потім тільки від устя Ірпеня до ріки Кривця та в праві риболовлї на Днїпрі та його заливах на тім самім просторі [2]).

Але вже статут великого князя Олександра 1495 року позбавила їх права користуватись сїножатами і ставами в давних межах громадаських земель, а численні привілеї розпанювали вже з кінцем XV віка села й пустарі Київського повіту між панами і боярами литовськими [3]). Зрештою порядок сей постановив ся, ймовірно, не без завзятої боротьби, перекази про розлогість міської території й про старе право, силою якого

---

[1]) Ibid N-o CCXII ст. 530—533.

[2]) Сборникъ Муханова, вид. 2-го, ст. 386 і 448.

[3]) Акты Западной Россіи т. I NN. 120. 129. 151. 158. 171. 178; Акты Южной и Западной Россіи т. I N-o 72.

богато сільських округів прихилялось до міста, а дивною живучістю зберігались посеред київської міщанської людности. Зовсім несподівано спомини ці прокинулись з довговікового забуття вже в половині XVII. століття. В році приключення Києва до до Росії (1654) київські міщани вислали посольство до царя зі суплікою, аби потвердив і привернув старі права міста. Між иншими пунктами стрічаємо прохання про зворот місту старої міської території, на якій розміщувалось в сій порі місточко Димер та села: Демидово, Козаревичі, Глібівка, Ясногородка, Холм, Туровча, Мокрець, Петрівці, Переорка, Мостища, Кревичі, Крюківщина й за Дніпром — Вигурівщина та Рожівка, а також басейни двох річок: Котора й Сирця. Територия ся, по словам суплікантів, належала „предкамъ нашимъ, мѣщанамъ кіевскимъ, и дана имъ была отъ великихъ князей Россійскихъ, тому лѣтъ съ 200, а королевскихъ привилей на тѣ мѣста имъ не бывало, а шляхта поотымывало, маетности себѣ подѣлили, мѣстечки, села поосаживали“.[1]) В Житомирському та Овруцькім повіті роздавання земель службовим людям розпочалось ще за великого князя Свидригайла; наслідком скорого заведення боярського стану, вже з початку XVI віка земляни відібрали громадянам Житомирської землі останні їх ґрунти й пасіки, навіть такі, що не були надані боярам княжими привілеями й обмежили міщан тільки до земель виразно міських[2]). В Летичівськім повіті пустки, роздавані боярам, розділили громадські землі на декілька поясів; спеціяльна комісия, визначена королем в 1548 році, признала міщанам право до ліса й хутора, відділеного від міста боярськими землями; але опісля лісами сими заволоділи старости, а завзятий опір міщан против загарбання їх дав причину до довголітнього процесу, що протягнув ся до самого кінця XVIII століття. В протоці цілого сього часу міщани покликувались все на стародавне право громадського володіння ґрунтами на території над ріками: Згарою та Згаркою, й доказували безправність повстання боярських і шляхетських сіл на громадській землі[3]). Такий самий процес за право кори-

[1]) Акты южной и западной России, т. X, ст. 626.

[2]) Starożytna Polska, т. I, ст. 529.

[3]) Архивъ Юго-западной России ч. V т. I, NN. XIII, ст. 51, CCXIV, ст. 546 і CCXIII, ст. 580.

стання з лісів затяв ся між міщанами камінецькими й землянами, що володіли всіми селами, які окружали се місто, та був порішений королівськими комісарами в користь перших на основі присяги міщан, що вони мали з давен-давна свобідний приступ до лїса[1]).

На Волини розвиток боярського стану й розклад громади був ще повнїйший й розпочав ся далеко скорше: в Луцькій землї вже в 1432 році відріжнюють ся стани — з одного боку: „duces, boiari, milites et nobiles“, з другого „homines seu kmethones“[2]). В Кремінецькій землї з початку XV століття великий князь Свидригайло забирав громадї на користь бояр цїлі волости: так в 1408 році він надав своєму кухмістрови Мищицови „село Борщанку а борокъ и селище Кандитовъ, а лѣсъ Дѣдовъ со всѣмъ, что къ тымъ селомъ изъ вѣка и зъ давна слушало и тягло, со всѣми уходы и приходы, зъ приселки и зъ селищи“. В 1438 році привілейом, що надав кремінецьке війтівство „Нѣмчину Юрку“ великий князь признає йому право користувать ся не тільки спільними вигодами в межах міських земель, але й забирає на його користь село Підлїсцї „со всѣми входы и приходы, что къ тымъ Подлесцамъ прислухаетъ“ й село Денятин „со всѣми пожитки“ і т. д.[3]). Взагалї вже з початку XVI віка всї волинські громади стїснені в межах міських мурів і показують рідкі чи то слабі слїди давнїйшої спільности з окружаючою їх землею, або тільки далекі спомини про неї. Так ще князь Свидригайло відмежував незначну тільки частину громадської землї й лишень їй признав власностию міста Кремінця; так міщани міста Луцька користувались, на основі надання тогож великого князя, правом рубання дров й випасу худоби по дібровах і лїсах княжих, панських та землянських, що прилягали до міста; міщани міста Володимира користувались таким самим правом на просторі двох миль від міста, на основі надання в. к. Александра: Жиґмонт Август признав їм право риболовлї на ріцї Луаї, але обмежив право користання з лїса й пасовиск до простору одної милї від міста; в тім самім наданню король, потверджуючи місту право до деяких сїножа-

[1]) Ibid. Nr. CXX, ст. 295.

[2]) Ibid. Nr. I, ст. 1.

[3]) Ibid. Nr. II, ст. 4; теж Грамоти великих князїв Литовських, ст 5

тий, признає, що всі инші „грунты, поля, дубровы и сѣнокосы забраны панами Владимірскими[1]).

Коли звернемо увагу на якість державних повинностей, вложених на міщан в розглядании часі, то запримітимо одну загальну ознаку: чим сильнійше в даній місцевости зберіг ся громадський принціп, тим більше мешканці її приносять повинностей, та навпаки, — чим більше громада стіснена й прибита військовим станом, тим меньше вона сама приносить військових повинностей та замінює останні грошевими оплатами на користь князя, або замкового уряду. Взагалі коли розглянемо на основі актових вказівок державні повинности, які накладались на мешканців краю, стрічаємо ось такі головні їх роди: 1) обовязок доставляти на домаганне князя, або його намістника, або старости війська для походу против ворогів. 2) Обовязок боронити міські мури взагалі, а особливо замок від ворожих нападів та тримати постійну сторож в сих мурах. 3) Будувати й утримувати в порядку міські й замкові зміцнення та доставляти замкови зброю й бойві запаси. 4) Утримувати „полевую сторожу“ на границях своїх земель, себто посилати варти для забезпечення себе від несподіваного нападу ворогів, особливо Татар. 5) Доставляти підводи в часі воєнного походу для перевозу запасів та багажів. 6) Доставляти підводи для перевозу великокняжих послів, гонців та урядників, або чужосторонних послів, що йшли до великого князя, проводити їх в конвоях та давати їм квартиру й утримане в часі перебування в даним містї або землї. Вкінци 7) платити грішми або натурою певний податок князеви та „доходъ“ старості, як військовому начальникови краю. З усіх згаданих повинностий, з виємком останньої, тільки обовязок утримування та будови нових міських зміцнень постійно, в протязї цілого розгляданого часу, належить до обовязків міських громадян та протягаєть ся на них навіть у XVII та XVIII віцї, а тимчасом инші повинности згодом перегодом, в міру розвитку військового стану, переходять лишень на сей останній, а що до міщан замінюють ся на податок під ріжнородними назвами. Перемина ся наступала поволи природною дорогою: з одного боку князям потрібний був осібний військовий стан, обовяза-

[1]) Bod. Nr II. ст. 4; V. ст. 20 VI. ст. 29 і XXXVIII ст. 144—145.

ний особисто, на основі ґрунтового ленного володіння до точного сповнювання військової повинности; стан такий міг добути більшої військової вправи й навички, займаючись спеціяльно військовою справою; двигнути його в похід було лекше в кожду хвилю; він був, природно, залежний від княжого намісника, який в ролї військового команданта теж в спокійнім часі представляв для службового стану природну найблизшу адміністративну власть краю; рахувати ж на відповідну готовість громадських походів та на їх військову штуку було доволї труднїще. Громада привикла дивитись на військове діло як на оборону власної тільки землї; піднести загальний похід поза границї сеї землї без ясної сьвідомости місцевого інтересу було трудно. Взагалї громадський похід не міг мати такої гнучкости й рухливости, не міг піддаватись в такім ступни централїзації сил та управи, яка була потрібна для військового дїла. Тому то князї всюди, де було тільки можна, волїли радше піднести осібний військово-службовий стан. — З другого боку, з розвитком останнього та загарбанням через нього сїл і хліборобських ґрунтів, члени громади, що остались самі, стїснені в містах, занялись лишень самою промисловою й торговою дїяльностию, вважали надто тяжкими військові повинности й радо готові були від них відкуповуватись певними грошевими оплатами. — Провірити все те, що тут сказано, можемо на основі актових сьвідоцтв, коли розважимо сї ріжнородні відносини на ріжних місцевостях між принціпом військовим та громадським, які були вище розглянені. На Українї, де боярський стан був слабий, або й зовсім не істнував, обовязки членів громад, виходити на воєнні походи, боронити замків, відбувати „полевую сторожу“ і т. п. кладуть ся на них до кінця XVI, а навіть до першої четвертини XVII століття. Так королївське надання 1589 року обовязує міщан Чигринських ставати до воєнних походів під проводом старости. До сьогож обовязують надання й люстрациї: міщан Канївських — в 1552, Богуславських — в 1620, Корсунських — в 1584 і 1616 році. В 1571 році Білоцерківські міщани обовязані ще відбувати полеву сторожу, в 1620 р. Богуславські міщани повинні були проводити королївських гон-

ців і т. и.[1]). Чим далі будемо повертатись на північний захід від України, тим менший розмір військових повинностий, вложених на міських громадян, тим скорше сї останнї від них освободжують ся. Так у Київі, по змістови надання 1544 року, міський загальний похід повинен був ставати під проводом намісника тільки в разі конечности скорої погонї за Татарами, міщани відбували ще полеву сторожу та стерігли замок, але від утримування й проводу гонців і послів були освободжені[2]). В Брацлаві, по словам опису замка 1545 р. міщани вже перестали вибиратись на воєнні походи й навіть оборона замку належала до обовязків самого лишень замкового уряду[3]). В Летичові, Смотричу, Камінци та иньших подільських містах про військову повинність міщан зовсїм не згадуєть ся, за те вони обовязані платити доволї значні податки, визначені на утриманнє міських уміцнень, на дохід старости й на користь королївського скарбу. Коли один раз в протоці XVIII віка і згадуєть ся в Камінци міську мілїцию[4]), то істнованнє її не треба відносити до установленого з давен звичаю; мілїция ся була хвилевою, пильною річию, викликаною постановою подільського соймика, по причині наближаючого ся до воєводства козацького повстання. — У Волинських містах обовязки військової служби перестають теж дуже скоро: Луцк ще за великого князя Казимира був освободжений від достави підвод в воєннім часї, а в наданню 1497 року останній раз згадуєть ся про обовязок міщан оборонювати замок та являтись на війну й се лишень в крайній потребі. Міщани Владимирські з давен завели звичай давати намісникови „челомъбитіе", відкуповуючись від походів; вкінци, в 1509 році вони освободжують ся від них королївським привілейом, який приписує їм замість сього „платы

---

[1]) Ibid. XX, XXIV, XXI, CCXIII, Акты Южной Россіи т. I Nr. 160, Starożytna Polska т. II, ст. 520. Після першої четвертини XVII в. не згадують ся загальні походи українських міст тому, що вони війшли в склад козацьких полків — у другу готожну форму громадського походу. Міста українські, ставши центрами козацьких полків і сотень, повернули до давного свого земського значіння.

[2]) Сборникъ Муханова Nr. 91.

[3]) Архивъ Юго-западной Россіи, ч. V, т. I, Nr. CCXII, ст. 529.

[4]) Ibid. Nr. LXV, ст. 200.

местскіе платити и подводы давати по давнему". — Замок вони повинні боронити тільки в такім випадку, коли намісник з гарнізоном вибересь з міста в похід[1]). — Зовсім рівномірно з освобожденнем міст від військових повинностей, росте обтяженне їх „мѣстскими платами". Там, де міські горожане несуть військові повинности, привілеї виразно заявляють, що вони „платовъ" на користь замку не приносять та нїякої даннни з землі не дають, або, коли й згадують даннну, як дохід старости, то в вона дуже мала. Так, наколи в Чигринн, Корсунн, Звенигородцї привілеї зовсїм не згадують про даннну, а в Каневі в 1552 року міщани давали тільки старостї від дому 8 грошей коляди й сторожівщинн та по одному возови сїна — в Брацлаві вони давали на рівнї з селянами подимщину, від якої ще в 1507 роцї увільнені були земяне, крім сього осип та иньші повинности натурою, а в 1552 роцї скількість грошевої даннни була ще побільшена. В Київі 1544 року міщани давали „плать зъ корчемъ и контрибуцію на замокъ". В Луцьку й Володимирі 1532 року на міщан вложений був обовязок платити помірне „потому якъ въ иншихъ местахъ и въ Берестю померное есть" мостове та податки сї дозволено вживати на куплення зброї й бойових запасів для замку. Вкінци в подільських містах, в яких зовсїм не згадують ся про військову повинність міщан, вичислюють ся численні грошеві та натуральні оплати. Так, по словам ревізиї 1564 року, міщани Смотрича обовязані були платити значний чинш від домів і земель, що були в їх уживанню, себто поземельне й подимне, податок за право виробу горівки й пива, себто „варове и слодове", давали осип, себто даннну збіжем натурою, кащизну, себто податок за право продажі напитків і т. инь.[2]). О скільо прибільшенне плати було в звязи з освобожденнем міщан від військової повинности ясно вже з самого розділу обох обовязків, але инколи в самих навіть грамотах заміну ся вказуеть ся виразно. Вище наведені були приміри заміни військової повинности на „плати" в Брацлаві й Володимирі й коли крім сього почислимо ще дві люстрациї міста Корсуня,

[1]) Ibid. NN. IV. V і VI.

[2]) Ibid. NN. XXI. CCXII. VI. Ш і сбірник Муханова N. 91.

переведені в 1616 і 1622 році, то можемо переконатись про се ще ясніше: перша з них занотувала в Корсуні 200 міщанських домів, „которые ни чинша не платятъ, ни повинностей никакихъ не отбываютъ — только одну военную службу". Наступаюча потім, в ній опісля, люстрация не згадує зовсім про військову повинність, але за те потверджує, що міщани повинні платити чинш і давати осип[1].

В Ковні міщани, християни та Жиди були освобожені від військової повинности й замість неї платили певну скількість даннин під ріжними назвами. В 1547 році королева Бона знесла ці даннини й замінила їх на правильний податок — по одному червінцю від кождого дому — а опісля ковельські старости перемінили одно з сіл, належачих до староства на так звану „выбранецьку слободу" й розділили розходи на утриманє міліциї між замком, містом Ковелем, місточками: Мляновичами й Вижвою та мешканцями довколішних сіл[2]).

Ступневий перехід міщан від військової повинности до „плати" грішми або натурою викликав у ріжних містах, відповідно до місцевих умовин та вкорінених звичаїв, найріжнородніші форми даннин, відомі під численними назвами й нерівномірно заступаючі замінену повинність; бажаючи привести їх до одного знаменника й постановити правильний дохід, державна власть мусіла вкінци формувати якість та розмір міських повинностий. Таке формуванє стрічаємо дійсно в статуті Жигмонта Августа 1557 року. Король, освободжуючи остаточно всі міста від решти, лежачих ще на них повинностий, себто від „стациї", перевозу писем та обовязки доставляти підводи, означує точно скількість податків, накладаних на міщан і розклад їх робить залежним від скількости земель, що остають ся в їх уживанню: так орних, як осельних; крім того статут обтяжує податками два важніїші промисли: продаж напитків і торговлю мясом та постановлює подушний податок від „коморниковъ" (бурлак), що жили по містах і по-

---

[1]) Bibl. Nr. CCXIII, str. 542.

[2]) Выбранецькими слободами називались села освобожені від всяких повинностей та податків, замість яких мешканці відбували військову службу під проводом старости або приватного пана. Bibl. NN. XII i XIV.

димний податок від міських домів[1]). — Статут сей виданий взагалі для всіх міст великого князівства Литовського й хоча de jure тільки доторкався ся сих міст, в яких міщани відбували ще військову повинність, всеж таки він дав нам доказ, що заміна останньої на грошеві оплати вже доконалась з незначними виїмками всюди на землях великого князівства.

В міру сього, як громадський принціп що раз дужче обмежуваний військовим станом, уступав останньому громадську територію й відхиляючи від себе військову повинність, ставав ся міщанським (себто торговим лишень і ремісничим) станом, в міру сього змінялась і внутрішня самоуправа й самосуд громади. При переважі погляду на край, мов на жерело військових сил держави, князі литовські дивились на землі й міста великого князівства як на військові оселї, мешканці їх в час спокою були якби військом, хвилево відпочиваючим по воєннім походї: наслїдком того погляду власти, що проводили загальними походами в часї війни, лишались начальниками округів, повітів або князівств, з яких являлись сї стяги на війну під їх провід. Удільний князь або великокняжий воєвода, намісник, староста силою свого значіння в ролї начальника війська, осередкував в своїх руках і в спокійнім часї зверхну судову й адміністративну власть в підвластнім йому окрузї або краю. Сї начальники доглядали порядку й ладу в повітах й містах та судили злочини й позви, що трафлялись між землянами. Служебний стан, обовязаний, силою наданих йому князями земель, не тілько до військової служби, але й до послуху зверхній власти князя — природно піддавав ся особі, що представляла сю власть в даній місцевости. Тільки в XVI столїттю, при редакції Литовського статута, вперве судова й військова управа була роздїлена й коли не зовсїм, то принайменьше управильнені були лїпше законом відносини обох сих управ. Суд дістав устрій колегіяльний, з допущеннем до його складу осіб, вибираних землянами, старости-ж важнїйших замків (ґродів) затримали тільки значіння предсїдателїв з'орґанїзованих по новому закону судів.

---

[1]) Акты Западной Россіи, т. II, ст. 74—75, 92 й 95; Архивъ Юго-западной Россіи, ч. V, т. I, ст. 66—67, 83, 125, 533, 539, 550 і 559.

Але устрій сей був формулований вже в тих часах, коли з одного боку правительство, приготовляючи унію Литви з Польщею, старалось розширити права земян і по спромозі зрівнати їх з правами польської шляхти, з другого-ж боку самі земляне, розсівшись сильно на землях, почували свою силу й прямували занять незалежне становище, подібне до сього, яке в Польщі виробив собі шляхетський стан: одначе до часу видання Литовського статута власть адміністративна й судова над службовим станом була лишень в руках самого князя, або його намісника — старости. В виші відносини до останнього мусіли станути громади: самосуд і внутрішня самоуправа творили з давен відріжняючу окремішність громадського життя — ціле значіннє останнього осередкувалось в отсім праві.

На лихо годї було його зберегти: з одного боку громади України не розвили свого побуту до повної суцільної системи, не формулували його у виглядї виразних узаконень або хартий, подібно як громади західноевропейські. Вони сходились на вічa, обдумували справи, керуючись лишень звичаєм та особистим почуттєм справедливости присутних членів, але ніколи не пожурились, ані закріпити сї обичаї у формі статута й надати їм таким чином спроможність до правильного законодатного розвитку, ані забезпечити собі право громадської самоуправи й самосуду, подібно як Новгород, умовними, наданчими, судовими й потверджаючими привілеями, які вони могли б при пригідних обставинах дістати від зверхної княжої власти. З другого боку громади скоро відхиляють ся від військових повинностий та стараються їх відвернути від себе, замінюючи їх ступнево натуральними повинностями в користь замку, або старости, або на плаченнє податків в користь держави; вони навіть скидають зі себе при першій нагодї, обовязок оборони власних міст й стараються у князів добути освобожденнє від нього, наче особлившої полекші, таким чином міські громади самі себе добровільно розброюють та з огляду на безпосередні вигоди, випливаючі з освобождення від повинности, яка дошкулює їм в щоденнім житю, жертвують можливість збереженнє дїйсним способом права, що становили цїлу основу громадського життя, засуджують себе добровільно на ролю пасивного опору в боротьбі за сї права.

Справді боротьба військового й громадського ладу на Україні дав нам картину пасивного лишень опору з боку другого, а ступневого активного напору з боку першого з них. Так військовий стан поступає вперед, користуючись конечностию, вложеною на нього княжою властию, аби з початку загарбати громадам їх сільські території, потім зовсім відокремити ся з громади, виробити собі станові права, захистити їх законодатною дорогою в Литовськім статуті й опираючись на своїй численности та значінне в державі, й також на обставинах, в яких ставилось правительство, обмежити се останнє та й, на кінець, зрівняти ся в правах з незвичайно розвитим польським, шляхетським станом. — Рівночасно громади уступають крок за кроком перед напором земян і обмежують ся в боротьбі безплідними протестами й скаргами, відкликами на звичаї „якъ здавна бывало“ й потїхою, що по кождій уступці ще остають ся їм ще клапті колишнього ладу, при якім вони утримати змагають ся. Але в боротьбі вони не мають спромоги, ані ясно формулювати свої домагання, ані вказати на письменний документ, щоб був за ними, ані підтримати свій протест збройною силою й опертим на ній значінням в державі. Таким чином, коли останки громад і збереглись по міських оселях, що добули пізнійше самоуправу, хоча змінену дещо маґдебурським правом, то се не залежало від сили, завзяття й удатности властивого протеста, лиш тільки сїй обставині, що правительство зважало більш користним для себе: зберігти торгові й промислові центри, що дали спромогу прибільшити засоби державного скарбу, які показали ся дуже скупими наслїдком односторонної військової орґанїзації краю, — а також охоронити від остаточного упадку стан конечний для утримування й будования твердинь, доставляючий на сю ціль значні грошеві й натуральні повинности.

Стративши сїльські округи, що перейшли майже без опору на власність службового стану, замкнені в міських мурах й позбувшись в їх просторі навіть права носити зброю, громади зберегли до певного ступня самосуд та самоуправу тільки під покривкою привілеїв, наданих їм на маґдебурське право: але се самоуправа носила все слїди штучного свого походження, сього зверхнього способу, яким вона була запоручена. Давнїйша вічева рівноправність членів громади, дав-

вийше значінне вічевих зборів — заступають ся виборними урядниками здебільшого під контролею чужих властий, урядниками, суд їх піддають ся, як вищій інстанції, відповідно до обставин, судови короля, старости й навіть приватного володільця та його економа; поліційна управа й догляд над збиранием податків переходить теж здебільшою зовсім, инколи ж тільки в певній мірі, в руки старости або приватного володільця. — Але й таке умовне тільки збереженне міської самоуправи було здебільшого добровільною уступкою, зробленою міським громадам правительством; з тексту самих привілеїв бачимо, що вони до значного ступня привертають втрачені вже права міщан та, що положенне останніх в часї безпосередно попереджаючім виданне привілеїв кождому місту з окрема, було в порівнянню далеко більше стіснене, ніж потім, коли маґдебурське право вийшло в житє. — Страта первісної громадської самоуправи доконалась двома дорогами: 1) Настановленнем князями відільних міських, дідичних війтів та уступкою на їх користь особними привілеями, суду над членами міської громади; 2) фактичним розширенним старостинської власти. — Розглядаючи першу з тих поль, повинні ми гостро відріжнювати привілеї на уряд війта, з полишенним йому власти суду над міщанами по нїмецькому праву, від привілеїв, що надавали безпосередно містам се право. — Наколи другі з тих привілеїв, полишаючи містам право вибору урядників і підвластности їх судови, запоручували до певного ступня міську самоуправу, перші відступали тільки княже право карного суду в громадах, що не підлягали ще судови старости, певній особі зі службового стану, а попри се, вкладаючи на ї обовязок військової служби, віддїлювали на ї користь значну частину міських земель і міських доходів. Взорець такого привілею стрічаємо в привілею, виданім великим князем Свидригайлом Нїмчину Юрку з Буська на уряд дїдичного війта в містї Кремінци — Він наданий Юркови наслідком його особистого прохання, без відома й згоди міщан, та вкладаєть ся на нього два ріжнородні обовязки. В одного боку війт (в значінню нїмецького vogt'a) обовязаний виконувати карний суд над міщанами, тубольцями й кольоністами, яких віддїлюєть ся з під заряду инших властий та визначаєть ся йому за те нагороду $\frac{1}{3}$ податків, побираних князем від міських земель, $\frac{1}{4}$ судових оплат.

побори з „ятокъ резничихъ, пекарскихъ и свецъкихъ“ і дохід, побираний від деяких міських млинів. З другого боку, той самий привілей надає війтови „ку его войтовству“ декілька сіл, що належали ще до міста й право користання з міських вигод, з обовязком відбування з тих маєтків військової служби [1]. Таким чином уряд міського війта містив в собі два ріжнородні значіння: на основі одного з них війт діставав ґрунтову власність й ставав у ряди службового стану — землян, положення вигідне само про себе при ступневім розвитку військового стану та ще й тому, що відбуваннє його були сполучені важнійші доходи; на основі другого значіння був війт неначе представником міщанського стану та його суднею в справах карних „великих и малих“, але се друге значіннє, стрічаючи пасивний опір з боку міщан, домагалось постійної присутности війта в містї, що не все могло погодить ся з його обовязком, як члена військового стану; та ще при ступневім упадку в державі значіння міщан, воно немов то дещо понижувало війта в ряді землян; вкінци після надання містам маґдебурського права, судова власть війта перейшла на виборних магістрацких урядників. Таким чином, війти настановлені князями, дуже скоро починають повертати свою увагу лишень на старання про утриманнє земель, доходів і військової повинности, що було сполучене з урядом війта, та відхиляють ся від обовязків судових, привязаних до сього уряду. Війтівства стають ся новим родом землянських бенефіцій і в отсім характері переходять в спадщині, продають ся, заставляють ся на земельні маєтки їх володільцями. Так королева Бона купила луцьке війтівство від „дочекъ войта Луцкаго Яна“ й потім проміняла частину доходів, що належали до війтівства, з луцьким старостою, князем Санґушком — Коширським за декілька сіл, належали до Луцького замку. Вичислюючи доходи й доми, що належали до війтівства й були відступлені старості, королева ясно висказує в замінним листї, що війтівство вже зовсім майже стратило своє судове значіннє. Вона ясує новому володільцеви, що без огляду на титул війта, він не буде мати права, анї настановляти ляндвійта, анї судити міщан, що сї функції

[1]) Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. V. т. I. Nr. II, ст. 3.

перейшли вже до міщан силою наданого місту маґдебурського права й що в сїм напрямі війтови лишивсь тільки один лишень формальний привілей — потверджувати вибраного міщанами ляндвійта [1]). Другу частину війтівських доходів та „Караимовское поле“, що тут нележало, королева продала 4 роки опісля землянинови Іванови Яцковичеви Борзобогатому; вичислюючи докладно в актї продажі позбувані доходи й землї, згадує королева про судову власть тільки злегка й звертає увагу на се, що війт повинен числити ся з правами, наданими „месту тамошнему Луцкому“ [2]). — В XVII віці лишив ся тільки титул по шляхетських війтівствах, значіннє судового уряду зовсїм затратилось і війтівства, подібно як староства та иньші бенефіциї, роздають королї шляхтичам в нагороду за заслуги. Так король Ян III надав полковникови Булизі, вакантне Овруцьке війтівство, запоручуючи йому доходи й землї, привязані до сього уряду, але не означуючи зовсім основ, мимоходом згаданої, судової дїяльности. По смерти Булиги король надав те саме війтівство шляхтичеви Мнисевському, що відступив його овруцькому хорунжому, Трипольському; у відступнім актї Мнисевський зовсїм навіть і не згадує про судові обовязки, лишень докладно вичислює доходи передаваної бенефіциї. — З пізнїйших актів довідуємось, що однісїнький слід колишнього значіння дідичного уряду овруцького війта, лишив ся в праві потверджування вибраного міщанами ляндвійта, при чім сї останні вибирали тільки одного кандидата, так, що війт не міг відмовити потвердження, або впливати на вибір вибиранням одного з кількох представлених кандидатів та обмежував ся чисто формальним потверженнєм доконаного вже вибору [3]). — Таким способом проба передання міських громад в судовім напрямі під заряд війта не доконалась: вона довела тільки до сього, що війти, відрікши ся від судової власти, затримали тільки, як в згаданих випадках, міські землї й вигоди в характері приватної власности, віддавши саме право суду своїм намісникам — ляндвійтам, що потім, при заведенню

[1]) Ibid. Nr. X, ст. 45.
[2]) Ibid. Nr. XIV, ст. 52.
[3]) Ibid. NN. XLIX ст. 168, LXXXV, ст. 230, CXCVII, ст. 492, CXCIX, ст. 495.

маґдебурського права, стали виборними урядниками; або й самі міста викупили від війтів їх уряди й замінили їх із дїдичних на виборні, або вкінци, королї надавали безпосередно містам привілеями, що заводили маґдебурський міський устрій, право вибору війта з посеред себе й обовязувались не видавати шляхтичам привілеїв на війтівство певного міста, а видані вже привілеї касувати — примір останнього із згаданих випадків стрічаємо в привілею, наданім королем Августом II місту Камінцеви [1]).

Коли потвердженнє війтів, спосіб, що мав погодити громадський пріпціп з військовим, лишив ся майже без впливу на суд і самоуправу міських громад, тим більше важною в тім напрямку була коллїзія останніх з властию старост, як представників супротивного їм пріпціпу. Вже по своїй основі власть ся не могла зжити ся з міською самоуправою: постійно являлись спірні предмети, до яких заряду заявляли свої претенсиї так старости, як і міські громади, бажаючи їх придїлити — кождий в круг своєї дїяльности. При непостійности й неписаности звичаєвого права, скількість спірних предметів день у день росла й при переважній силї представників військового пріпціпу, неминучо спір мусїв був довести до остаточного потолоченья міських громад та до приведенья їх на сей ступень залежности, на якім вже опинились сїльські громади. Перегляньмо по актам відносини старост до міст в тім часї, коли заведенне маґдебурського права припинило дальший розвиток старостинської власти й почасти приневолило її відступити в богато дечім що вже й захопила: намісник княжий або староста в характері військового начальника округа й провідника службових людий, був судею земян і підвластних їм селян; а тимчасом земляни відділились зовсім від громади, як осібний стан, хоча й далї жили не тілько на землях найближших від міста й помішаних з міськими хуторами, але й у самих таки містах [2]). Певна річ, що в колїзиях з міськими обивателями, земляни не бажали підлягати постанові зборів міщан і давали старості спромогу покликувати їх перед власний суд. З привілея, наданого Жиґмонтом I місту Воло-

---

[1]) Ibid. N. CXIX. ст. 294.

[2]) Ibid. N. XX ст. 63

димирові 1509 року, видко, що старости не відхилялись від суду в мішаних процесах між землянами й міщанами навіть в сих містах, що вже дістали маґдебурське право й що безсуперечно рішали такі процеси в усїх иньших містах [1]). Таким чином судови громади міської підлягали тільки процеси, що трафлялись тільки між її членами. Але й у сїм напрямку судова власть переходила агодом перегодом в руки намісника — останній, в характері військового начальника сполучував у своїх руках внсшу поліцийну власть в околиці: при недокладнім знова розмеженню юридичних понять, догляд над порядком був нерозлучно звязаний з правом карання його забурників, а проступки против публичного ладу змішувались взагалі з карними злочинами. Таким робом при раз у раз піднимаючім ся значінню старости міщани в більшости випадків стали його підсудними в карних справах „великих і малих". Так з привілею наданого в 1494 роцї місту Київу великим князем Олександром, провідуємо, що місцеві воєводи присвоїли собі цїлу полїцийну й значну частину судової власти в містї та що великий князь мусів був відмінити богато постановлених ними звичаїв: воєводи настановляли з поміж слуг своїх осібних полїцийних урядників, що називались осмниками, які не тільки доглядали ладу, але й захопили значну частину судової власти. Ось права й обовязки осмників по словам вище наведеного привілею: „Передъ тымъ... коли которого купца христіанина, або мѣщанина, або козака застанетъ осмъникъ непочестныи рѣчи дѣлаючи зъ бѣлыми головами, тогды... воевода таковыхъ, чимъ хотѣлъ, тымъ каралъ". Далі осмник повинен був оглядати всї поживні продукти, привожені до міста на продаж та відбирати від них десятину на користь воєводи; до обсягу його судової власти належали: розглядання процесів, які трафлялись, і кривд заподїяних ким небудь на березі ріки або на просторі від берега „какъ-бы

[1]) Ibid. N. VI, ст. 30. „Тежъ поведали намъ, штожъ коли земяникъ або служебникъ намѣстника володимерского, взаемившися на которого мѣщанина, заруки имъ заручають, тые заруки въ нихъ намѣстникъ себе береть силомъ въ правы городскомъ судить. А того нигде по мѣстамъ нашимъ нетъ, и где права майтборские суть, врадники наши силою не судить и тыхъ заруки не беруть".

палицею докинути", тож процеси за крадїж білля й за бійки між жінками. Осминки попри се збирали по місті податки й міські доходи, доглядали над безпекою міста й накладали грошеву кару в користь воєводи на міщан „которые часу лѣтняго въ домахъ своихъ огонь держали, и въ ночи съ огнемъ на мѣстѣ въ домѣхъ сиживали" і т. инь. [1]).

Окрім значіння начальника поліційної власти, воєвода староста або намісник виповняв ще два обовязки, що позволяли йому тиснути на кождім кроцї міську самоуправу й захоплювати право суду над міщанами: він був комендантом міської твердині й поборцею державних податків. — Значіння намісника, як коменданта твердині давало йому перевагу над міською громадою ще більше діймаючу, нїж значіння судії службового стану й начальника місцевої поліції. При військовім устрою краю великі князї литовські признавали місту передовсїм значіння твердині й потім старались по спромозї все більше зміцнювати міські фортифікації або заводити нові, зваливши обовязок утримання й будови фортифікацій на мешканців міста. Значно пізнїйше в очах правительства міста прибрали значіння торгових центрів і пригідних платників податків; первісно же фортифікаційні будови майже одиноко займали його увагу. Богато людних місцевостий признано містами тільки на основі сього, що лежали в таких стратегічних пунктах, які були придатні на твердині й на сїй основі правительство видавало постанови про засновуваннє нових міст; часть теж приватні особи діставали дозвіл на переміну своїх сіл на міста, або основаннє нових міських осель, коли тільки обовязались збудувати замок. — Але до сього, аби завести й підтримати численні твердині, потрібні були значні грошеві засоби, яких не мало правительство, анї приватні особи й тому то треба було вложити сей обовязок на людність самих міст. Коли справа доторкувалась старого міста, тодї обовязок падав на його громаду, коли ж засновувалось нове місто, тодї правительство й приватні володільці старались притягнути людність ріжними пільгами й оселити її при новім замку. В кож-

[1]) Акты Западной Россіи т. I. NN. 120 і 170. Грамоты великихъ князей Литовскихъ, ст. 50. Сборникъ Муханова ст. 147—148.

дім разї, чим заможнїйша була людність, тим лїпше могла вона виповняти вложений на неї обовязок, тим достатнїйша й повнїйша поміч припадала для замку; тому то так правительство, як і приватні особи старають ся надати міщанам торгові полекші, які одначе робить ся залежними від вигод замку й від повинностий, відбуваних на його користь. — Таким чином, коли з одного боку являєть ся прямованє до підтримання міського стану, щоб не позволити йому піддатись службовим людям, подібно, як се сталось з сїльськими мешканцями, та й до розширення його добробуту, з другого боку виступає ясно бажаннє тримати міста в повній залежности від замку й повернути на користь останнього засоби, набуті дїяльностию міщан. Опісля, коли показалось неможливим досягненнє обох цїлий разом, правительство надає містам маґдебурське право, запоручує їм в певних відносинах самостійність, але всеж таки визначує значну частину міських доходів і повинностий на користь твердинь і їх узброєннє та й не може найти спромоги, аби розмежити міську самоуправу і власть старости, як начальника твердинї [1]. Коли міста, навіть тодї, коли уже маґдебурське право оборонювало по части їх самостійність, не могли вповнї освободитись від впливу старост, то се було ще труднїйше перед набуттєм привілеїв на се право. В містах нових, особливо паньских, тому що основаннє твердинї виходило основною причиною повставання міста й усї пільги, надавані міщанам, випливали з сеї причини, — перевага замкового старости або володїльця, розумієсь ся, з самого початку вже ставала неминучою й міщани мусїли піддаватись їй безумовно в усїх відносинах; одначе й у старих містах, які мали ще перекази про громадське житє власть начальника замку скоро прямувала до знищення не тільки громадської самоуправи, але й особистої свободи міщан. Розмір повинностий сих останнїх що до будови, утримування й узброєння твердинї означував ся звичаєм й конечною потребою; старости

[1] Архивъ Юго-западной Россіи, часть V, т. I, NN XLI, ст. 154; CX, ст. 272; CXXI, ст. 300; CXXVI, ст. 314; CLII, ст. 336; CLV, ст. 406; CLVI, ст. 410 і CLXVI, ст. 432. Всї ті документи сьвідчать про постійні колізиї маґістратів міста Камінця і Львова з начальниками місцевої твердинї до самого кінця XVIII. століття.

по яких боцї була власть і сила, розширювали все більше й більше „замкові повинности“. — та змагали ся врахувати в їх число не тільки обовязки, що безпосередно належали до утримування міських фортифікацій та узброєнь, але й богато таких услуг, які тільки при дуже широкім толкованню могли мати звязь з обороною міських фортифікацій, а всеж таки звалювались важко на міщан та що раз більше позбавляли їх самостійности.

Ось декільки актових свідоцтв на потвердженне вказаного впливу замків і їх начальників на склад міського житя. Погляд правительства на місто, головно як на уфортифіковане місце стрічаєть ся майже в усіх привілеях, виданих або на право основання нового міста, або на розширенне цілї старого. Так Жигмонт I. дарував місто Кременець виленському епископови під умовою, що він „замок і місто Кременець осадить, укріпить і більшу осаду людей при ньому заложить“, а по смерти епископа, „тому що замок і місто недостаточно були основані й укріплені, аби могли успішно видержати ворожі напади... королева-ж Бона приймила на себе дбалість про його оборону й укріпленне“, то король в 1556 роцї дарував їй місто Кременець. На таких самих умовинах королева дістала маєток Ров, збудувала в нїм замок і скликавши мешканцїв основала місто Бар [1]). В 1579 роцї король Стефан позволяє Замойскому основати на ріцї Морафі місто Шаргород, під умовою збудованнл в нїм замку і для приманення людности, освободжує мешканцїв, які в нїм оселять ся, від всяких податків на 20 лїт [2]). В 1574 роцї король Генрих позволяє київському земляннинови, Яцкови Бутовичеви в його маєтку Брусилові „замокъ своимъ коштомъ и накладомъ заложити и сбудовати и мѣсто осадити на шляхахъ татарскихъ, ку пожитку своему и иншимъ многимъ именамъ и селамъ господарскимъ, и тежъ иншимъ панамъ шляхетнымъ и всему иному краю ку великому и спокойному убезпеченю отъ непріятеля-поганства Татаръ“. Для заохоти-ж мешканцїв будучого міста до доброго утримування твердинї, король по-

[1]) Ibid. Nr. IX, ст. 40 і 42. Starożytna Polska, т. II. ст. 1035.
[2]) Starożytna Polska, т. II, ст. 1053.

зволяє їм торгувати горячими напитками й постановляє в місті два ярмарки[1]). В 1584 році король Стефан позволяє шляхтичеви Гербертови заснувати місто Фельштин на тій основі, що він вже поставив у згаданім маєтку деревляний замок, і для того, аби притягнути міщан, король надає будучому місту маґдебурське право та освободжує його від податків на на 4 роки[2]). Жиґмонт III надає богато містам маґдебурське право, торгові користи й пільги від плачення податків, та ще позваляв богато володїльцям засновувати нові міста, аби довести до будови нових твердинь і замків. Привілеї видавані сим королем містам: Чигринови, Горохови, Уланови, Сальницї, Вербівцеви, Баркови, Крилову, Лисянцї, Копайгороду та иньшим, вказують на постійні заходи правительства коло прибільшення скількости твердинь та притягнення до міст свобідної промислової людности, якаб могла нести повинности, конечні для узброєння й утримання сих твердинь. — Так, приміром в привілею, виданім Лисянцї, говорить ся: „Ми позволили на ґрунтї нашім україннім, названім Лисянка... місто осадити людьми добрими і честними. А, щоби збільшити їх оборону і безпеку, доконечні в українній сторонї, що лежить у сусїдстві з неприятелями хреста сьвятого і на самій дорозї їх, і щоби піднести їх значіннє, ми надаємо їм маґдебурске право... за те вони мають ставити палїсаду і окружати себе стїнами і баштами... а кождий із міщан має заосмотрити ся рушницею доброю, двома фунтами пороху і копою куль; кождий же, що не заосмотрить ся або не схоче мати у себе висшеозначених предметів необхідних для постійної оборони города, буде підпадати карі, назначеній замковим нашим урядом“[3]). — В привілею, виданім місту Горохови сказано: „Для лїпшого порядку в городї Горохові, а іменно для охорони й укріпленя його... ми надаємо сьому городу маґдебурске право... всї загалом міщане будуть обовязані: воколо города вал в порядку висипати, високо його двигнути і дерием покрити: потім полїсаду і башти укріпити; також огнестрільне оруже — більшого й малого

---

[1]) Архиепископ Юговап. Россіи, ч. V, т. I. Nr. X*II, ст. 78.

[2]) Starożytna Polska, т. II, ст. 961

[3]) Ibid. Nr. XXXV, ст. 136—137

калїбра, порох, кулї й все инше, для оборони доконечне, на свої сили і кошти, відповідно до наших вказівок — здобути; також греблю коло города направляти й удержувати, по давному звичаю“[1]). В усїх привілеях, виданих містам, на маґдебурське право основно обговорений обовязок їх не відхиляти ся від праці при фортифікаціях, а при перечисленню міських доходів, віддїлюють ся певні рубрики спеціяльно на утриманне твердинї; до таких доходів належали: п о м і р н е і м о с т о в е, себто мито, побиране за кожду міру, спроданого на міськім ринку збіжа й мито збиране за переїзд через міські мости і взагалї за в'їзд до міста та за право прогону худоби через місто — сї два роди оплат у Володимирі призначувались спеціяльно „на армати, ручницї, порох, салїтру“, в Ковлї на утриманне палїсади і т. инь.[2]). Далї с о ш (шос), себто податок від кождого забудованого двора; він уживав ся на управу фортифікацій під доглядом старости[3]). Опісля „на оборону города“ призначені були оплати побирані від всїх важнїйших родів міської продукциї: від фабрик і складів, вовняних виробів, від роблення воску, від мясного промислу, куреня, горівки й пива, оплати від купецьких лавок і крамниць, від привоженої до міста соли й воску (себто в о с к о в е і с о л я н и ч е) і т. инь. Вкінци в значнїйших містах дохід, який побирало місто від селян, осілих на міській землї, теж призначував ся на утриманне міських фортифікацій[4]). Окрім перечислених грошевих оплат міщани повинні були приносити й натуральні повинности для підтримування міських фортифікацій. Вони обовязані були будувати мости й греблї, городити палісади, ставити башти, твердинні

---

[1]) Ibid. Nr. XXV, ст. 92—94; теж привілеї, надані иньшим містам, в яких висказані причини основання міст, подібні до наведених; Див. само там XXIV, ст. 85; XXXII, ст. 127; CXV, ст. 282; Starożytna Polska, т. II, ст. 962, 974, 1012, 1013, 1014, 1017. 1043, 1045, 1049 і т. инь.

[2]) Ibid. NN. VI, ст. 31, XXIX, ст. 110—111; Starożytna Polska, т. II, ст. 1034.

[3]) Ibid. Nr. VII, ст. 35.

[4]) Ibid. NN. XXXVIII, ст. 145. XL, ст. 152 і LXXXIII, ст. 228; Акты Южной и Зап. Россіи, т. I, Nr. 115; Starożytna Polska. т. II, ст. 519, 540. 1034; Акты Запад. Россіи, т. I, Nr. 120.

брами й міські мури, присаджувати в них бійниці, підтримувати твердинні рови й вали, переробляти існуючі вже фортифікації по пляну, поданому старостою або паном замку, доглядати робітників, найнятих для будови і т. инь. [1]). Погляд над правильністю сплати всіх вище означених данин і над докладним виповнюванням натуральних повинностий лежав на панови замку або на старості й таким чином розширював його власть над міщанами; попри се останні, крім повинностий, плачених властиво на користь замку, повинні були давати утримання ще й його начальникови — старості. Кошт сей зразу незначний, зі значінням добровільного дарунку (коляди), з часом виріс під постійним натиском староствнської власти до доволі важких розмірів. Під вимовкою особистого свого утримання старости накладали на міщан найріжнороднійші побори, відповідно до сього, оскільки в кождім місті спромогли вони завести звичай певної данини, або повернути на приватну користь дохід, побираний ними первісно в користь держави. Так в актах стрічаємо сліди, що в ріжних містах і в ріжних часах міщани платили в користь старости: капщину, себто оплату за право продажі напитків, окрім якої старости домагались ще десятини від солода за право виробу сих напитків; осібний податок від городів, гумен і дворів, відому під назвою верховщина; осібну суму гроший, під назвою жалованє, якого скількість до сього ступня підносилась, що, по словам скарги львівських міщан, воно рівналось майже сумі всіх оплат, віддаваних на користь замку; далї старости постановили осібний податок, під назвою квитове який побирали від купців чужих міст, що привозили товари для продажі в місті. Надто ще вони діставали дохід від міських млинів і мито, себто десятину від проданих у місті товарів і т. инь. [2]). Крім сих грошевих поборів, старости домагались теж від міщан на свою користь, під формою замкової послуги, натураль-

[1]) Ibid. NN. V, ст. 29, VI, ст. 32, XXV, ст. 94, XXXV, ст. 136, XLI, ст. 154, LV, ст. 178—179, CXV, ст. 283 і CCXII, ст. 531. Теж Акты Юж. и Зап. России, т. I, Nr 160, Акты Зап. России, т. I, ст. 120 і Starożytna Polska, т. II, ст. 519 і 540.

[2]) Ibid. NN. V, ст. 22, VI, ст. 32, XLI, ст. 155, CCXII, ст. 531—533, Акты Южной и Зап. России, т. II, Nr 115. Акты Зап. России, т. II, Nr 115. Акты Зап. России, т. I, Nr 120.

них повинностей, яких розмір вони прибільшували ступнево так, що вкінци, в число їх врахували й пільні роботи й таким чином загнали міщан в положение наближене до положения селян, що залюднювали землянські села. В сім напрямі приватні володільці, що побудували в своїх маєтках замки й завели довкола них міста, випередили старост королівських міст і подали їм призадний приклад. Так старости домагались від міщан: аби вони доставляли сторожу до старостинського скарбу й тюрми, в якій тримали переступників, що підлягали старостинському судови; аби являлись на облаву й помагали старості на полюванню, та й аби давали харч його сокольничим; аби давали в домах своїх кватири старостинським слугам [1]). Далі ремісники повинні були, кождий по своєму ремеслу, доставляти на замок певну скількість даремної роботи, на користь старости, його слуг і челяди: різники й мельники давали на замок поживні запаси натурою; шевці доставляли обувя старостинським слугам; кравці, ковалі, цирулики, золотничі майстри, лучники, збруйники й кушнірі і т. инь. повинні були даром виконувати всї роботи на замову старости й пожертвувати замкови, у формі щорічного дарунку певну скількість луків, топорів, чобіт і т. инь. [2]).

Вкінци, не обмежуючись до всїх вище згаданих повинностей, старости стали домагатись від міщан на свою користь і пільних робіт, не уступаючи в тім напрямі місця й приватним володільцям міст, із сею лишень ріжницею, що в королівських містах панщина була в більшій части опісля відмінена, а тимчасом у панських містах вона продовжалась до кінця XVIII. столїття. Так у Київі міщани обовязані були в користь замку косити й возити сіно та ще опалювати замкову лазню. В Житомирі староста приневолював їх до ріжних робіт і натуральних повинностей, а коли вони вистарались від короля охоронного листа, тоді староста Загоровський подер його й не відступив від своїх домагань; міщани, окрім плачених старості: чиншу, осипа й коляди, повинні були збирати сіно

---

[1]) Акты Зап. Россіи, т. I, Nr. 120; теж Nr. V, ст. 21.

[2]) Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, NN. XVIII, ст. 59; XXIX, ст. 110; XXXVIII, ст. 144; VI, ст. 33; Starożytna Polska, т. II. ст 540; Сборникъ Муханова, ст. 147; Акты Запад. Россіи, т. I. Nr. 170.

й являти ся на толоки. В Овручи міщани теж збирали замкове сіно та збіже в часі жнив. В Межирові й Горохові вони орали землю в користь замку, збирали збіже, сіно і т. инь. В Гайсині панщина, відроблювана міщанами на користь замку, творила ще більше важку повинність і не була відмінена до кінця XXVIII століття і т. инь.[1]).

Таким чином чином відносини старост до мешканців міст мусіло скорше чи пізнійше довести останніх до повної від них залежности. В характері поборців державних податків і начальників, що доглядали правильного виповнювання повинностий на користь замку, старости мали повну спроможність вливати на міську самоуправу і згодом перегодом заволодіти нею. Поліційне значінне їх власти давало їм спромогу розширювати сей вплив і прибільшати круг своєї судової власти на шкоду самосуду громади; вкінци стяганнє натуральних повинностий в користь замку вело до панщини міщан, до позбавленнія їх особистої свободи, словом — до цілковитого знівеченнія міського стану і разом з ним останніх слідів громадського життя на Україні. Привілеї наданні ріжним містам на магдебурське право, які привертали до певного ступня самостійність міст і полишали їм, у виглядї особлившої, знов удїленої ласки, деяку частину страчених прав, вказують ясно сей ступень залежности, в яку попали міські громади в старостинській власти, до того часу, поки правительство пізнало потребу зберегти їх від дальшого розкладу. Так стрічаємо, що судова власть майже цілком перейшла вже до старостів. Майже кождий привілей, що надає місту магдебурське право, розпочинаєть ся заявою великого князя або короля про се, що він освободжує місто від суду: воєвод, каштелянів, старост і инъших земських урядників, „въ справахъ такъ великихъ, якъ и поточныхъ“. Так у привілею, на даним Луцьку в 1552 році Жиґмонтом Августом говорить ся: „А староста луцкій теперишній и наслѣдники его луцкіе старосты, которые впредъ отъ насъ Луцкъ держать будутъ.. не должны будутъ ни сами, ни посредствомъ урядниковъ своихъ судить Луцкихъ мѣщанъ“. В листї, виданім Жиґмонтом Першим на ім'я Воло

[1]) Акты Запад. России, т. I, Nr. 120, Starożytna Polska, т. I, ст. 529—530, 540, 1041. Арх. Юго-Зап. Рос., ч. V, т. I, № XXV, ст. 94 і CCXI, ст. 528

димирського старости, король заявляє, що до нього вплинула скарга від володимирських міщан на старост за те, що останні, без огляду на істнованнє в містї магдебурського права, „мещанъ сами судите и вины на нихъ берете и слугамъ ихъ судить приказываете“. Король Стефан приписує в 1576 роцї хмільницькому старості, аби він не вмішував ся в міський суд і не потягав міщан до відповідання перед замковим урядом. В привілею наданім тим самим королем місту Пинську в 1581 році, сказано: „Выймаючи того места обывателей... въ вѣчные часы отъ зверхностей... врядниковъ и наместниковъ всякихъ, такъ нжъ передъ ними, або передъ которымъ колвекъ зъ нихъ зособно, о речи такъ великіе, яко и малые и о выступъ якій-колвекъ стояти, албо отповедати и для нестанья а приказанья которого-колвекъ правного жадныхъ винъ платити не будутъ повинны“ [1]) і т. инь. В присвоєнім старостами праві суду над міщанами, розуміють ся, скорше всього захоплено право суда карного; старости завзято його боронили й суспільна опінїя імовірно підтримувала їх сильнїйше в сім напрямі, тому що королї уважають конечним, при освобожденню міщан від старостинського суду, вичислювати з окрема чотири важнїйші карні злочини: „кгвалты, рану шляхетскую, всильство, а похвальную пожогу“, віддаючи магістратам право судити їх, а в деяких містах, як приміром у Володимирі, виймають вичислені злочини з ряду справ підсудних магістратови й полишають по давному в зарядї старостинського суду [2]). Зрештою старости до сього ступня угрунтували своє право на судову власть по містах, що королї, надаючи магдебурське право, не рішають ся її зовсїм знести, хиба що в декількох важнїйших і люднїйших містах. В величезній більшости випадків право суду старости було полишене в справах мішаних між міщанами з одного боку та землянами й їх слугами з другого [3]), або, ще частїйше, суд старостинський був признаний вищою інстанцією, в якій повинні були рішати ся справи, в апеляциї від магістрату, або пересуджувати ся по особистій

---

[1]) Ibid. NN. V. ст. 22; VI, ст 32; Starożytna Polska. т II. ст. 1020; Акты Западной Россіи, т. III, Nr. 125.

[2]) Ibid. Nr. VI. ст. 33.

[3]) Ibid. Nr. XVII, ст. 59 і Nr XXXV. ст 137.

вподобі старости. Такий порядок судівництва, піддаючий міський самосуд, наданий магдебурським правом, давнійший самоволї старости стрічаємо навіть в значних містах: Кременцю, Ковлї, Овручи, Житомирі, Пинську і т. инш., не говорячи вже про се, що він був постійною появою в усіх містах незначнійших, а більше ще в містах панських з магдебурським правом, при чім, розуміють ся, вищою інстанцією суду був сам володілець, або в його неприсутности, заряднік (губернатор або економ). Навіть в полудневій Україні, де до XVII. віка громадський принціп зберігавть ся в більшій силї, бачимо ми проби з боку старостинської власти захопити суд в свої руки: намісники королівські стараютъ ся в тій цїли дістати від короля привілеї, силою яких уряд старости сполучував би ся на завсїди з урядом війта й була їм спроможність вливати, в характері провідника, на хід громадського суду[1]); тільки розвиток козаччини перепинив в сій краю, що адміністративна власта не знищила всіх громадських прав, як се сталось на решті простору України.

Перехід до старост судової власти по містах, дав їм спромогу прикорити змагання до закріпощення міщан, що розвило ся вже дорогою розширення натуральних повинностий в користь замку. Старости, користуючись присвоєним собі правом суду, заводять юридичні звичаї, що нарушали особисті права міщан: так старости відмовляють міщанам право видавати записи й по смерти міщанина відбирають його маєток на замок, навіть у тім випадку, коли покійник полишив безпосередних спадкоємцїв: жінку й дїти. Тільки значнійші міста, як приміром Київ і Володимир, змогли вистаратись від великих князїв спеціяльні привілеї, що заборонювали замковому урядови відбирати „отъумерлыя речи“ і признавали міщанам право передавати маєток у записі. В привілею, наданім Жигмонтом I. місту Володимирови, великий князь приписує міщеним старостам: „И который мѣщанинъ замреть, бы тыхъ спадковъ мимо жену, дѣти и блізкихъ, къ своимъ рукамъ брати не мает“[2]). Далї замковий уряд постановив новий податок: „сва-

[1]) Ibid. Nr. XXIV, str. 85.

[2]) Ibid. Nr. VI, str. 32. тож Акты Западной России, t. I, str. 145.

дебную куницу“ і таким чином приневолив міщан просити у себе дозволу вступити в подружжя[1]).

Надзвичайне розширення старостинської власти і пригнічення нею міської самоуправи мусіли відбитись невдорово й на матеріяльнім добробуті міст. Без огляду на всі старання найвищої власти, аби підтримати в містах торговлю і ремісничу діяльність, останнє скоро упадає; добробут міщан, підданих в неозначеній мірі поборам замку, постійно зменшаєть ся; енергія праці, якої продукция не запоручена законом, слабшає, міщани бідніють, переходять ступнево до сільско-господарських занять, або розходять ся; наслідком сього скількість податків, плачених на користь скарбу, меншає. Обставини ті й спонукують правительство боронити міста перед самоволею старост, оскільки се було можливе при загальнім ладі держави. Але одинока трівка запорука — привернення давної громадської самостійности — була неможлива — для сього не було з одного боку виробленої юридичної норми, на яку правительство могло б указати, як на взорець устрою, з другого боку привернення громад у давнім виглядї довело-б до зменшення й обмеження військового стану, який цінувало само правительство та який з'умів вже набути стільки сили, що відібрати від нього раз привеєвні права і володіння було неможливим. Тому то правительство й задумало приложити до українських міст иньшу міру. Йдучи за приміром Польщи, в якій наслідком кольонізациї численних німецьких переселенців і близших зносин з Німеччиною, богато околиць і майже всі міста правились німецьким правом, великі литовські князї стали видавати литовським і українським містам привілеї, надаючи їм самосуд і по части самоуправу в німецькім або магдебурськім праві. Коли звернемо увагу на час видавання сих привілеїв, замітимо, що чим скорше й повнїйше місто затратило колишні громадські признаки свого побуту, чим трівкійше розвилась у нім перевага військового стану й самоволя старости, тим скорійше князї приневолені були ратувати громаду від остаточного упадку привілеєм, надаючи йому магдебурське право. Таким чином міста, що лежали далї на північний захід або творили центри, в яких осередкувалась адміні-

[1]) Ibid. Nr. XXXVII, ст. 144; теж Акты Зап. Россіи, ст. 145.

страция краю, де отже власть княжих намістників була сильнійша й гноблення міських громад більше рішуче — дістають магдебурське право скорше; навпаки міста, віддалені від адміністративних центрів, або положені далі на полудневий схід, де громадське жите краю зберіглось повнійше — далеко пізнійше. Так скорше від инших, ще в другій половині XIV. віка, дістали магдебурське право міста Червоної Руси, що перейшла в тім часі під власть Польщі й тому як раз стратила скорше ніж инші частини Руси окремі признаки старорускаго побуту. В великім князівстві Литовськім, столиця його, Вильно, дістав магдебурське право скорше ніж инші міста — в 1387 році. На Україні, міста подільської землі, що була предметом спору між Литвою і Польщею, та вже в половині XV. століття була загорнена останньою, перші дістали магдебурське право. Камінцеви надали його ще князі Коріятовичі при кінци XIV. століття, слідом за тим в XV. віці воно було надане майже всім другорядним подільським містам; так в однім 1448 році стрічаємо 3 привілеї на магдебурське право, які дійшли до нас, надані містам: Смотричови, Хмельникови, Червоногороду, в 1458 такий самий привілей дістав місто Зиньків і инь.; з початку XVI. віка магдебурське право вже існувало в усіх старих подільських містах і королї надають його тільки на ново основаним містам. Після Поділля магдебурське право розпространюють ся на Волини. Значнійші міста, які були центром адміністративної власти, теж і тут дістають магдебурське право раніше, — а саме в XV. столітту; другорядні міста пізнійше — в XVI; так Луцькови надано його в 1432 році, Кременцеви в 1431, Володимирови при кінци XV. століття; опісля в XVI. столітту дістають його: Ковель 1518 р., Торчин 1543, Олика 1564, Ляховці 1583 і т. инь., потім в XVII. столітту королї надають магдебурське право тільки сим містам, які ново підносять ся, подібно як Горохів, Тихомель, Констянтинів і инь. В бувшім київськім князівстві тільки два важнійші міста: Київ — резиденция великокняжого воєводи, й Житомир — важнійший замок і центр адміністративний, дістають магдебурське право около половини XV. століття, другорядні-ж міста лишають ся на руськім праві до кінця XVI. століття й тільки по Люблинській унії, коли король Стефан Баторій задумав вчинити рішучий удар громадському порядкови через від-мі

реформи українського козацтва, королівські привілеї розпочинають надавати магдебурське право українським містам Київщини і Брацлавщини [1]). З привілеїв, які до нас дійшли й належать до сих територій, найдавнійший є привілей міста Корсуня, наданий в 1584 році, потім наступають привілеї магдебурського права надані містам: Чигринови 1592 р., Каневу около 1600, Крилову 1616, Лисянці 1622, Винниці около 1630 р. і т. инь.

Таким чином час надання магдебурського права сходився з часом упадку громадського ладу життя в кождій країні. Роздаванне містам сього права мала на цілі відвернути остаточне задавленне міського стану військовим і перепинити ані вечення й закріпощенне першого із них наслідком гнобленя з боку старостинської власти, представниці другого з тих станів. Але ціль отся не могла бути вповні досягнена магдебурським правом, що показалось справді з характером неосновного півспособу; воно вчинило тільки упадок міст повільнійшим і відвернуло повний їх занепад, але не могло додати їм живучости й основ для трівкого істнованя і розвитку. Ані міська самоуправа, ані розвиток торгової й промисловоі діяльности не найшли в магдебурськім праві непохитної запоруки. Міста України, захищені ним перед швидким розкладом, виділи далі, навіщувані повільною хронічною недугою, й не тільки не виробили в собі сили й політичного значіння, але все далі й далі сходили в державнім житю та задній план, упадали що до матеріяльного добробуту, ставали пустками й уступали перед конкуренцією на промисловім полі. Причини упадку міст, без огляду на їх оборону магдебурським правом, містились в сій обставині, що право се було надане містам з більше або менше значними обмеженнями, які зберігли навіть в замітнійших містах в доволі сильнім ступни вплив замку на міську громаду і полишили старостам та приватним володільцям повну перевагу в містах другорядних, а більше ще в сій обставині, що надане право, вироблене на чужім ґрунті, при иньших умовинах побуту й у доволі давних

---

[1]) В Брацлавщині тільки одно місто Брацлавль, місце, де осередкувалась вища військова адміністрация краю й де був значнійший замок, резиденция намісника, дістало дещо скорше магдебурське право, а саме в 1564 році.

часах, не могло присвоїтись мешканцями українських міст, з яких юридичними поняттями й історичними традиціями воно не то що не сходилось, але дуже часто розходилось в зовсім противних напрямах. Великі князі литовські й потім королі польські не могли дати містам такої запоруки самоуправи, якаб цілковито відхиляла старостинську власть, а більше ще вплив приватних володільців на підвластні їм міста. Вони з початку не уважали можливим нарушувати військову організацію краю через потребу оборони міст й опісля шляхетський стан набув таку силу й до сього ступня обмежив власть самих королїв, що взяти ся за який небудь спосіб, який би міг принести шкоду дворянським привілеям було королям неможливо. Таким чином великі князї й королї, надаючи маґдебурське право, не старались в самих привілеях відхиляти зовсім старостинську власть і пробували тільки обмежити її границї та по спромозі помирити її з міською самоуправою; але визначені ними границї показались в практиці хитними, не докладними, давали широке поле для взаїмних непорозумінь і претенсий та майже завсіди позволяли старості, хоча з певними перепонами, захопити повну перевагу над міською громадою. Коли порівнаєм численні привілеї, надані ріжним містам з маґдебурским правом, то перша річ, яка нас в них вражає, се їх неоднорідність майже в кождім з них; помимо дозволу, виданого місту, аби управлялось і судилось по маґдебурському праву, королї, з огляду на місцеві обставини, детально вичисляють і випадки залежности від старости і старають ся розмежити доходи міського маґістрату й міського громадського скарбу від доходів, побираних старостою з міста, а надто ще від державних податків. Так отсї, як і інші межі майже в кождім окремім місті не сходять ся з собою. Таким способом відразу відхиляв ся спроможність повної міської самостійности і однородної норми для міського розвитку; кожде місто з неначе замкнене в окремій, для нього лишень приноровленім привілею й не стрічав спільного ґрунту, на якій би, спільно з иншими громадами, могло творити одно тїло й виступити до боротьби за свої права з переважним шляхетським станом. А тимчасом на просторі цілого українського краю ані одно місто не користуєть ся достаточною автономією до того, аби взяти на себе ініціативу розвитя міських сно-

бід або принаймснше до того, аби могло стати взірцем і приміром для иньших міст. Навіть Камінець, що користував ся більше нїж инші міста широким привілеєм і скорше від иньших міст дістав магдебурське право, не мав такої повної незалежности в судовім і адміністративнім напрямі. Замковий старостинський уряд і бурґграф (комендант твердинї й начальник ґарнізона) затримують значну частину давного значіння княжих намістників. Так староста судить далї процеси, що прокидують ся між міщанами і шляхтичами та ще між магістратом і міщанами, коли останнї звернулись до його суду; при сїм користує ся значними поборами від міських промислів: дістає $^2/_3$ доходу з млинів, оплату від продажі напитків, данину в натурі від цехових ремісників і т. инь. Постановою королївських комісарів признане йому право провірювати міські доходи та правильне їх уживанє, наслїдком чого магістрат обовязаний подавати старостї щорічні обрахунки, а в разї неподання, він повинен відповідати перед ґродським судом, якого провідником був сей староста [1]. Старостинський уряд постановлює таксу, по якій товари невинні продаватись у містї; старости, користаючи з неясности розкладу податків і повинностий, розширюють скількість побираних, на свою користь, данин, постановляють нові жерела замкового доходу, так звані „выдеркафы“, відпродують жидам побір старостинських доходів, підмагають рабункови арендаторів або наложенню ними данин на всї міські промисли [2]) і т. инь. З другого боку камінецький бурґграф тримав в своїх руках поліцийну власть в містї й суд над проступками против публичного спокою; він, по вподобі, заборонює міські гулянки й забави, не позволяє міщанам виїздити з міста без виданого ним пашпорту, запроторює самовільно в тюрму не лишень міщан, але й членів магістрату: війта, президента, бурмістрів; жадає, аби міщани сторожили відісланих ним під арешт переступників та в разї несповнення домагання, приміщує останнїх в домі війта. Міщани повинні доставляти ґарнізонови на свій рахунок

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, т. I, NN. LVI, ст. 181; LXXXIII, ст. 228, LXXXVI, ст. 232; CLVIII, ст. 417.

[2]) Ibid. NN. XLVI, ст. 249; CXXI, ст. 323; CXXII, ст. 325; CXXXIV, ст. 329.

дрова, сьвітло, мясо й возити на замок воду, вони обовязані будувати, направляти й утримувати міські фортифікації, гаупт-вахти і т. инь. Надто ще жовнїри, що складали гарнізон, захоплюють на свою користь міські грунти, приневолюють міщан приймати в орудках фалшиву монету, стягають самовільно десятину від привожених до міста запасів, займають ся торговлею й ремеслами, не оплачуючи повинностий міських і цехових, і таким чином роблять міщанам неможливу конкуренцию і т. инь. [1]). Окрим залежности від старости й бурґграфа місто підлягало ще постановам соймиків шляхти подільського воєводства, що накладали самовільно на місто податки під вимовкою заспокоєння потреб оборони воєводства: податки сї побирані одноразово під назвами: чопового, шеляжного, поголовного і т. инь. були инколи страшно важкі для міста. Так примером в 1702 роцї міщани рішились на розпучливий крок: вони постановили не платити жаданих від них соймиком податків і відректи ся від всїх промислів і торговлї на випадок, колиб поборцї соймика опечатали їх крамницї й робітнї [2]).

Коли в містї, що тішилось маґдебурським правом в розмірї далеко ширшім, ніж всї инші, в містї, що соймовою конституциєю був зрівнаний „во всѣхъ правахъ, свободахъ и привилегіяхъ“ зі Львовом, який знова уважав ся найважнїйшим з руських міст, приналежних до річи посполитої й рівноправних з Краковом та Вильном, коли в Камінци маґдебурське право так слабо захищало міську громаду від піддання старостинській власти і шляхетському станови, то піддання се мусїло бути далеко більше в усїх инших, менше важних містах. Справдї, переглядаючи акти, що доторкуюсь сих останнїх, переконуємось, що фраза, якою зачинав си майже кождий привілей маґдебурського права: „Даємо містови нїмецьке право й увільняємо його від усякого суда, власти та звичаю польського, литовського й руського, і намістникам, урядникам і судям нашим забороняємо на завсїди вмішувати ся в се право і завивати міщан перед свій суд...“, оставалась тільки фразою на папері, прикладаною зовсім не в повнім мірі у прак-

[1]) Вид. NN. CX, ст. 272; CLII, ст. 336; CLV, ст. 406; CLVI, ст. 410; CLX, ст. 421; CLXVI, ст. 432.

[2]) Вид. NN. LXVIII, ст. 207; CLV, ст. 406; CXCV, ст. 488.

тицї. Так у Володимирі староста затримав право верхнього суду у важнійших карних злочинах; в Луцьку, Кремінци, Ковлї, Овручи, Вижві і т. инь. старості полишено право впливати на міські вибори, потверджувати кандидатів, представлених міщанами на уряди бурмістрів, ландвійтів і лавників. Далї старости, а в їх неприсутности їх намісники й старостинські економи, були признані вищою судовою інстанцією, до якої можна було апелювати від постанови магістрату в усїх карних і цивільних справах, „великих і поточних“. В містах сих староста міг касувати своєю властию засуд, постановлений магістратом, або завернути його, по вподобі, до пересудження, міг приписати магістратови заняти ся сею або иньшою справою, освободити без порозуміння з магістратом переступників, замкнених останнїм в тюрму і т. инь.

Число данни, плачених міщанами сих міст в користь старости й замку, була теж далеко значнійша, нїж каменецьких міщан. В другорядних містах всї роди міської продукциї: горальнї, млинн, робітнї, торговлї, шинки, крамницї і т. инь. були обложені даниною в користь старости, а крім сього міщани платили замкови чинш, себто ренту від замешкуваних домів, та в деяких містах (приміром в Гайсинї, Овручи і инь.) відбували панщину в користь замку, без огляду на привілеї, якими надано їм маґдебурське право [1]).

Положенне міст панських, що мали маґдебурське право було ще більше пригнїчене домінїяльною властию приватної особи. Тому що привілеї надавались тим містам здебільшого самим таки паном, в рідких тільки випадках королем тай се на прохання володїльця й у розмірі ним поданім, то останнї й завсїди старав ся втягнути в привілей обмеження, які-б позволили йому зберігти повну власть на міською громадою й полишити їй тільки конечну міру самостійности, яка по думцї пана була користна для підмоги торговлї й ремісничій дїяльности та для прибільшення сим робом його доходів поборами від сих промислів. Судова власть в панських містах, хоча й передавалась магістратови, але всеж таки оставалась в повній

[1]) Ibid. NN. XVI, ст. 57; XXIX, ст. 109; LI, ст. 170; LXXXIX, ст. 240; XCIII, ст. 245; XCVII, ст. 252; CXXXIII, ст. 353; CXCIV, ст. 484; CXCVI, ст. 690; CXCVIII, ст. 494; CC, ст. 497 і CCXI, ст. 527.

залежности і під безпосередньою контролею пана; до його суду, в апеляції, вплывали справи, присуджені вже магістратом; надто володілець впливав на вибір членів міської управи; він потверджував на уряді кандидатів, вибраних магістратом, але мав право й зовсім їх не потвердити й визначити инші особи по своїй вподобі; в деяких містах самі міські вибори не могли відбуватись инакше, як по попередньім дозволенню пана. Останній мав право строгої контролі над поступованнем магістрату та в инших випадках, для виповнюванния сього обовязку визначував особного економічного урядника, що носив титул панського старости. Догляд над публичним ладом в місті й поліційна власть цілковито належали до володільця а міські урядники відгравали в сім напрямі лишень пассивну ролю виконавців інструкций, виданих паном, який за відступленнем від них міг арештувати й тримати в тюрмі війта й бурмістрів. В інструкциях своїх пани до найменших детайлів обмежували й регулювали не тільки громадський міський порядок, але й приватне житє міщан: вони заборонювали останнім, під загрозою конфіскати маєтна, жити поза мурами міста, приневолювали їх в певних річницях ставити, належні до самих міщан, доми й инші будови, брукувати вулиці, направляти мости й греблі, будувати та зміцнювати міські фортифікації. Інструкциями панів означувалась великість мір і ваг та з замку видавались їх взірці, позначені штемплями пана; всі инші міри й ваги заборонювались в обороті. Володілець визначував таксу на продавані в місті продукти, він приписував, в які святя міщани повинні припинити роботу, в яких днях повинні ходити до лазні і т. п. Побори, стягані з міщан приватними панами перевищали ще числом і різнородностю сї податки, які старости брали від підвластних їм королівських міст. Володільці діставали від міщан грошеві чинші й податки під всякими можливими назвами, частину судових оплат, збираних магістратом і кари грошеві, ним накладані, данину натурою від усіх ремісників, десятину від солоду, меду, худоби, коней, оплату за право продажі напитків, яку часто пани тримали зовсім в своїх руках, в характері домініяльного монополя; окрім сього вони брали від міщан панщину для робіт в полі, підводи для перевозу своїх продуктів до віддалених міст і т. п. Урядники міські мусіли вступаючи на уряд складати присягу

панови або повновластній через нього особі, що не затаять громадських доходів і вірно віддадуть в економію належну панови від них частину та по протеклій кождого року мусїли складати йому детальний обрахунок з міських доходів і їх уживання [1]).

Таким чином в панських і другорядних королївських містах маґдебурське право в мізернім тільки ступни запоручувало самостійність міської громади й не освободжувало їй зовсім від чужого впливу навіть в містах перворядних. Магістрати не були самостійні в судовім напрямі й були майже вповні в підвластнім положенню що до адміністративних відносин. Коли пригнетення міської самостійности полишенням значної частини старостинської власти, було зверхною перепоною для розвитку міст, то не меншу перепону стрічав сей розвиток і у внутрішнім побутї міст наслїдком неможливости з боку міщан присвоїти собі юридичні поняття і форми, вироблені маґдебурським правом, цїлком чужі духови й понятям українського народа й у богато випадках суперечних з загальними руськими переказами звичаєвого права. Сї останнї, без огляду на перевагу старост, панів і шляхти, без огляду потім на привілеї, що зобовязували до суду по маґдебурському праву, оставались в повній силї в переконаннях як міщан, так і селян українських і становили одиноку зрозумілу для них юридичну норму. Без огляду на неможливі утиски, змагання до утримання старих громадських форм побуту проявляють ся в містах маґдебурського права, рівно як і в усїх инших тубольчих станах України: у селян, козаків, околичної шляхти. В містах прямованне се, в міру обставин місця й часу, проявляють ся або в повнім відчуженню від маґдебурського права, або в такім його приноровленню до практики, при якім старі, народні, громадські звичаї мали-б спроможність заступити собою постанови саксоньского закона. Перший вихід — себто відчуженне від маґдебурського права — мало місце в містах українних, де міста при першій нагоді, злились з козацтвом,

---

[1]) Ibid. NN. XXV. ст. 90; LV. ст. 177; LVIII. ст. 197. CII. ст. 258; CXI. ст. 273; CXXV. ст. 282. CXIV. ст. 305. CXXVIII. ст. 317; CL. ст. 388; CLXIII. ст. 426; CLXXVIII. ст. 451; CLXXX. ст. 456; CLXXXV. ст. 426; CCXV. ст. 547 і CLXII. ст. 424.

позбувшись всякої станової окремішности. Але в сих місцевостях, де громадський принціп був більше придавлений, людність міст, тримаючи магдебурське право, глядить на нього не як на збірник обовязкових для себе законів, лишень як на хартію, що запоручув їй сю частину самостійности, при якій можливе було до певного ступня приноровлення власних народних правних поглядів. Магдебурське право — в значінню кодекса узаконень — лишаєть ся в містах мертвою буквою — а постанов його береть ся тільки организацию міських властий і коллегий, але й отся организация так дуже недокладно й неясно присвоюєть ся міщанами, що не найдемо двох міст на просторі України, яких устрій, оснований на магдебурським праві, сходив ся би в детайлях, або відповідав нормі постановлений німецьким законом. Ще більш неясні поняття істнували про предмети заряду кождої з міських коллегий. По магдебурському праву містом повинні були правити дві коллегії, зложені з виборних урядників: 1) Рада, якої провідником був бурмістр, займалась судом в цивільних справах, міською поліцією, міськими маєтками й доглядом над веденьем торговлї. 2) Лавничий суд, що складав ся з 12 присяжних під проводом війта, судив карні злочинни. В дійсности в українських містах ані число виборних членів, ані розмеженне компетенцій обох коллегий не заховувалось. Число лавників (присяжних) і райців в ріжних часах в тім самім місті — було ріжнородне. Війт проводить в обох коллегіях; николи вони обі зливають ся в одну. Бурмістри вибирають ся по кількох наразі відбувають уряд лавників, николи райців; обі коллегії заряджують одними й тими самими справами без ріжниці. Вкінци творить ся третя коллегія — рада 40 (в инших містах 30) мужів, яка, репрезентуючи інтереси громади, „посполства", складаєть ся з виборних цехових, доповнюєть ся по потребі, займаєть ся контролею магістрату що до управи міських фінансів і міським ладом та вкінци цїлком перебирав на себе веденне міської господарки, від якого зрештою не бажають відрекати ся ані лавники, ані райці, ані бурмістри, ані війт. Всі ті урядники і коллегії перемагають ся взаїмно й не можуть осягнути своїх претенсій до власти на ніякім позитивнім законі. Магдебурське право, на основі якого, здаєть ся, всї вони бажають фунгу-

вати, відоме їм тільки по імени, яке дійшло до них з королівського привілею. Сам збірник саксонських законів взагалї (Speculum Saxonicum), і міського маґдебурського права з окрема (Weichbild) були мало відомі й навіть инколи не доходили до українських міщан. Се, на що вони часами покликують ся під іменем „Saxon“, се переховані по деяких магістратах, польські редакції маґдебурського права, які частійше представляли юридичні трактати й розправи, зложені краківськими і львівськими правниками XV й XVI віка, ніж збірники статий обовязкових установ. Останнї до зього ступня завалені в сих творах коментарями і глєссами історичного, теольоґічного й фільософічного змісту, що неможлива річ віддїлити властивий закон від пояснень автора трактату. Зрештою міщани не внучували й сих редакций маґдебурського права й члени магістрату, тільки в дуже важних випадках (майже виїмково при деяких засудах на смерть) старались цитувати статю з Саксона або маґдебурського права, на якій опирали свою постанову; але й сї цитати робились часто тільки для форми на слїпо; так для приміру порівнаймо 3 засуди, видані ковельским магістратом в короткім часі в одній і тій самій справі, а саме засуди про дїтогубство 1704, 1713 й 1718 року. За той самий злочин магістрат, зложений майже з тих самих членів 2 рази засуджує обвинених на закопанне живцем в землю, а третий раз тільки на публичне привязанне до стовпа й вигнанне з міста. Притім в усїх трех засудах наводить ся для основання та сама статя Маґдебурського права (з варіянтами в цитатах) і всї три рази наведені в засудах покликування на закон не сходять ся анї з собою, анї з порядком статей маґдебурського права: раз покликування вказує на сторону 227, другий раз на 69, третїй на 67, параґраф 80 [1]).

Вже такі відносини магістратів до правосильного в містах, на основі королївських привілеїв, законодавства ясно показує, що се чуже законодавство не приціпило ся до побуту й правних понять українських міщан. Внучуванне статей маґдебурського права було, по загальному поглядови міщан, непотрібним. Про всї питання, які стрічали, вони на-

[1]) Ibid. NNr. LXXIII. ст. 212; CIII ст. 269 і CXII. ст. 274.

ходили відповідь у звичаєвім міщенім праві, яке зберіглось в переказах, або випливало з внутрішніх понять про справедливість суддів в кождім даним випадку, а тимчасом постанови „Саксона“ здебільшого не годилось з почуттєм справедливости й практичними поглядами, основаними на переказах, переданих минувшим громадським життєм краю. Перекази ci й неможливість погодження їх з постановами нового міського порядку й були причиною вище вказаної неспроможности заведення правильної міської управи. По магдебурському праву управа ся повинна була осередкуватись у виборних коллеґіях, а тимчасом по розумінню громадського устрою народний погляд признавав право зверхної власти тільки зборищем всіх членів громади. Виборні магістратські урядники й самі не вірили в основу повіреної їм власти й відчували, що суспільна опінія вірить їй ще менше. Наслідком таких відносин безнастанно стрічають ся такі появи, що виборні магістратські урядники, або завзято противлять ся виконуванню вкладаного на них уряду, або приймивши його не можуть ніяк зрозуміти його основ і меж, загортають управу справ, що не належать до їх урядів, перевищають свою власть на кождім кроці й ніколи зі сповненнєм її не доходять до поняття про довг суспільний. Вкінци, в усіх більше важних випадках, вони неначе почувають некомпетентність своєї власти й скликують для постанови громаду, себто по старинному звичаю, зборище всіх членів громади.

Бажання відхилитись від вибору на магістрацький уряд стрічаєть ся, як одну з дуже звичайних появ. Так у 1698 році в Ковлї магістрат засуджує на позбавленнє чести міщанина Павла Долинського за те, що він втїк з міста, аби не сповнювати вложених на нього вибором урядів: лавника й шафаря. В м. Вижві в 1720 році цїлий магістрат скаржить ся на лавдвійта Здана про се, що він відхиляєть ся від сповнювання свого уряду під вимовкою особливих занять в ремеслї та являєть ся в магістратї тільки по пяному, при тім ображая і бє бурмістрів. В Олицї в 1780 році міщани не бажають навіть збиратись для переведення виборів, без огляду на кари нїяк й потім, коли вибори вкінци відбулись, вибрані на ріжні уряди особи вимочляють ся від їх сповнювання ріжними викрутами. райця Заблоцький зрікаєть ся уряду

шафаря, покликуючись на свої похилі літа й закидуючи при тім співгромадянам, що вони накинули йому уряд, кермуючись завистю й бажаючи зруйнувати зібраний ним маєток; міщанин Кулишик зрікався ся під вимівкою недуги уряду поборців, а зі слів, сказаних при сій нагоді війтом, можна пізнати, що поборці взагалі не виконували вложеного на них обовязку. Чотири роки опісля, в тім самім місті збори 30 мужів мусіли наложити значну грошеву на сих громадян, що відхилялись від присутности на міських виборах і знов той самий Колишик зрік ся уряду поборців, обіцюючи замість сього заняття дати викуп на користь церкви[1]) і т. п.

Ще частійше, ніж неприйманне на себе уряду, стрічаєть ся факт перевисшення власти виборчими магістрацькими урядниками; се перевисшенне власти лежить в повнім непорозумінню меж і атрибутів їй, або в глибокій певности про се, що ані суспільна опінія, ані для контролї урядників збори 40 мужів не зможуть оснувати своєї догани на основі чужої для них і зовсім не відомої устави. Досить переглянути скарги й нарікання Камінецького посполства на поступки членів свого магістрату, аби переконатись про істнованнє того хаосу, безладдя й безправства, який скривав ся під назвою маґдебурського права. Війт, райці, бурмістри і п. по спромозї захоплюють міські доходи й орудують ними самовільно, або обертають їх на свою користь; райці розширюють границі полїційної власти, яка до них належала, до повної самоволї над особою й маєтком міщан з одного боку, а з другого до загарбання судової власти; марнованнє громадських сум і недостача одвічальности стрічаєть ся на кождім кроці. Контролююча магістрат коллеґія 40 мужів накликує до справедливости, але накликування сї, не основані на основнім законї, й не підтримувані сьвідомою суспільною опінією, лишають ся здебільша без наслїдків. Инколи міська управа при взаїмних пересправах доходить до такого ступня заплутанности, що королї мусять з конечности поручати доведенне міських справ до порядку особним комісіям; але дїяльність комісій тягне ся цїлими роками й звичайно не доходить до нїякого оста-

[1]) Ibid. NN. LII, ст. 171; CXVI, ст. 285; CLXXI, ст. 440; CLXXV, ст. 447; CLXXVI, ст. 448 і CLXXXIX, ст. 469

точного результату. За те гіршим і більше винним за непорядки членам магістрату вдають ся найти підмогу і з боку комісарів та нераз погрожують своїм співгромадянам тим, що піддадуть місто шляхетському судови. В иньших містах, які були ще на низшім ступни розвитку, ніж Камінець, неясність відносин властий між собою, недбалість у виконуванню уряду й надужитя урядників стрічають ся не менше часто. Так, примірок, один з бурмістрів міста Ковля, Теодорович, захоплює (1720—1725) міський ґрунт, забирав його на свою приватну власність і звертає місту тільки наслїдком постанови замкового уряду. В тім самім містї ляндвійт Семенович (1698) орудує самовільно міськими доходами й розходами, помимо бурмістрів, 30 мужів і вибраних останнїми шафарів, до яких заряду властиво належав побір, управа й контроля над розходами міського скарбу, попри се він привоює собі право суду, без огляду на війта й лавників та бере на свою користь судові оплати й кари грошеві. В Олицї шафарі міські через 15 лїт (1767—1782) не здають нїкому обрахунку з орудування міськими доходами і т. инь.

Недостача признання й підмоги з боку суспільної опінії відчували доволї самі члени магістрату — в усїх більше важних випадках, при бажанню завести щось нового в управі, при постанові нового податку, при незгодах, які прокидувались серед самого магістрату і т. п. члени його, бажаючи угрунтувати предкладану новість або викликати рішучий осуд якогось поступка, звертають ся до ради 40 мужів, як до представителя громади, без огляду на постійну боротьбу магістрату з сею коллегією, або, частійше ще, скликують загальні збори міщан і подають під їх осуд всяку справу, поважне порішенне якої так сам магістрат, як і взагалї цїла людність міста високо цінила. Так в 1633 році, Володимирський магістрат, бажаючи постановити постійну складку, яка принеслаб засоби для заведення властивого міського скарбу (помимо решти, немов то міських доходів, які магістрат обовязаний

---

[1] Ibid. NN. 117, ст. 174, CLXXII, ст. 459, CXXIV, ст. 305, CXLVI, ст. 374, CLVII, ст. 412, CLXVIII, ст. 435, CLXXXI, ст. 457 і CLXXXII, ст. 459.

був під доглядом старости видати на утримання твердині), скликує збори всіх мешканців міста й подає свій проект під їх розвагу. Збори постановляють новий податок і в протоколї свого засїдання вказують на се, що признають себе найвищою й у повнї самостійною властию. Протокол сей розпочинаєть ся словами: „Ми бурмістр і райцї, лявдвійт, присяжні лавники, цехмістри, ключники і вся цехова братія, разом зі всїми міщанами, — річь посполита Володимирська[1]).

В Камінци (1634) вірменський магістрат, бажаючи скріпити значінне війта, постановляє, що його буде вибирати не магістрат, лише збори 40 мужів і 50 міщан власників домів. В Ковлї (1677) старостинський уряд обовязує бурмістрів і шафарів здавати обрахунок з заряду міськими фінансами перед лявдвійтом і всїм поспільством. — У Вижві (1720) магістрат скликує загальні збори й перед них приносить скаргу за надужитя та кривди, заподїяні бурмістрам лявдвійтом Занем. В Олицї (1781) магістрат подає на суд ради 30 мужів поступки міщанина Яблонського, що ображував магістрат та бажав осоромити та нанести шкоду цїлому місту і т. вин.[2]) Вкінци в Камінци магістрат, знеможений безнастанним безладдєм і недостатком основного закона, скликує в 1785 році коллегію 40 мужів і подає їй до постанови, разом з обома коллегіями магістрату, правила, на основі яких можнаб занести міську управу. Ось що говорить ся в заяві магістрату про заплутанність установ міста: „Місто наше править ся ріжними законами: що до суду, користуєть ся воно правом, відомим під назвою саксонського і магдебурського, але, на випадок недостачі в сїм праві, звертаєть ся до законодавства церковного й коронного; що до управи своєї й ладу, воно кермуєть ся ріжнородними конституціями, привілеями й постановами бувших королївських комісий, а крім сього примірами заведень, перенятими від иньших міст". Тому то магістрат і пропонує зложити спільно всіми коллегіями нові докладні постанови й важнїйші з них для загальної відомости

---

[1]) Ibid. Nr. XXXVIII, ст. 147.

[2]) Ibid. NN. XXXIX, ст. 150. XLV, ст. 163; CXVI, ст. 285; CLXXIX ст. 453.

й ужитку, читати публично на ратуши, раз на рік, перед виборами.[1])

Відчуженнє міщан від маґдебурського права й істнованнє юридичних понять, перенятих з громадського побуту, проявлялось не тільки в невмілости завести коллеґіяльну, виборчу міську управу та в нахилї до признання більше авторітетною управу дорогою загальних зборищ. В сих місцевостях, де громадський прінціп більше зберіг ся, коли місто й діставало маґдебурське право, то в суспільнім поглядї мешканців, воно не було добром тільки міста, але було запорукою самоуправи цїлої околицї або округа, що повертавсь до міста як до громадського центра. Маґістрати судили карні й цивільні справи селян цїлої околицї й приймали у свої книги документи, подавані останнїми. Коли навіть в межах земель, що належали до певного міста, повставало друге, нове місто, то останнє стояло против першого, як старинний пригород до головного города. Міщани ходили на зборища й брали участь у виборах головного міста та вважали свій маґістрат, коли вони й мали маґдебурське право, підвластним маґістратови старшого міста. Маґдебурське право розумілось тут тільки як символ місцевої автономії, який позволяє сильнїйше уґрунтувати під своїм покровом громадський устрій. Появи сї стрічаємо ми майже всюди в украінних містах, що дістали маґдебурське право. Так у Канївськім маґістраті судять ся селяни цїлого сусїдного округа й книги канївського маґістрату до самого кінця XVIII віка, містять богато актів, поданих селянами[2]). У Винницькім, Летичівськім і иньших маґістратах судять ся справи й являють ся акти селян зі сусїдних сіл. Місто Соколь дістав право, навіть признане йому шляхтичами сусїдами, судити карні переступи селянського округа, без огляду на панський суд дїдичів[3]). На землї, що творила теріторию міста Черкас, повстали з часом два нові міста: Білозір і Ломовате, але міста сї правились черкаським маґістратом, міщани з них являлись на збори в Чер-

---

[1]) Ibid. Nr. CXCI, ст. 471.

[2]) Примірок книга Канївська маґістратська 1774—1785 року в київськім Центральнім Архиві Nr. 3.[illegible]

[3]) Архивъ Юго-западной Россіи, ч. V, т. I, Nr. LXI, ст. 1[illegible]

каси і брали там участь у виборах до самого кінця XVIII віка[1]). На території Брацлавля оселене було нове місто Мацоха; на території Чигирина, Звенигородки й Білої Церкви повстали нові міста: Медведівка, Калиноболота й Таборів, але міста ці правились магістрами старших міст, або коли й дістали привілей на окреме істнованнє, мали себе за залежних в теріторіяльних і адміністрацийних відносинах від перших[2]).

Коли переглянемо засуди, видавані ріжними магістратами в карних справах, що вневнимось ще більше про се що дух магдебурського права був чужий людности українських міст. Так одна з окремішних признак магдебурського права лежала в тім, що воно дуже щедро обдаровало магістрати правом карання смертю навіть за маловажні переступи (незначні крадіжи, розпустне житє і т. инь.) Але магістрати українських міст користувались сим правом дуже умірковано й суспільна гадка не годилась очевидно зі строгим духом нїмецького законодавства. В одним тільки Камінци магістрат тримав ката, того в иньших містах не тільки не було, але часто треба було відректись від виконання смертного засуду, бо не можна було найти виконавця. Так вже з початку XVIII в., стрічаємо дві записки, дані камінецькому магістратови депутатами магістратів Чорткова й Баворова, які приїхали до Камінця, аби позичити ката для виконання своїх засудів і дістали його тільки за полишеннєм в місті, неначе в заклад, деяких членів депутації[3]). В Кремінци, 1710 року засуд смерти, виданий магістратом не був сповнений, бо не було ката так у самім місті, як і всїх містах Волині, а навіть в сусїдних містах близших воєводств[4]). В таких навіть випадках, де смертний засуд міг бути виконаний, при найменьшій заяві загальної опінії за відміною його, магістрати дуже легко зрікались від виконання кари смерти й зовсім освоболжували злочинця, або замінювали засуд смерти на иньшу кару. Звичайно в таких випадках духо-

---

[1]) Ibid. Nr. CCX, ст. 525.

[2]) Ibid. NN CCXII, ст. 534; CCXVI, ст. 551—555; CCXVII, ст. 558 і CCXVIII, ст. 565.

[3]) Ibid. NN. LXX, ст. 209 і LXXXIV, ст. 229.

[4]) Ibid Nr. XC, ст. 24[illegible].

венство, николи поважні громадяни міста, приймали на себе ініциятиву заявлення маґістратови суспільної гадки. Так у Камінци, 1748 р., страченнє двох заступників було відмінене наслідком протесту уніятського епископа против сього, що маґістрат визначив час для сповнення її, на празник Св. Йоанна Богослова. В Ковлї 1697 року маґістрат замінив кару переступниці, засудженої на смерть, на кару грошеву в користь церков, наслїдком заявлення маґістратови прохання про її уласкавленнє „отъ велебнаго отца Луки Куреневича, пресвитера соборной церкви". В тім самім місті, 1704 року був відмінений смертний засуд „ad instantiam почтенныхъ особъ, а именно: ксендза Тржесніовскаго, настоятеля приходского ковельского костела, а также велебныхъ отцевъ настоятелей: церкви Благовѣщенской, и церкви соборной — отца Луки и отца Василія: также пана Зелинскаго и многихъ, собравшихся въ ратушѣ людей, достойныхъ уваженія"[1]). В значній більшости иньших засудів, постановлених маґістратами замічаєть ся теж відчуженнє від маґдебурського права й нахил до сього, аби замість його постанов, кермувати ся поглядами права звичаєвого. Так настановленнє маґістратом опікуна для сиріт та означеннє його обовязків відбуваєть ся по поглядам звичаєвого права, при чім маґістрат не звертає ніякої уваги на постанови права маґдебурського[2]). Маґістрати розглядають справи й коллізиї, що випливають з чисто місцевих відносин, на які годї булоб шукати відповіди в маґдебурськім праві; так вони розсуджують справи розводу подружя на основі звичаю розлуки; незгоди між товаришами „парубоцьких брацтв", що повставали наслідком нарушення братських звичаїв; процеси з обвиною нечести за забиттє членом цеха собаки; скарги на членів маґістрату, за се, що вони понижують значіннє свого уряду, що не дають вусам рости в часї виповнювання його; обвини міщан за нахил до збитку в уборі й до чепурности і т. инь[3])

---

[1]) Ibid. NN. L. ст. 169; LXXIII, ст. 212; CXL, ст. 358.

[2]) Ibid. N. CLIX, ст. 419; Starożytna Polska, т. II, ст. 975.

[3]) Ibid. NN. LXXVIII, ст. 220; XCI, ст. 241; XCIII, ст. 245; XCIV, ст. 246; XCVII, ст. 251; CLXXXIII, ст. 460.

Таким чином маґдебурське право, не даючи достаточної зверхньої запоруки для самостійности міст, не давало і внутрішніх трівких основ для її розвитку. Міщани українських міст не посвоячились з ним, не приноровили його до житевих відносин та постійно звертались до сього права, як до збірника законів для них чужих і недоладних; вони дивились на саксонський кодекс як на щось зверхнього, що дісталось їм силою припадкового сплину обставин, як на єдину для них можливу запоруку, але всеж таки дуже недостаточну й невідповідну їх звичаям і поняттям. Певна річ, що при таких відносинах право се не могло бути вихідною точкою для розвитку міської самостійности, отже й не могло досягнути сеї цїли, для якої було призначене правительством — себто розвитку торговлї, на основі почуття трівкости заведеного ладу й сили міщанського стану. Тому то й не диво, що без огляду на всякі заходи правительства коло піднесення торговлї й промисловоґ дїяльности, остання не могла розвинутись в українських містах і при істнованню вище показаної переваги шляхетського стану та при сій величезній масї повинностий і оплат, які здирали з міщан старости й володільці міст та які в самих коренях нївечили всяку спроможність дальшого промислового розвитку.

А тим часом правительство, не находячи спроможности, аби дати містам тверду підпору в поставленню трівкої міської автономії, старалось підтримати їх добробут безчисленними частинними торговими полекшами, щедро роздаваними кождому місту з'окрема. Але се штучне підтримуванє ще менше вело до цїли, нїж невдатна проба заведення міської самостійности дорогою привілеїв на маґдебурське право. Віддільні привілеї, роздані ріжнородним містам, мали постійно характер привілеїв монопольних й тому або взаїмно себе нївечили, або звернені на розвиток торговлї й промислу в данім містї, не досягали цїли, бо відсували можливість всякої конкуренції та нищили всї зачатки промислової дїяльности в місцевости окружаючій упривілейоване місто. Переглядаючи її численні привілеї, можемо їх придїлити на три ріжнородні ґрупи: 1) привілеї на особливші пільги та першенства при веденню торговлї; 2) привілеї, що постановляли торгові ринки й 3) привілеї на право устрою ремесловых корпорацій.

З числа торгових пільг, які правительство віддавало, головні були: 1) освободженнє від оплати „мита“ за право перевозу товару; 2) полишеннє права свобідної торговлї горячими напитками і 3) урядженнє складів, себто обовязкова продаж в місцї товарів, привожених зза границї. „Мито“ творило одну з важнїйших рубрик державного доходу; внутрішні „митницї“ або „митні комори“ були розсїяні по просторі цїлого великого князівства Литовського й далї цїлої Річипосполитої вздовж всїх важнїйших торгових доріг; вони звичайно віддавались за значні суми на відкуп; николи мито побиралось безпосередно до скарбу осібними до сього визначеними урядниками. Всї купцї, що привозили товари, повинні були в першій митній коморі, яку натрафили по дорозї, виявити під загрозою конфіскати, скількість, вартість і місце призначення товарів та заплатити за право перевозу належне мито; видана квітанция забеспечувала для них свобідний переїзд через королївські землї, міста і староства до виявленого місця призначення; зрештою заплачене мито до державного скарбу не освободжувало ще вповнї від оплат привожений товар. По дорозї в кождім містї приходилось ще платити за переїзд через нього „мостове“, а в разї, коли місто вистарало ся на се осібний привілєй, ще й окреме мито на користь міського скарбу. Окрім сього, пан кождого села, яке лежало по дорозї, брав ще мито й мостове на свою користь. Таким чином вартість товарів страшно росла; товари не покладні, малої цїни або привожені з більше віддалених місцевостий не могли витримати дорогових розходів і перестали бути предметом торговлї; иньші товари дуже дорожіли; наслїдком сього попит на них зменшував ся й торгові обороти слабійшали — мито зменшувалось через власну тяжкість і дохід скарбу марнїв. Аби підтримати його правительство стало допускати певні обмеження власної системи побору сеї оплати, але обмеження сї не доторкались загальних основ, на яких істнував побір мита, лишень являлись неначе виїмки в користь віддїльних міст.

Бажаючи підтримати торговлю, правительство вибрало вздовж головних торгових доріг[1]) декілька більше важних

[1]) Цїла чужоземна торговля йшла через Україну від заходу на схід; товари, привожені до Польщі і Німеччини головним чином через Торунь і Брон

міст і дало їм мешканцям привілеї на право безоплатної торговлі; кермуючим вирахованням при сім був сей здогад, що мешканці упривілейованих міст будуть уважати корисним для себе привезти чужоземний товар, а потім вже при дальшім його розвозженню по другорядних торгових центрах побереть ся від нього мито. Зрештою й головним містам привілеї на освобожденнє від мита давались дуже рідко повні й безумовні; здебільшого полекші були частинні: вони доторкувались або до певного тільки роду товарів, або видавались на певний, означений час, або віддільним тільки міським корпораціям, або вкінци освобождували від оплати мита тільки на певнім просторі: в границях одного воєводства, в однім тільки напрямі і т. инь. В сих навіть рідких припадках, коли місто освобождувалось, по словам привілею, безумовно від мита, пільга не тривала довго в дійсности; як відкупники скарбових митниць, так приватні пани находили досить скоро спромогу, аби її нарушити й довести до забуття й міста приходилось від часу до часу заходитись про відновленнє привілеїв, не відмінених дорогою закона. Таким чином пільги, надавані важнійшим містам на право безоплатного перевозу товарів, з одного боку мусїли надоложити ся побором мита від міст другорядних, які не будучи в змозі міряти ся з містами упривілейованими мусїли все більше і більше упадати в торговім напрямку; з другого ж боку навіть для більше важних міст мали сі пільги значінне тільки хвилевої підмоги, відпочинку, що позволяв зібрати незначний запас, але не давав спроможности до правильних торгових операцій. Коли переглянемо привілеї, що надавали деяким містам право на безоплатну торговлю, то переконаємось, що всї вони мають вишшевказаний характер: так київські купцї були освободжені від плаченя мита ще великим князем Олександром, але в протязї століття наступники його мусїли були 3 рази відновляти пільгу — в 1506, 1545 і 1606 роцї, а в 1615 роцї новий привілей мусїв їй поновити

лав та з Угорщини через Краків, йшли через Львів і Люблин на Русь, далї вони переходили через Волинь до Київа, де стрічались з товарами, привозженими з Москви через Сїверщину, та з Криму по Днїпрі. Торговля з Турцією й Волощиною осередкувалась в Камінци й Могилеві й відси повертались теж на Волинь, де й стрічалась з головною лінією торгових дорїг.

й розширити що до цехових ремісників.[1]) Луцькі міщани були освободжені в 1498 році від оплати мита тільки в певних митницях, а в 1552 — на цілім просторі великого князівства Литовського „подобно мѣщанамъ виленскимъ и кіевскимъ", з виїмком одначе мита від соли й воску. Володимирські міщани освободжені були в 1509 році від оплати мита тільки в повітах Володимирськім і Луцькім, та й се з виїмком міста Луцька. Мешканці Острожця вільні були від оплати мита тільки в таких містах „панскихъ и князьскихъ, гдѣ бы новыи мыта были встановлены". Міщани Канева й Черкас були увільнені в 1558 році від оплати мита лишень від поживних товарів і т. инь. Ще частійше стрічаєть ся освобожденне міста від мита на якийсь речінець; таку пільгу дістав приміром Біла Церков в 1571 році на 10 лїт, Крилів в 1616 на 30, Винниця в 1558 р. і т. иньш.[2]).

Друга важна пільга, якою правительство старалось підтримати в містах розвиток торговлї, лежала в привілеях, наданих містам, кождому з'осібна, на право виробу й торговлї горячими напитками та иньшими товарами, що були предметами загального уживання. Згідно з поглядом, який запанував у великім князівстві Литовськім, лишень володїлець землї мав повне право торговлї, на належній до нього заселеній місцевости: продаж всякого товару иньшими особами могла відбуватись тільки за його дозволом і відомостию, або силою наданого їм привілея. На сїй основі як король так і приватні пани роздавали мешканцям, належних до них міст, а цїлию розвитя в них промисловоїдїяльности, привілеї на продаж ріжнородних товарів, які й вичислювали у своїх привілеях, означаючи разом і скількість оплат, які вкладали на них за право торговлї на свою користь. Між вичислюваними товарами перше місце займають горячі напитки. „Вільно держать корчми і в них горілки, меди і вина продавати" до-

---

[1]) Акты Западной Россіи, т. I, № 3; Акты Южной и Западной Россіи, т. I, № 113; Сборникъ Муханова ст. 169; Арх. Юго-Зап. Россіи ч. V, т. I, № XXXI, ст. 123.

[2]) Акты Юж. Рос. т. I, № 169; т. II, NN 131, 132, 133; Арх. Юго-Зап. Россіи ч. V, т. I, NN V, ст. 19 і 22; VI, ст. 33, VIII, ст. 37; XXXII, ст. 127.

зволяєть ся з більшими чи меньшими обмеженнями або полекшами всїм містам, навіть сим, що були позбавлені самостійности в усїх иньших відносинах й не дістали маґдебурського права.[1]) Инколи в привілею додавалась умова, силою якої нїхто, з виїмком міщан, не мав права ставити корчем на певнім просторі від міста, або брати на відкуп продаж напитків в самім містї. Инколи не тільки продаж, але й виріб напитків був полишений, в характері монополю, міщанам. В містах панських дїдичі инколи полишали собі право видавати особисто кождому міщанинови право продажі напоїв.[2]) На всякий випадок, якаб широка, або обмежена була ся пільга, з нею завсїди був сполучений обовязок платити скарбови державному або панському значні оплати[3]), які збільшаючись ступнево, прямували в дїйсности далеко більше до збогачення скарбу, нїж до розвитку богацтва й добробуту міщан. Зрештою без огляду на високі оплати, ся галузь торговлї давала ймовірно торговцям деякі користи, бо утримувалась по містах постійнїйше нїж иньші парости й нїколи не була залишувана міщанами по причинї їх невидатности. Крім горячих напитків, торговля всїми иньшими більше уживаними товарами, становили також предмет монополю з боку правительства й володїльцїв та виїмки з нього віддавались містам у формі незвичайних пільг. Так приміром у Ковлї королївське наданнє дозволяв міщанам купувати в найблизшій околицї міста худобу, віск, мід і хміль; в Луцьку міщани дістають пільгу на певний речинець продавати „на ратуші“ смолу, дьоготь і сїно та приносити оплати від продажі сих предметів до міського скарбу. Богуславським міщанам дозволено було продавати сукна, збіже, мясо й рибу й оплати від продажі сих товарів повертати на міську „армату“. У Хмельнику міщани дістали право торгувати мясом, збіжем, сьвічками, салом

[1]) Ibid. NN. XXII, ст. 79; XXIII, ст. 81; XXVI, ст. 97; XXVIII, ст. 106; XXXII, ст. 128 і инь.

[2]) Ibid. NN. V, ст. 22; XXI ст. 74. Сборникъ Муханова, ст. 442. Starożytna Polska, т. II, ст. 1042, 1043, 1351 і т. инь.

[3]) Солодова, вазова, котлова за право виробу; чопова й капщизна за право продажі напитків.

і дьогтем та инь.[1]) Всї ті полекші, носячи на собі характер виїмковости й монополю, прямували до розвитку торговлї в певних упривілейованих пунктах, стїсняли зате й ставляли перепони загальному рухови торговому в цїлім краю, а податки обтяжуючі продаж кождого продукта з окрема нївечили й се місцеве з'осередкованнє торгової дїяльности в упривілейованих містах, на які, мабуть, рахувало правительство й приватні володїльцї.

Третїй, нарештї, рід торгових пільг, що прямував до розвитку торговлї в певних містах та ще більшу нїж два попередні мав признаку виїмковости, лежав у праві, надаванім деяким містам на заведеннє складів певних товарів. Таке право дістав Луцьк 1558 року й, по словам привілею, лежало воно в тім, що приїздні купцї не мали права продавати товару в містї нарізно, тільки обовязані були збувати його гуртом луцьким міщанам, які одні лишень мали право продавати його безпосередним покупникам. В Луцьку був теж уряджений склад соли, себто право дрібної продажі, належало лишень самим луцьким міщанам, які платили за сю пільгу спеціяльні податки — сольницю і побаришне. На тій самій основі заведені були склади соли в Кремінцї, Новім Константинові, Шаргородї і т. ин., склади вина в Камінци, Могилеві й Чечельнику; склади виправленої шкіри, сушеної риби, воску і т. инь. в иньших містах. Право складів розширювалось инколи до сього ступня, що перемінювалось в цїлий ряд примусів, які дуже стїсняли зверхню торговлю. Так привілей 1558 року приписує всїм купцям, що приходять з Волощини з транспортами східних товарів, неминучо зупинять ся й продавати їх в Шаргородї через два днї, з правом підняти дальшу дорогу не скорше третього дня; соймова постанова 1635 року приписує всїм купцям, торгуючим волоським вином, перевозити його неминучо через Чечельник, під загрозою конфіскати всього товару й заплати кари на випадок вибрання иньшої торгової дороги і т. д.[2])

---

[1]) Ibid. NN XXIX, ст. 109; XXXIII, ст. 133. Starożytna Polska, т. II, ст. 519, 897, 1023 і инь.

[2]) Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, Nr. V, ст. 24—26. Starożytna Polska, т. II, ст. 897, 1025, 1053—1054, 1057, 1352 і т. д.

Всі вичислені способи, уживані правительством для підношення й розвитку торговлі, наслідком характеру виїмкового й монопольного й наслідком значних податків, які товаришили кождій полекші, склонювались сим робом, против його бажань, до пригноблювання торговоі діяльности. Система побору мита й викликані нею внутрішні митниці й виїмкове право торговлі ріжнородними товарами, надане нерівномірно та з дрібними обмеженнями ріжним містам, не позволяли розвити ся до яких небудь поважних розмірів внутрішній торговлі, зверхня-ж була надто ще придавлена системою складів й обовязкових доріг перевозу та місць збування. Таким чином міський стан, стративши право самостійного істнования й самоуправи в юридичнім напрямі, не міг добути сили й дорогою економічною. Від половини XVII століття торгова діяльність до того ступня слабшає в усіх українських містах, що й само правительство признає неможливість ожившення її, переконавшись, що всі способи, підняті ним до сього часу, не тільки не зміцнили промисловоі діяльности, але навпаки, дали результати зовсім супротивні. Тому то від кінця панования Жигмонта III правительство перестає клопотатись містами й віддає їх на волю долі. Королі обмежують ся зрідка потвердженнем давних привілеїв, але нових або зовсім не видають або ограничують обсяг надаваних містам прав скромнійшими межами. Практика показала, що тільки дві пільги, надавані правительством, находили приложенне в дійсности, тай се у розмірі обмеженім попитом на перші найважнійші потреби житя і що тільки вони могли підтримати дещо торгову діяльність: одна з тих пільг — право свобідноі продажі горячих напитків — була вже вказана; друга-ж лежала в привілеях, надаваних містам на „ярмарки і торги“.[1])

При загальнім упадку торговлі в державі, ярмарки, мали значінне ринку для дуже обмеженоі місцевости й ніколи не досягали значнійших розмірів. На них продавались майже одинако предмети сільсько-господарського промислу: збіже,

---

[1]) Торгом в тіснійшім розумінню, принятім у грамотах, називалось право привозу на міський базар з сусідних сіл продуктів сільсько-господарського промислу; дні визначені для торгів, звичайно раз на тиждень, були все докладно означені привілеями.

садовина, коні, худоба, віск, мід, тканини домашнього виробу і т. инь. Предмети, які як небудь виходили з сього круга, шляхтичі привозили для свого ужитку або з міст, що користувались правом складу, або просто зза границї, тому що товари куплені шляхтичем для власного ужитку, не підлягали анї при переїзді через границю, ані на внутрішнїх митницях нїяким оплатам; в разї сумнїву, слуга, що проводив шляхетський транспорт, повинен був в найближшім городї по дорозї присягнути, що везений ним товар куплений його паном для власного ужитку й свідоцтво видане йому городом, про зложенне присяги, освободжувало транспорт від домагання всяких мит. Певна річ, що при таких умовинах трудно й припускати, аби купці були в спромозї доставляти товари на ярмарки, оплачуючи по дорозї тяжкі мита тай аби вони могли числити на збуток товару. Справдї з актів видно, що на ярмарки являлись майже самі лишень мешканцї найближшої околицї, аби вимінювати продукти сїльської господарки. При сім староста, або володїлець міста, в якім відбувались ярмарки, діставав податок від кождого привезеного товару — торгове й процент від кождого товару проданого — вагове, помірне і т. д. Дістаючи сим робом доволї значний дохід з ярмаркїв, сей одинокої форми торгової дїяльности, можливої при загальнім упадку промислу й викликуваної конечностию вимінн сирих продуктів, володїльцї королївських староств і приватних сїл старають ся, навздогін один перед другим, набути від королїв привілеї на переміну сїл на міста й місточка й на дозвіл відбування в них ярмаркїв. Останні згодом перегодом роспочинають творити майже одиноку признаку, відрізняючу міську людність від сїльської й осередкувати в собі поняття міста. Від половини XVII столїття, майже всї привілеї, що заводять нові міста, обмежують ся тільки до сього, що надають їм право відбування ярмаркїв, в деяких теж випадках отвирати шинки й не згадують вовсім про спеціяльні права мешканцїв, про міську самоуправу, навіть про инші торгові пільги. Так в числї 19 привілеїв, поміщених в одним томі про міста, виданім київською Археографічною комісиєю, основуючих нові міста в протязї часу від кінця XVII до кінця XVIII столїття, тільки 3 надають містам магдебурське право, яке ще в першій четвертині XVII віка уважалось невидимною

власностію всякого міста, останні-ж 16 надають право на відбуваннє ярмарків, додаючи инколи й право торговлї горячими напитками і силою сих двох пільг причислюють дані маєтки до ряду міських осель[1]).

Таким чином поняттє міста на Україні, виходячи з старославянського поняття громадського центра, на переміну, в протоці часу, перемінявть ся в поняттє твердині й міста пробуванія старости, далї являть ся поняттєм про торгову громаду, з наданими осібними правами й торговими пільгами та вкінци значінне міста обмежують ся поняттєм ринку для сїльських продуктів.

Подібно як вище вказаними заходами правительство й приватні володїльці старались, хоча невдатно, розвити в своїх містах торговлю, вони заходились і коло піднесення ремеслового промислу такою самою штучною й виїмковою дорогою. Спиняючи вище вичисленими способами привіз до міста і сирих продуктів з хочби як віддалених місцевостий і оброблених продуктів з чужих країв та иньших міст, правительство старалось піднести ремеслову продукцию, надаючи їй, в характері монополю, нечисленним особам; способом, що служив до сього, було потвержденнє й заведенне цехових братств в українських містах. Вже з початку XVI віка стрічаємо королївські привілеї, основуючі цехові братства на взорець польських міст, куда вони були занесені німецькими кольонїстами. Так у привілею, наданім Кремінцеви в 1538 році, говорить ся: „кравцї, кушнїрі, шевцї, різники, пекарі, шкірники й иньші ремісники мати мусть свої окремі товариства або цехи, по звичаю иньших наших міст, головно Кракова і Варшави“.[2]) Основані таким чином цехи складали для себе устави, які подавали опісля до потвержденя магістратови; при укладанню устав головна увага була звернена на се, аби заслонити братчиків цеху від всякої можливої конкуренциї так з боку чужих ремісників і купців, як і з боку майстрів иньших цехів, а надто

---

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. V, т. I, NN. XLVII. LVII. LVIII, LX. CXII. CXV. CXXXVIII, CXLI. CXLIX. CLIII. CLIV. CLXI. CLXIII, CLXIV. CLXV, CLXVII. CXC. CXCII й CCVII.

[2]) Ibid. NN. IX. ст. 41; ст. 58.

ще, аби відхилити супірництво майстрів одного цеха між собою; досконалення ремесел і старання про розвиток технїчних знадоб було зовсїм полишене на боцї цеховими уставами, повнеж відхилення всякого сопірництва недопускало й до ніякого в сім напрямку спонукання. На якім низькім ступни досконалости були вироби цехових майстрів, видко вже з сеї обставини, що вони не можуть витримати конкуренциї з боку ремісників, які не належали до цехів, осторонніх самоуків (так званих партачів, себто ремісників, що стояли a parte від цеху) і мусять безнастанно братись до примусових способів, аби вигнати їх з міста, чи з найблизших від міста околиць, або принайменше заборонити їм роботу, або наложити на неї важкі оплати й кари грошеві. Так в Камінци цех мав право конфіскувати всякий виріб стороннього ремісника, коли-ж в часї ярмарку й позволялось продавати їх у містї, то не инакше, як за дозволом цеха і внесенням до цехової каси певної оплати; кождий цеховий майстер, що відступав частину своєї роботи нецеховому ремісникови, підпадав сильній карі грошевій. Сторонні ремісники підлягали при сім судови цехового братства й тому не могли сподївати ся пощади, в разї нарушення ним привілеїв цеху[1]). Відгородившись сим робом від остороннього супірництва, цехи старались докладно розмежити поля своїх специяльностий та навіть у однім і тім самім ремеслї віддільні вітки розложити між віддільних майстрів. Так в уставі цеху кравцїв у Камінци постановлено було, аби майстри, що шили гузарські костюми, не важились доставляти жіночого одїння й на відворот, при тім осібні майстри мали право підшивати шапки, „кавалерскі і капланскі“ і т. д. Металїчні вироби були розділені між 8 ріжнородними цехами: майстри одного робили тільки оловяні начиння, другого кітли, третього тверді вироби, четвертого вироби з мосяжу і т. и.[2]) Відсунувши сим робом до можливої границї сопірництво, цехові устави подбали про се, аби утруднити, по спроможности, доступ до цехового братства й таким чином приневолити покупників до навідування нечислен-

---

[1]) Ibid. NN CXV, ст. 248 CXXV ст. 309—311, пункти 8, 9, 11 і 13 та Nr CXXIX, ст. 320.

[2]) Ibid. Nr CXV, ст. 247 і CXXV, ст. 311, пункти 11 і 14.

них майстрів, незалежно від характеру їх виробів. Так майстер не мав права брати одночасно на науку більше як одного хлопця й двох підмайстрів. Але й сї нечисленні ученики не легко могли досягнути майстерського ступня. Аби стати учеником хлопак мусїв подати сьвідоцтво про се, що належить до міщанського стану, бо в противнім випадку магістрат міг його кождого часу вигнати з цеху, а надто сьвідоцтво законного походження; далї хлопець мусїв бути на науцї, відповідно до ремесла, від 3 до 7 лїт; по протоцї сього речинця мусїв він служити декілька тижнїв у майстра й потім в характері підмайстра (товариша) вибирав ся на кількалїтню вандрівку, себто працю по иньших містах; опісля, повернувшись він подавав сьвідоцтва цехів чужих міст і для здобуття стану майстра мусїв був зробити пробну роботу (штука, ·i-sterium) під доглядом майстрів; коли пробна робота була похвалена цехом, тодї сей, хто її предложив, обовязаний був заплатити до цехової каси „вступне“, себто оплату за приняття, инколи доволї значну (в цеху кравців у Камінци 120 золотих) і дати бенкет братчикам (collatio) за яких 50 золотих. Тільки по сповненню всїх вказаних умовин, ремісник ставав майстром, мав право виставити напись і брати участь в цехових привілеях.[1])

Таким чином і посеред цеху відхилялось супірництво, бо скількість майстрів у кождім цеху було дуже мала й часто, через нечисленність їх, приходило до сього, що кілька цехів зливалось хвилево в одно братство.[2]) Так повне відхилення супірництва й виїмковість права на ремесловий труд, зовсїм не підмагало розвиткови останнього. Міщани, не приняті до цехів і селяни, що не мали права вступати до них, мусїли мимоволї покидати ремесла й забирати ся до иньших занять. Богато з нецехових ремісників старалось осїсти в ма-

---

[1]) Ibid. NN. CXV, ст. 248: CXXV, ст 307—310, пункти 1 і 10 та C. ст. 256.

[2]) Так приміром, около 1700 року, в Камінци ковалї, шлюзарї і мечники зібрались в одно братство, а в 1703 році мусїли були причислити до свого цеху хвилево римарів і сїдларів, бо останні два цехи не могли вже істнувати осібно; майстрів в обох згаданих цехах, що сполучились перед тим в один, показалось в 1703 році тільки 2 людий. Див. книгу магістрату Камінця Подільского Nr. 4437, лист 394.

леньких місточках та селах, але й вони виносили з собою поняття про цехову виїмковість, якої жертвою самі були й зараз таки старались про се, аби набути від володільців містоток, куди вони переходили на прожиток, право на цеховий устрій, подібний до сього, який первісно був наданий королівськими привілеями значнійшим містам і таким чином вони, зі свого боку, заслонювали дорогу до ремеслового труду иньшим людям. Особливо часто стрічаємо привілеї, що надавали цеховий устрій ремісникам панських міст і місточок в XVIII столітті. Очевидно пани запримітивши розклад цехів по більших містах, пробують скористати з сеї обставини, аби перетягнути ремеслову діяльність до своїх маєтків та прибільшити сим робом їх доходи. Так стрічаємо ми привілеї володільців, що основують цехи кравців, шевців, кушнірів і т. п. в Бердичові (1732), Чуднові (1749 і 1782), Веледниках (1783) Іванці (1790), Чорнобилі (1742), Балті (1777), і т. п.[1]) Поняття про виїмковість і монополь, який товаришив праву на ремесловий труд, зробилось так загальне, що навіть віддільні ремісники, які жили по селах, уважали своїм правом не позволяти остороннім особам займати ся ремеслом на місці свого пробування без дозволу й без оплати на свою користь.[2]) З другого боку, залежна від монополю недосконалість ремеслових виробів, спонукувала покупників (сї останні були майже одиноко шляхтичами, бо селяни уживали тільки продукти, вироблювані в кругі домашньої господарки) до того, що звертають ся безпосередно до ремісників і фабрик чужоземних, у туземних же ремісників замовляли просту роботу.

Таким чином подібно як торговля й ремісниче діяльність була в Річпосполитій в стані повного упадку без огляду на охорону з боку правительства і як раз наслїдком сих виїмкових мір, якими проявлялась ся охорона. Але й сей обмежений круг торгових та ремісничих занять, який при устрою Річпосполитої, був доступний мешканцям міст, мусїв був ви-

---

[1]) Архивъ Юговап. Россіи, ч. V, т. I, NN CXXIX, ст. 320 CXXXVI, ст. 351 CXLII, ст. 361, CLXX, ст. 438 CLXXXVI, ст. 463; CLXXXVII, ст. 464 CCIII, ст. 501.

[2]) Ibid NN LXXVI, ст. 215 і LXXVII, ст. 218.

сунутись їм із рук при сопірництві з першою лїпшою групою людий, яка була у вигіднїйшім юридичнім і суспільнім положенню і з'уміла дійти до значнійшого ступня економічного розвою. Сопірництво таке стрінули міщани польських й особливо українських міст в жидівській людности. Замітна се поява, що Жиди не тільки не користувались охороною з боку правительства й володільців міст, але навпаки, завсїгди позбавлялись права користання з пільг, полишених міщанам християнам, а инколи навіть мусїли піддаватись особливим утискам з боку властий. Перший дуже рішучий крок, вчинило правительство против Жидів в 1495 році за великого князя литовського Олександра, який наказав „жидову за земли нашое вънѣ выбити“ і сконфіскував нерухомий маєток, що належав до Жидів. Правда, що в 1503 році Олександр знов позволив Жидам повернути в межі великого князївства Литовського[1]), але важкі міри против них повторювались і за його наступників; так королівським привілеєм 1619 р., заказано їм осїдати або займатись торговлею в Київі, під загрозою конфіскати так домів куплених ними, як і привезеного на продаж товару; далї тим самим привілеєм їм заборонювалось перебувати в містї довше, як один день і поза спеціяльно для них призначеним заїздом. В Камінци і його околиці на просторі 3 миль Жидам теж було заборонено оселюватись, або вести яку небудь торговлю й заборона ся була відновлювана королями й соймами 6 разів ріжним часом й сполучувана з конфіскацією домів і маєтків, насильним прогнанием з міста в 24 годинах та зруйнованием синаґоґи. В Кремінци Жиди були позбавлені права займатись виробом вина, пива, меду і т. д., рівно як торгувати сими напитками. В Ковлю вони мали право оселювати ся тільки на одній, призначеній для них вулицї й були за те обовязані, нарівні з Дубном і більшою частию иньших волинських міст, платити $^2/_3$ грошевих податків, збираних з цїлого міста й попри се нести нарівнї з християнами всї замкові натуральні повинности. Помимо сих місцевих утисків, від часу до часу, соймові постанови старались перевести загальні заходи утиску Жидів: соймы постановляли, щоби здирати з них податок подвійний, як сей,

[1]) Бершадскій — Литовскіе евреи 250—259.

що його платили християнські податкові стани, то накладали на них одноразові поголовні податки, то під загрозою кари смерти, забороняли Жидам торгувати кіньми, то домагались, аби вони віддавали до монетарні по низькій ціні свої срібла, то приневолювали їх випрошувати, чи то купувати від католицьких епископів право на будову синагог, забороняли, під загрозою кари грошевої, тримати службу з християн, продавати поживні продукти, ходити разом з християнами до лазні і т. инь.[1])

Без огляду одначе на всі вичислені тут постанови, Жиди показались в далеко вигіднійшім економічнім положенню, ніж протеговані правительством міські обивателі християни; вони змогли заволодіти майже всіми промислами й торговими підприятями, зіпхали останніх на задній плян і приневолили їх здебільшого звернути ся до хліборобських занять й не змагати ся з жидівською людностию в торговій та промисловій дїяльности. Всї міста українські безнастанно жалують ся на перевагу одно перед другим, що Жиди не вважають на постанови, які їх стісняють та обмежують, загарбують всю торговлю й промисли в свої руки й випирають зовсім християн із ринків. Так в 1647 році львівські міщани скаржились на сойми, через епископа, що Жиди захопили всю міську торговлю й довели міщан до неспроможности не тільки забезпечувати власний добробут, але й платити державні й міські повинности. Про те саме безнастанно підносять скарги мешканців Камінця, Київа, Ковля, Винниці, Кремінця, Хмільника, Дубна і т. д.[2])

Ся економічна перевага Жидів, без огляду на відхилення їх від користування всякими пільгами, наданими правительством християнським обивателям міст, і на обмеження їх особливими соймовими постановами, пояснюють ся ось такими причинами: 1) Жиди в польських і українських містах в на знач-

---

[1]) Сборникъ Муханова, ст. 192 Starożytna Polska, т. II, ст. 897, 944—945. Starożytności Polskie, т. II, ст. 781; Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, NN. XV, ст. 56; LXIII, ст. 197; XCII, ст. 242; CII, ст. 259.

[2]) Архивъ Юго-Запад. Россіи, ч. V, т. I, NN. XXXIV, ст. 134; XLI, ст. 156; CXXI, ст. 323. Starożytna Polska, т. II, ст. 1023, 1369. Сборникъ Муханова, ст. 192.

нійшим ступни економічного розвитку, ніж тубольні міщани; вони в сьвідомі користи, яку дає солідарність в ділланню та ассоціяция в промислових предприняттях; вони знають ціле непереможне значінне капіталу й уміють все зложити його дорогою ассоціяції й кредиту; 2) Жиди мають повну свободу й спромогу утримувати й орґанізувати віддільну свою самоуправу і сцінити ще дужче на її основі сю солідарність, яка й без того була в них розвита наслідком одного походження та віри[1]); 3) нарешті, Жиди позбавлені замком громадянських прав, почувають себе постійно племенем захожим, чужим місцевій людности та його інтересам; вони не вважають своїм обовязком заховувати супроти тубольців сі моральні правила, які вони бережуть у відносинах між собою; вони чують себе немов захожими на ворожій землі, але як слабші, не розпочинають відкритої боротьби та користуючись одніською зброєю, в якій вони почувають свою перевагу — своїм економічним розвиттєм, вони пізнають всї слабі стсроны розвитку й суспільного устрою тубольців, експльоатують їх на свою користь і таким чином, придавляють на власній їй території далеко численнійшу й більше повноправну тубольчу людність.

Позбавлені всюди участи в міській самоуправі по маґдебурському праву, Жиди остають ся безпосередно під властию воєводи, але воєвода звичайно неприсутний й тому то власть його перейшла на осібного урядника — його намісника (підвоєводу). Останній дивив ся на свій уряд, як на достатне жерело доходів і обмежував ся судом над Жидами в справах карних та доглядом над уживанними через них у торговлї мірами й вагами, а внутрішний устрій жидівських громад, розклад і побір податків, суд у цивільних справах — були полишені їм самим[2]). Таким чином Жиди зуміли з'орґанізувати самостійну управу, уникнути сих поборів, утисків і розладдя, які були наслідком нерівномірно розложеного й сильно обмеженого устрою міст у маґдебурськім праві; навпаки вони сполучились, склали вновї солідарну, признану законом корпорацию, з якою не могла бороти ся сама з окрема ані одна міська громада.

---

[1]) Бершадскій — Литовскіе евреи, ст. 422—424.

[2]) Starożytności Polskie, т. II, ст. 257.

Устрій, витворений Жидами лежав у сїм: кожде місто, що містило в собі значнїйше число жидівської людности, становило віддїльний кагал; він підлягав судови й управі коллеґії, зложених з вибираних осіб, називаних „старші жидівські, кагальні, судиї, школьники“ під проводом рабіна; останнього потверджував на урядї замковий уряд, або пан міста, дістаючи, розумієть ся, за потвердженнє певну суму гроший; всї Жиди, що замешкували дрібнїйші міста, творили прикагалики, залежні від головного кагалу; нарештї Жиди, розсіяні по селах, були теж вписані в число членів найблизших кагалів. Кагальні судиї судили й правили по тальмуду й по звичаям та переказам жидівським й тому то тїшились необмеженим довірєм з боку жидівської людности, в актах не стрічаємо випадків, аби Жиди апелювали від кагального суду до суду підвоєводи[1]). Для загальних справ, для розкладу податків і т. иньш., депутати кагалів з'їздились що року в кождім воєводстві, по порядку в кагальних містах, творили так звані „жидівські сеймики“, видавали на них постанови, обовязкові для всїх Жидів воєводства та вибирали осібного урядника свого — ґенерального жидівського писаря воєводства, який орудував побором податків і порозумівав ся з коронним підскарбієм[2]). Королї й сойми, признаючи сї заведення користними у фінансовім напрямку, потверджували привілеями й постановили кагальний устрій, а навіть старались підтримати й привернути їх в разї, коли сей устрій хвилево був нарушений зверхніми подіями: війнами, утечою Жидів в часї козацьких повстань і т. п.[3]) Забезпечивши собі сим робом внутрішню самоуправу й суд на основі власних звичаїв, находячи в такім устрою повну запоруку солідарности й кредиту, опираючись на перемогу економічного розвитку й капіталу, Жиди сьміло витримали боротьбу з міськими громадами й при-

---

[1]) Остання гадка шан. автора дещо хибна (див. Pazdro — Organizacya i praktyka żyd. sądów podwojewod., 1903) С. Т.

[2]) В актах вичислені такі кагали у Волинськім воєводстві що висилали депутатів на сойми й по порядку призначувані на місця з'їзду: Луцький, Владимірський, Кремінецький, Олицький, Полонський, Гороховський, Острожський, Ковельський, Клеванський і Дубенський.

[3]) Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. V, т. I, NN. LXVIII, ст. 206; LXXIX, ст. 221; CI, ст. 257; CXIII, ст. 276; XCVIII, ст. 252.

давили остаточно останнї; вони користувались безладдєм та неясностию положення міст, упадком їх добробуту, перевагою шляхетського стану й старостинської власти й усї ті обставини повертали на свою користь. Входячи в грошеві умови зі старостами, вони оселювались по містах, з яких були прогнані соймовими конституціями, торгували товарами недозволеними їм по закону, брали відкуп від старост, а навіть від магістратів збір міських доходів та під його формою накладали побори на промисли міщан; в характері відкупників королївського мита захопили в свої руки догляд над внутрішньою й заграничною торговлею цїлого краю; оселювались по містах на ґрунтах, що належали до замку або духовенства й не приносячи міських повинностий, придавлювали своїм сопірництвом промисли міщан, обтяжені замковими поборами: в разї юридичних процесів з боку міщан, затягали справу на цїлі десятки лїт, або входили в порозуміння з місцевими властями, які не хотїли виконувати декрети королївського суду, вживали в торговлї фальшиві міри і ваги та иньш.[1])

Сопірництво Жидів доконало таким чином сей упадок міст, який був основним наслїдком упадку громадського міського пріндипу й переваги в краю шляхотського стану; упадку, який не міг бути відвернений правительством анї магдебурським правом, анї виїмковими способами, для охорони торговлї й ремесла. В останніх роках істнования Річпосполитої упадок міст дійшов до краю; міщанський стан, з виїмком небогато центрів, або зник зовсім, перейшовши в иньші стани, або забрав ся лишень до хлїборобських занять, становлячи стан, який тільки умовинною найму землї відріжнював ся від кріпаків селян. Жиди заповнили собою величезну прогалину, яка віддїлювала в Річпосполитій повновластну шляхту від безправних хлопів і таким чином, зникла всяка можливість рахувати в будуччинї на витвір середнього стану, який би мав спромогу положити з одного боку перепону шляхетському панованню, а з другого дати поміч селянам для виходу з їх тяжкого положення. Недостача середнього стану була одною з замітнїйших признак немилучого упадку Річи-

[1]) Ibid. NN. XXX, ст. 117; XLI, ст 156; LXII, ст. 196; CXVII, ст. 286; CXXXI ст. 323; CCXXVIII, ст. 588 і т. д

посполитої; в останнїх хвилях її істновання невеличка тільки ґрупа політичних дїячів зрозуміла значіннє й при складанню конституциї 1780—1792 року, доложили усїх можливих змагань, аби привернути полїтичне значіннє міського стану. Результатом сих змагань був закон „про вільні, королївські міста в Річипосполитій“, виданий 18 цьвітня 1791 року. Закон сей признав всїх міщан в королївських містах „людьми вільними й усю терріторию, яка містилась в межах кождого міста — дїдичною властию міщан. Не тільки сї міста, що зберігли свою самоуправу й привілеї, були признані „вільними містами“; нарівнї з ними закон повинен був розширитись і на сї міста, які колинебудь користувались міським правом, хочби й утратили фактично се право, тай на всї міста, які могли на ново повстати.

По тексту закона, в число міщан могли вступати всї люди свобідні; міста повинні повинні були правитись виборчими урядниками: вони дістали право висилання депутатів на сойм з правом голосу в соймових комісиях. Міщанам надано право набувати ґрунтову власність, вступати до державної служби військової й судової та займати висші духовні уряди. Всї особи вибрані депутатами на сойм, або набувші ґрунтову власність, в такім розмірі, що платили до скарбу ґрунтового податку не менше 200 золотих, а надто люди, що дослужились ступня капітана в армії, або реґента в судї — входили в шляхотський стан — окрім сього кождий сойм повинен був надавати шляхетство 30 особам з поміж поважних міщан, при чім заняттє торговлею й ремеслами не позбавляло, як у давнїйшім устрою, шляхотських прав. Вкінци самосуд міських станів був вповнї забезпечений новим законом[1]). Під безпосереднім вражіннєм сього закона міста неначе проснулись на якийсь час з одубіння, яке пановало над ними в протоці цїлих столїть — міщани, наче впізнали спроможність своєї участи в політичнім житю краю; маґістрати, що ще зацїлїли, взялись живо до реорґанїзациї, оселї, що вже давно затратили всякі признаки міської самостійности, кинулись відшукувати в коронній метриці старі привілеї й на їх основі, старались

[1]) Ibid. Nr. CCIV, ст. 504—514.

про прийняття їх до числа міст; в староствах міщани заговорили про зворот забраних їм земель і вигод, про освобожденне від панщини; в околичні центри з'їздились виборці міст, вибирали депутатів на сойм, давали їм інструкції, в яких старались висловити недостатки й потреби свого стану[1]) і т. п.

Незабаром одначе події доказали, що ці пориви були тільки наслідком марева. В історії цілого народа неможливі скоки; так закон „о вільних королівських містах", який міг був виявити добродійний вплив, коли-б не спізнив ся був аж два століття, під кінець XVIII віка міг мати для Річпосполитої значіннє тільки передсмертної тай се дуже неповної сповіди з історичних її гріхів. Ані маса шляхти не була прихильна до добровільних уступок загарбаної нами власти і значіння в користь якого небудь иньшого стану так, що автори закона змогли переперти його на соймі не тільки проти волї, але й без відома більшости свого стану, ані мізерні останки міщанського стану не мали в найменшої частини сеї сили і значіння, які були конечні для оборони раз набутого права. Закон 18 цьвітня 1791 року призначений був на хвилеве істнованнє перед появленнєм першої шляхетської реакції. Реакцияж же не давала довго на себе чекати. Не минув і рік від часу видання закона, а вже піднялась ворожа йому „Тарговицька" конфедерация; остання опираючись на спочутте великої більшости свого стану, незабаром побідила. Новий міський закон був знесений постановою генеральної конфедерації 29 жовтня 1792 року й слідом за тим королівський ассесорський суд привернув давні права старост і панів.[2]) Зрештою українські міста не діждались проголошення сеї останньої шляхетської побіди; скорше, ніж вона їм була об-явлена, правились вони вже російським міським порядком — вони війшли в тім часї у склад Росиї, розлучившись на завсїгди зі шляхотською річпосполитою. Декілька століть пе-

---

[1]) Ibid. NN. CCV, ст. 512; CCVI, ст. 513; CCVIII, ст. 517; CCIX, ст. 521; CCX, ст. 525; CCXI, ст. 527; CCXII, ст. 529; CCXIII, ст. 538; CCXIV ст. 546; CCXVI, ст. 549; CCXVII, ст. 558; CCXVIII, ст. 565.

[2]) Ibid. NN. CCXIX, ст. 569 і CCXX, ст. 572.

ред тим вони покинули руський сьвіт повні сили управляючи самі собою й прихилюючими ся до них землями, богаті громадянськими правами, рівноправностию й добробутом мешканців; тепер вони повертали знеможені, а полу закріпощеною людностию, відірвані від земль й переповнені чужоплемінним і експльоатуючим їх життє жидівським населенєм.

Д. Багалїй.

Маґдебурське Право на Лївобічній Україні.

Отся студия містять в собі два розділи про маґдебурське право на Лівобережній Україні (від XVI—XVIII віка). Майже вся вона основується на невиданих матеріялах, добутих автором із Харківського історичного архіва, бібльотеки покійного проф. А. Кистяковського й почасти з московських зборів. На неї треба глядіти, як на доповненнє звісних розвідок проф. М. Ф. Владіміpського-Буданова („Нѣмецкое право въ Польшѣ, Литвѣ и Юго-Западной Руси") і проф. В. Б. Антоновича („Акты о городахъ Юго Западной Россіи").

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ.

Маґдебурське право на Лівобережній Україні під польським володінням.

Стародавня Сіверська земля, пізнійша Лівобережня Україна стратила свою політичну самостійність в половині XIV. віка й перейшла за Ольґерда під власть Литви. Положена одначе на границях двох сильних держав — Московської та Литовської, вона постійно переходила від одної до другої. Ще в давнійшім періоді свого історичного істнования (дотатарськім) вона розпалась на дві частини, північну й полудневу; найважнійшими містами в першій частині були Чернигів, Новгород Сіверський, Стародуб; центральне місце в полудневій займав Переяслав. Татарські напади заподіяли важкий удар Сіверщині. Всї її давнійші міські осередки стратили своє політичне значінне; особливож запустїла полудньова її частина — Посуле. Тут явилась конечність нової й до того ще інтензивної кольонізациї. Нові міста підялись тут на старих городищах, як що Переяслав, Полтава, Лубни, Прилуки та инші. Старий поділ

Сіверщини на дві части, на північну й полудневу лишивсь і в новійшім періодї її історії: давня Чернигівщина й Сїверщина стали опісля називатись городами, а тимчасом Переяславщина полями; перша творила осібний адмінїстративний округ — Чернигівське воєводство, яке розпадалось на два повіти — Чернигівський і Новгород-Сіверський, а друга — — Переяславське староство[1]; щож до Стародубщини, то вона становила осібне Стародубське староство. Північна Україна справдї була богатїйша містами в порівнаню до полудневої: в нїй стрічаємо, приміром, Чернигів, Новгород-Сїверський, Стародуб, Нїжин, Погар, (Старий Радегощ), Мглин, Почеп, Остер, Любеч. Полуднева частина за те була навпаки засїяна слободами, з яких тільки деякі опісля перемінились на міста.

Польське правительство постійно змагалось затримати при собі чернигівсько-сіверські міста. Користаючи з руїни Московської держави, воно відорвало сї старі руські землї й затримало при собі аж до повстання Богдана Хмельницького. Сї пограничні міста мали в його очах важне стратеґічне значіннє й тому воно старалось приманити до себе симпатиї місцевої людности ріжними пільгами й вигодами. Звичайною формою сих привілеїв було маґдебурське право, що вже давно широко розповсюдилось в границях Польщи, Литви й Руси-України. І справдї, важнїйші міста лївобічної України дістали привілеї на маґдебурське право за панування Жиґмонта III-го, Яна Казимира і Владислава IV-го, а саме Чернигів, Стародуб, Нїжин.

Найскорше одначе дістав маґдебурське право Переяслав, мабуть тому, що був основою польсько-шляхотської кольонїзациї плідних, але пустих земель нинїшньої Полтавщини. Привілей на маґдебурґію був йому ще наданий Стефаном Баторієм 1585 року[2]. Переяслав тодї належав приватній особі — київському воєводї кн. Константинови Константиновичови Острож-

---

[1]) Зрештою, деякі оселї простягались ще до Канївського й Черкаського староства.

[2]) Привілей сей вдалось менї найти в актах Литовської метрики, що зберігаєть ся нинї в Московськім архиві міністерства справедливости. — Див. Лит. Метрика № $\frac{1\ B}{26-27}$ 308 ст. 377—380.

ському й привілей був написаний на його ім'я. На Україні за Дніпром, каже король, лежить пуста місцевість — городище Переяслав: його се із всіми ґрунтами, городищами, селищами, водами, лісами і всякими пожитками потверджуємо в старих границях, як його мали пани вітчинні, при кн. Острожському; він може будувати тут міста й села та заселювати їх людьми, які будуть свобідно користуватись своїм майном; тим же з них, що будуть осаджені в самім замку й місті Переяславі признаєть ся німецьке магдебурське право з усіми його вольностями й порядками. В місті заводить ся 2 базарі (що тижня) й 3 ярмарки (що року); осельцям і приїзднім купцям дозволює ся свобідна торговля й продаж вина в корчмах. Своїм слобожанам кн. Острожський може давати пільги на 30 літ і тому його піддани освободжуєть ся на сей час від всяких повинностий. Ціла ся територія віддаєть ся кн. Острожському тому, що він особисто потерпів значні страти, побудував замки на українних пустинних місцях, на татарських шляхах, куда звичайно „безвістно" набігали Татари. Ось такий зміст має привілей Стефана Баторія.

Мусимо в нім зазначити деякі характеристичні риси. Цікава річ, що магдебурське право надаєть ся тут новому місту та ще основаному приватною особою. Правительство почуває велику вагу оборони й заludнення своїх українських пустинь й готове давати всяку підмогу таким особам, що заводили міста й оселі. Рахунок його був зовсім вірний: без ніякої страти воно набувало в будуччині охоронну лінію против Татар та нові заludнені території замість давнійших пустинь. Приватні володільці рівнож нічого не тратили надаючи пільги своїм слобожанам; власник таких полтавських пустинь кн. Вишневецький в XVII віці, дістанав, як звісно, значні доходи від „господарів", що жили в ріжних місточках й оселях сих околиць. Документ наш не визначує подробиць сього нового ладу, який заводивсь магдебурським правом мабуть тому, що форма самоуправи мусіла бути у згоді з интересами й бажаннями самого володільця кн. Острожського. Право свобідної торговлі та ярмарок — були трохи що не найважнійшим привілеєм для громадян міста Переяслава. Завдяки тому мусіло рости економічне значіннє міста серед цілої окружаючої його території. Ся остання була в сім часі ще в тіснім звязи зі

своїм центром: в привілею говорить ся просто що до Переяслава повертають ся весь округ. Тай не могло бути инакше, бо міська людність збиралась звичайно з тих самих елементів що й сільська; доступ до міста був свобідний; осібної ріжницї між одним і другим не було; міщани не відокремились остаточно від иньших груп людности. Одначе довго так бути не могло: маґдебурське право вже по своїй природї виносило відокремленнє там, де того давнїйше не було; сеї долї не могли минути, як побачимо дальше, теж переяславські міщани.

В XVII віцї людність українських міст: Чернигова, Нїжина, Стародуба й Переяслава користуєть ся осібними правами та являють ся окремою ґрупою в тодїшнім суспільстві. Маю під руками привілеї маґдебурського права всїх тих міст[1]); на їх основі спробую теж дати загальну характеристику міської самоуправи на лївобережній Українї в першій половинї XVII віка.

Маґдебурське право надано містам під впливом поглядів економічного характеру: правительство задумувало викликати сим робом прибільшенне числа мешканцїв зі сел й купців та ремісників в особливости. Основи нового ладу лежали в тім, що міські громадяни ріжного стану (міщани, купцї, ремісники, шинкарі, перекупні і инь.) були освободжені від всякої иньшої юрісдикциї й були тільки піддані нїмецькому міському праву. Не кінець сьому: від війта міського і маґістрату залежали не тільки місцеві міські громадяни, але й приїздні з иньших міст; вони зараз по приїздї повинні були повідомляти міський уряд про свою присутність і складати товари в міськім заїзднім домі. Нїмецьке міське право розтягалось не лишень на особи, але й на майно та промисли. Се просто й категорично висловлюють привілеї. Колиб який небудь шляхтич або службовий чо-

[1]) В Харківськім історичнім архивї, у відділах Малоросийської коллеґії збереглось декільки систематичних збірників офіциального характеру, які обнимають разом певні сериї привілеїв українських міст — Чернигова, Нїжина, Стародуба, Новгорода-Сіверского, Погара, Почепа, Мглина й Полтави; відсїль добули ми привілеї надані польськими королями; привілей для Стародуба з 1620 року надрукований, окрім сього в „Обозр. Рум. оп. Малороссіи", а привілей з 1625 року — найдений мною в актах Литовської Метрики надрукований в додатку до реценвії праці А. М. Лазаревського „Описаніе старой Малороссіи".

ловік, говорить ся в них, набув собі дім, землю, город, або став займатись торговлею, ремеслами і промислом, тоді він повинен бути залежний від магістрату та приносити всі міські повинности. Така була сфера юрісдікциї магістратського уряду, вона розтягалась і на инъші групи людности, коли вони тільки брались до таких занять, які вже стали ділом самого лишень міщанського стану й були його основною, характеристичною признакою. Правительство присвоїло собі погляд, що промислами, ремеслами і торговлею можуть займатись тільки міщани і старалось віддїлити їх в осібну юрісдикцию. Такий погляд володів тоді в Західній Европі; на нїм основував ся цїлий устрій середновічного житя, цїлий соціяльно-економічний його побут. Він найшов свій вислів теж і в законодатнім памятнику литовсько-руського права — Литовськім статуті, який належить ще до XVI віку: в нім шляхтичеви заборонюють ся міщанські занятя.

Одначе, як раз сей пункт в практицї, в житю мусїв стрінути найбільші перепони. Шляхотство, що з висока глядїло на міщан, які не мали полїтичного значіння в державі, не дуже мабуть хотїло залежати від міського уряду. Про орґанізацию міської самоуправи привілеї дають нам не дуже то богато відомостий. На чолї управи стояв війт. Спосіб настановленя війта не був всюди однаковий. В Чернигові приміром Жигмонт III-тий на перший раз настановив *довічним* війтом Яна Куновского, а потім на основі привілею з 1623 року дальше настановленне повинно було залежати від короля, який заявляв намір вибирати на сей уряд *тільки католиків*. В Нїжинї першим і зараз з тим довічним війтом поставив король нїжинського і новгород-сїверського капітана і хорунжого; наступників його повинен був іменувати король та вже з *міщан* католицького або православного обряду без ріжницї. В Стародубі на основі привілею з 1620 року дозволювано міщанам вибирати війта з поміж себе й тільки домагалось потвердження на уряді з боку короля. Але привілей 1625 року значно змінив сей порядок річий: власть війта перестала бути виборною; війтом мусїв бути тільки місцевий староста (католик); мотивувалось новість сим, що при ріжних юрісдикциях (себто при істнованню двох віддїльних властий — військовоï і громадянськоï) оборона замку не могла

виконуватись як треба. В Переяславі міщани дістали право вибирати собі війта, якого потім потверджував на уряді король[1]).

Бурмістри, радці й лавники повинні були вибиратись з поміж посполства, з людий добрих і розумієчих магдебурське право, одначе в Стародубі привілеєм з 1625 р. тільки з поміж католиків або унїятів, а в Чернигові й Ніжині — з католиків або православних[2]). На перший раз вибори урядників переводив війт з посполством, а потім війт, урядники й посполство; доконувались вони день перед новим роком (католицьким). При виборах і настановленню війта головна роля належала до так званого ревізора, який визначував місту його землю (формальне визначенне міських границь було першим і найважнійшим актом міського житя; коли ж урядники були раз вибрані й принесли постановлену присягу, ревізор передавав їм власть і сам сходив зі сцени.

З наведених фактів видко, що центральне правительство бажало зберігти при собі вищу юрісдикцию в управі українських міст; очевидно воно не зовсїм вірило місцевій руській людности і старалось опертн ся на католицизм, що ніколи не цурав ся политичних інтересів. Сим одначе воно без сумнїву нарушувало принціп релїгійної свободи й терпимости й разом із тим підривало теж ідею свободи виборів: величезна більшість міської людности була православної віри, а тимчасом своїм представителем війтом, мусїла николи вибирати католика. Крім сього, іменуючи війтом старосту (як се було в Стародубі) правительство попадало само в певну суперечність воно викликувало се з м і ш а н н е військової та громадянської власти, яке мусїли нївечити магдебурське право; се останнє просто прямувало до в і д д ї л е н н я громадянського уряду від військового.

Про функциї міських урядників привілеї розводять ся мало, певно тому, що вони були, вперве, докладно визначені

---

[1]) По отшествіи нынѣшняго или впредь будущаго войта — говорить ся в привілею Владислава IV-го 1633 р. — имъ самимъ вольно будетъ наслѣдника избирати человѣка на тотъ урядъ вѣдомаго и въ правѣ искуснаго, а мы тѣмъ образомъ отъ нихъ обраннаго потвердити и правомъ нашимъ надати должны будемъ" (A. Ю. З. Р., III 526)

[2]) В текстї говорить ся: „katolyckiego rzymskiego y ruskiego nabożenstwa", й ми розумїем під сим православну віру; одначе автори привілею могли мати на думцї й унїятів

в иньших жерелах — Саксонськім Зеркалї, Порядку і т. инь. та, вдруге, тому, що правительство не вважало потрібним вмішуватись у внутрішній устрій міст. Границї власти міського уряду визначають ся найдокладнійше в привілею Переяслава з 1620 р. Війт з лавниками й бурмістр з райцями могли судити не тільки своїх міщан, але й приїздних купцїв в їх спорах і колїзиях з місцевими обивателями, а надто ще навіть в тяжких карних злочинах (побитю, насильстві, забійстві і т. инь.). Маґістрат мав „правні“ книги, „скриньку“ для береження гроший і печатку з міським гербом[1]). Суди повинні були відбуватись на основі маґдебурського права, як в иньших містах. Офіцияльною мовою судових писем в Чернигові й Ніжинї повинен бути польський діялєкт, в Стародубі (привілейом з 1625 року) в протоцї перших 20 лїт польський, а потім латинський.

Що до апеляциї замічаємо теж деяку ріжнородність. В Переяславі, за згодою сторін, можна було апелювати передовсім до старости, опісляж до короля. В Нїжинї, грамотою з 1625 року була визначена ще одна посередня інстанция — суд королевича Владислава, що був, як звісно, адмінїстратором сіверських замків, відібраних тодї від Москви. В иньших містах, подібно як у Київі, можна було апелювати на постанови війтівського, лавничого або бурмістрового суду просто до короля, але тільки в позвах, що перевисшали 50 золотих.

На жаль, привілеї не визначують нам докладно сфери й характера міського суду, ясне понятє про се моглиб дати самі судові постанови; не маємо їх одначе під руками[2]). А priori можна думати, що мало в дечім ріжнились від сих маґістратських постанов, які належать до правобічної України та видані в „Архиві Юго-Западной Россіи“ проф. В. Б. Антоновичем.

---

[1]) На Чернигівськім гербі представлений був св. Владислав з червоною хоругвою, на Стародубськім — дуб з орлиним гніздом, на Переяславськім — башта на озері з хрестом, на Нїжинськім — св. Юрій на кони в повній зброї.

[2]) Декілька таких постанов зберіглось (примірем в „Обозрѣніи Румянцевской описи Малороссіи“), але їх так мало, що годі робити які небудь виводи. Чекаємо нетерпеливо появи постанов Бориспольського ратуша, приготовлюваних до видання одним з дослідників української старини.

Звертаємо ся тепер до характеристики економічного боку міського устрою, який нарівні з юридичним теж був предметом особливої уваги королівських привілеїв.

Ми вже бачили, що коли ще починали функціонувати нові міські заведення, міста діставали більше чи менше значну ґрунтову територію; віддання ґрунтів, поведення міської границі являлись неначе введенем у маґдебурське право. Ся ґрунтова власність була для міст жерелом забезпеки, а навіть доходів. Розміри її були в порівнанню доволі великі. Границі її були визначувані королівськими ревізорами, які певна річ в сім визначенню кермувались головно старими межами й заявами старухів. В Чернигові, приміром „ограниченє" міських ґрунтів було переведене смоленським підсудком Ціхановичем. Одна їх частина мусїла бути призначена на пашню та сїнокоси міщан, друга на виґони, а третя вкінці для ратуша й міського уряду. За перші дві категорії був визначений певний податок на користь короля (зрештою аж по часї пільги). Останнїж була вільна від нього[1]). Окрім того міські громадяни користувались правом „в'їзду" в Слабинський бір, де могли рубати дрова на будову домівок, та правом свобідної ловлї риб на ріцї Десні на дві милї горі й долїв від міста. На ратушний фільварок було призначених 30 волок (себто менше більше 570 десятин), на міський уряд — 36 волок (20 на війтівство, 12 на бурмістрів, 4 на писарів). В Стародубі міська ґрунтова власність була особливо ще значнїйша. Привілейом з 1620 р. на ратушний фільварок були призначені два села з 40 волок, а привілейом з 1625 р. — 100 волок; на війтівство в 1620 р. — 20 волок з людьми і млином, а в 1625 р. — 40, на бурмістрів — 15, на писарів — 6. В Ніжинї на війтівство призначувалось 20 волок, на бурмістрів — 12, на писарів — 4, на ратушний фільварок — 30 з Овдіївським млином на ріцї Острі.

Таке було ґрунтове майно міст, але ґрунтів було в тих часах так богато, що вони самі по собі не мали більшої вартости й не приносили значної ренти. А тимчасом місто мусїло

---

[1]) Чернигови була земля відмежена по урочищам довкола цїлого міста; одначе в склад її могли ще війти володїнія духовенства та приватних осіб й тому були вони завчасу віддїлені з окружної межі.

видавати значні розходи: платити міським урядникам[1]) та службі, купувати канцелярійні знадоби і т. инь. І як раз для полагодження сих розходів були постановлені ще ріжнородні міські податки. Таким податком було, торгове мито від всяких привожених товарів — від коний, худоби, возів, човнів, збіжа, риби, оселедців, вагове від ваги, помірне від міри, мостове; доходи від гостинних дворів (в Чернигові, приміром вибудували на міський рахунок аж два — один для московських купців, другий — для купців инших міст.) від міської лазні, різницьких лавок, гончарні, млинів, восківниць, броварів, солодівень, перевозу; вкінці до міської каси йшов податок (тілько грошевий) від купців і ремісників, відповідно до їх доходів.

Всі ті доходи повинні були йти не на приватні, лишень на публичні потреби. Що року повинен був складати ся обрахунок з розходу грошевих сум перед війтом і цілим посполством. За них передовсім треба було виставити на пригіднім місци ратуш з годинником та утримувати при нім трубача, а надто гостинний двір, лазню, крамницї й варштати.

Ярмарки й торги, постановлені в містах магдебурського права, повинні були з одного боку підмагати економічний розвіт міст та збогачувати міську „скриньку“, — а з другого боку — прибільшати матеріяльний добробут кождого міщанина з окрема. В Чернигові були визначені аж 3 ярмарки (1-ший в день Божого тїла, — 2-гий на сьв. Симеона, 3-тий — на Трех королїв), кождий по 2 тижнї. Зрештою, для охорони місцевого купецтва постановлено, аби приїздні торговці продавали свої товари тілько гуртом, не подрібно. В Стародубі заведено один ярмарок на сьв. Юрія Римського, а доходи з нього йшли в міський скарб. В Переяславі були давнїми часами 3 ярмарки, які тепер сполучено з руськими православними святами.

Міщани, як стан, дістали важні привілеї що до промислів і торговлі. Кождий міщанин мав право свобідно палити горівку варити пиво й мід, робити солод і торгувати навіть привозеними винами (малвазією), але тілько правдивою мірою (гарцем

[1]) В Переяславі, приміром, війт побирав $^1/_3$ доходів

або львівською квартою). Сей привілей був в очах міської людности найважнійший та найосновнійший: трималась вона його дуже кріпко і стратила його аж в початках XIX століття. Не дістав ся він ій одначе даремно: за його платили певні грошеві побори, яких розміри не були всюди й завсїгди однакові. В Чернигові й Ніжині що року кождий міщанин платив по $2^1/_2$ золотих капщизни від кождого напитку; в Стародубі грамотою з 1620 року — по 2 таляри, а грамотою з 1625 року — по литовській копі й надто ще від дому й огороду по 15 грошей, а від кождого морґа ґрунту по 3 литовські гроші; окрім того всї міщани обовязані були молоти своє збіже за означену оплату в скарбових млинах та приставляти для направи сих останніх робітників (свою челядь) та потрібного до сього матеріялу (дерево, хворост, камінь, солому). Зрештою, замітити треба, що переяславські громадяни не користувались правом свобідного палення горівки й не трудно догадатись чому. Паленнє горівки й шинки були тут предметом аренди й були відпродані в руки Жидів. Міщани могли тримати в себе мід, пиво та иньші напитки з виїмком горівки. Тільки місто, як юридична одиниця, мало право заложити окрім солодівні й бровару теж і горальню; саме таке право належалось й місцевому старості. За те одначе переяславські купцї користувались таким привілейом, якого мабуть не мали й чернигівські й стародубські міщани. В характері українних вони були вільні від усяких мит з виїмком заграничних. Вони могли свобідно їздити й сушею й водою з Переяслава в Литву, в Польщу — тай назад і купувати та продавати товари без оплати мита.

Маґдебурське право, вкінцї, освободжувало по ступням вище названі міста від тої залежности й від тих повинностий, які вони повинні були віддавати в користь старостиньского замкового уряду. Власть сього останнього над містом, яке набуло маґдебурське право, замітно, хоча й не всюди в однаковій мірі, вкорочувалась, повинности ж меньшали.

Чернигівські й ніжинські міщани показували „послух“ замковому урядови (направляти рови й вали), але були за те освободжені від усїх найтяжших натуральних повинностий: підводової, мостової й строжевої; тільки по протоцї річинця пільги були вони обовязані давати підводи королївським послам

і гонцям. Мешканці міста Переяслава в році 1620 не були ще вільні від усіх натуральних повинностей. З привілею виданого 1620 року видно, що вони возили салітру з місць її виробу (містив в Переяславщині), де її вироблювали „дѣловые люди“ й „волостні піддані“ під доглядом дозорців — аж у Київ. Освободжені були вони за те від сеї важкої повинности аж в 1633 році, і то завдяки „своєвольним“ козакам. Аби ліпше охоронити місто від сих останніх (вони в тих часах сильнійше розмножились) освободжено міщан від „провоженія салитри до Київа“.

Військову повинність відбували мешканці всіх міст, але розміри її всеж таки виявляли тенденцію до зменшування. Українні міста, природно більше потрібували захисту й тому громадяни їх приймали живійшу участь в їх обороні. Так було в Переяславі. Переяславські міщани виступали зі своїм війтом до оборони міста против ворога під проводом місцевого старости й чотири рази на рік являлись на перегляд. Довідавши ся від своєї сторожі про появу ворога, вони по стародавньому звичаю, як в більших походах, так і не великих наїздах, виступали на конях зі своєю міською хоругвою на якій була вимальована башта з червоним хрестом на білім полі. Від зносин зі своєвільними козаками вони обовязані були на всякий спосіб відхилятись і не тримати їх у своїх домах, не відправляти в характері лазунів і т. инь. Частину міських доходів міщани вживали на закуп пороху, олова, знаряддя на будову й направу башт і т. инь. Одначе привілей з 1633 року приніс теж їм облегчення і вони були увільнені від обовязку являтись в обозі й стали брати участь тільки в загальнім поході. В Стародубі громадяни теж купували собі порох та ріжну зброю та заходились разом з урядом замковим біля утримання в порядку валів та окопів; сторожевої служби вони не відбували (з виїмком близької коло самого міста), але за те являлись що року на перегляд перед міським і замковим начальством.

Таке було магдебурське право міст лівобічної України, о скільки воно відбились в привілеях. Основним і характеристичним рисом сього нїмецького міського права на українськім ґрунті являть ся бажання відокремити міщан в окрему замкнену в собі групу, яка би представляла по спро-

мозї самостійну одиницю у соціяльнім й економічнім значінню. Се годилось зовсїм з устроєм Річи Посполитої, до якого по Люблинській унії мусїла приноровлюватись Русь. По польським поглядам, кождий стан повинен був займатись властивим своїм ділом: шляхта повинна володїти мечем і хлопами, духовенство — молитись, міщани — займатись промыслами, торговлею й ремеслами, хлопи — слухати своїх панів і оброблювати їх ниви. Одначе українському народови трудно було вложитись в отсї рамки: се не гармонїзувало з його минувшиною. Та що й саме житє нарушувало се, що постановив закон. На жаль не маємо достаточної скількости даних, аби нарисувати докладну картину сих змін, які потерпїли правні норми під впливом житєвих умов. Зрештою, мабуть не буде се похибкою, коли скажемо, що права міщан не були в п о в н ї запоручені королївськими привілеями. Сї обмеження міської самоуправи, які були на правобережнїй Українї та які дали спромогу проф. Владімірському-Буданову й Антоновичеви висказати негативний осуд про значінне магдебурського права для українських міст, мусїли істнувати теж і тут, тому, що характер управи й становий склад людности одних і других міст був дуже подібний. І тут окрім магістрацького, була ще замкова або старостинська управа, від якої в військових дїлах залежали міщани. Хвилеве сполученне війтівської й старостинської власти в одній особі (старости) в Стародубі мусїло відбитись дуже неприхильно на самостійности міської самоуправи. І тут істнував шкідливий вплив релїгійної нетерпимости й навіть мабуть у більшим ступнї, нїж у яким небудь Львові, коли приміром стародубські п р а в о с л а в н і міщани були обовязані вибирати собі війтом тільки католика або унїята. Зрозуміла річ, що при таких умовах, правдивої репрезентациї не було. Надто в містах окрім міщан жили ще шляхтичі, бояри й козаки. Шляхта була свобідна від всяких міських повинностий; козаки ж, користаючи зі свого неозначеного положення, відхилювались від них. В Стародубі перебувала козацька „корогва", що користувалась значними привілеями[1]).

---

[1]) Див. про се в моїй реценазї на книжку А. М. Лазаревського: Описаніе старой Малороссіи (32 й Отчетъ о присужденіи Уваровскихъ премій. й осібно

В Переяславськім старостві козаки „засіли" на міських хуторах, себто заволоділи ними насильно[1]) Ріжниця між ними. й міщанами в занятах була невелика: одні й другі були рівночасно вояками й хлїборобами та промисловцями[2]). Їх, певна річ, не легко було приневолити (коли се взагалі було можливе) приносити загальні міські повинности, бо се була своєвільна військова дружина, яка не хотїла піддаватись в Переяславі навіть замковому урядови. Що до шляхти, то її ще труднійше було приневолити до признання над собою міщанського присуду в разї, колиб вона захотіла взятись до промислу й торговлї. Вкінці, в Переяславі був ще один вже чужий елємент, що бажав зробити промисл та торговлю своїм лишень заняттєм: маю на думцї Жидів.

Роля Жидів в містах Правобічної України дуже гарно вияснена проф. В. Б. Антоновичем. До сього можемо додати, що як раз того самого характеру появу замічаєть ся й на Лївобічній, а саме в Переяславі. Польське правительство й особливо польське шляхотство вважало Жидів зовсїм конечним для себе суспільним елєментом. Се були посередники між стоячими на верху соціяльної піраміди панами й підпираючим її поспільством. Не вдоволяючись хлопами, королї і пани передали в руки Жидів теж і міщан про яких добробут та його піднесення висказували печаливість в своїх привілеях: лївою рукою вони руйнували се, що будували правою. Переяславські міщани були освободжені від усїх повинностий з виїмком військової служби й аренд. Сї аренди були віддані на відкуп Жидам і складались з мита, млинів, капщизни й корчмарства. Сума аренди була не велика — рівналась вона тільки 1.500 зл. але фактично арендатори збирали без порівнання більше й цїлу решту лишали на свою користь. Міщани жалувались „на утѣсненіе жидовское разными обычаи"; по їх словам, жиди дістали тривку осїлість в містї, набули там доми й крамниці,

---

[1]) Се видно з люстраций 1615–1616 р., виданих д. Яблоновським (Lustracye królewszczyzn ziem Ruskich. W. 1877 р. 106).

[2]) Власне: „We wsiach zaś innych do starostwa tego niemasz, procz futorow, których więcej zaś kozacy, gdyż ich jest w liczbie więcej, aniżeli poddanych posłusznych, jednak mają też i mieszczanie w nich części swe, ale z nich nie powinni nic procz służby wojennej". Козаки ж як відомо, займались і промислами.

забрали в свої руки мало що не всю торговлю, захоплювали в міщан ґрунти, загороди, пасовиска, сїножати, пасїки, пруди, брали волів, коний продавали неправильною мірою горівку і т. инь. З огляду на се король рішив вислати на ревізию в Переяслав своїх комісарів[1]). Збудувавши собі доми на міській землї, Жиди всеж таки не приносили міських повинностий. Ясна річ, що се ставляло їх в дуже вигідне положенє й давало повну перевагу в торгово-промисловій конкуренциї з міщанами. Одним словом, бачимо тут появу, яка пронизує червоною ниткою всю історию українських міст: міщани відбувають всякі можливі повинности за право промислів, торговлї й ремесла, а з ними конкурують иньші суспільні ґрупи, що не входять в склад міщанського суспільства, не приносять повинностий й живуть під протекциєю сильних людий. Переяславське міщанство пробувало йти дорогою мирного сполучення з жидівством — приймило їх у свою громаду, як про се сьвідчить мембран з 1623 року, доконаний жидівською старшиною в імени всїх одновірцїв з міщанами. Жиди обовязувались нарівнї з міщанами приносити всї міські повинности[2]). Се, певна річ, порішило юридичний бік питаня та ледви чи могло принести властиву поміч в торгово-промисловій конкуренциї. Тут Жиди були сильнїйші від християн, завдяки свому кагальному устроєви й окремішностям своєї народньої психольоґії, виробленим сим робом під впливом історичних умовин окружаючого житя. Що переяславські жиди далї вели свою експльоатацию, про се

---

[1]) „Чтобъ они какъ селитьбѣ ихъ въ томъ городѣ, такожь и въ правѣ, въ строеніи домовомъ въ мѣстѣ и на земляхъ, есть ли ихъ мѣскихъ или такожь нашихъ королевскихъ, до староства тамошняго налижащихъ, домами и загородными двориками занятыхъ и что съ нихъ въ торгахъ лавошныхъ податей съ земель, домовъ, съ загородныхъ дворовъ къ пожитку городовому и къ оборонѣ мѣста въ исправленье извыкной сторожи, острогу, подѣлки мѣста, за плотины и пересыпи подѣлкою съ всѣхъ домовъ и иныхъ пристойныхъ и належащихъ должностяхъ къ городу и мѣсту и разницу всю разузнали и изровняли или къ намъ на разсмотрѣніе отослали“ (А. Ю. З. Р., III. 522).

[2]) Żydowie pereasławscy będąc przyjęci od mieszczan pereasławskich do prawa maideburskiego (jako o tem szerzej przywilej I. K. M-ci) obowiązują sie i zapisują miastu Pereasławiu we wszystkich powinnosciach i podatkach zarownie z mieszczanamy zawsze pociągac, co jest wyrażono w tym membranie (Lustr. królew., p. 217).

доказує факт страшної ненависти против них, яка розгоріла різню Жидів в часах повстання Богдана Хмельницького.

Відсіля видко, що й на Лівобічній Україні магдебурське право не запоручувало міщанам повної самоуправи й особливо економічного добробуту. Всеж таки не годить ся на мою гадку впадати тут у скрайности. Приватні надужитя були тоді звичайною появою і знаємо, що й у Переяславі старости й пани захоплювали в свої руки чимало міських ґрунтів, як се видко з поклону переяславських мешканців, поданого в 1654 році Алексію Михайловичови. Одначе тут треба розвязати питанне, чи були ті надужитя на стільки часті й поважні, що могли нарушити добродійні результати відомого права. Нема сумніву, що ті хартиї, які дістали українські міста, признавали значні пільги міщанам: признали їм формально ґрунтову власність, дали свободу промислів і торговлі, освободили від ріжнородних повинностий на користь держави й від ріжних юрисдикцій, сполучених з грошевими поборами. Все те ставляло міщан привілейованих міст в лїпше положінне в порівнаню з людностию міст, що не користувались магдебурським правом. Добродійний вплив нового ладу річий повинен був являтись особливо замітним в перших часах по його заведеню, поки окружаючі не пригожі умовини не вспіли ще нанести йому з ріжних боків болючих ударів.

Так було приміром в Ніжині й Переяславі. Оба ті пункти дістали магдебурське право в хвилі, коли піднялись вони з руїн, оба вони були перед принятєм привілеїв городищами й саме наданне їм магдебурського права вийшло із бажання, аби їх підняти з попелу й запустіння та вдихнути в них нове житє. І цілком їх доля в значній мірі оправдала ті надії. Оба вони в половині XVII віка являють ся доволі залюдненими пунктами, а Ніжин здобув навіть важне торгове значінне. Чернигів і Стародуб хоч і представляли старинні міські центри (ще з княжого періоду) — причислювались теж до нових міст тому, що були недавно відібрані від Москви й правительство Речи Посполитої старалось всіми способами повернути людність їх на свою користь. Магдебурське право жило в них до повстання Хмельницького, значить ся недовго, всього яких 20—30 літ і тому не могло ще стратити свого охоронного добродійного значіння. Вкінці не треба забувати, що всі ті міста, про

які тут мова лежали на окрайнї були виставлені на більшу небезпеку, нїж центральні й тому відчували менший гнїт з боку власти, нїж сї останнї. Правда й міщани лївобічних українських міст не користувались полїтичними правами — сї останнї були привілеями тільки самого шляхетства „(сьвітского й духовного стану)“; але за те соціяльне положеннє їх було більше обезпечене нїж положеннє козаків і посполитих. Думаємо навіть, що правне положіннє цїлої маси міського козацтва в 1-шій половинї XVII віка (в часах невдатних повстань наступників Сагайдачного) було більше важке й безправне ніж міщан[1]).

РОЗДЇЛ ДРУГИЙ.

Орґанїзация міської самоуправи від половини XVIII віка.

Жерела, якими я користував ся в першім роздїлї своєї розвідки, не визначались особлившою ріжнородностию; се були майже тільки офіцияльні акти — привілеї польських королїв українським містам на маґдебурське право. Для пізнїйшого періоду істориї українських привілейованих міст (від половини XVII до кінця XVIII в.) маємо без порівнання більшу скількість даних. Можемо зупинитись тепер подрібнїйше на таких появах в їх житю, яких борше мусїли тільки злегка доторкуватись. Питаннє про орґанїзацию міської самоуправи в польський період начеркнули ми злегка задля сеї простої причини, що могли користуватись тільки материялом привілеїв. Орґанїзация міської самоуправи в пізнїйшім руськім періодї буде схарактеризована вже без порівнання докладнїйше тому, що

---

[1]) В привілею міста Ніжина наданім Жигмонтом III. 1627 року читаємо: „Городище наше Нѣжинъ, въ княжествѣ Черниговскомъ лежачее, теперь новоселое щастливе въ рукъ непріятельскихъ есть рекуперованное и до панства нашого приверненное ми упатруючи, же тое городище пограничное новоселое Нѣжинъ будучи на мѣстцу оборонномъ въ силахъ не только самые импети непріятельскіе здержати, але и границамъ панства нашего короннымъ заслоною бути можеть, зичимъ того во всѣхъ мѣръ, абы ся яко найлѣпше крѣпило и умножалось и до оздобы приходило, а за тѣмъ потужнѣйше противъ непріятелей нашимъ небезпечностямъ оставало, ожебысь ми до его людей пріохотили, право маґдебурское утвержаемъ“.

для сеї характеристики маємо окрім привілеїв щей инші жерела, а саме: збірники магдебурського права, які були в уживанню українських судів, рукописні переклади й перерібки їх, „Права, по которымъ судить ся малороссійскій народъ", — плід кодифікаційної діяльности українських юристів половини XVIII віка, постанови магістратських судів і вкінці, ріжного рода архівні діла, які говорять про се, яка була організація міської самоуправи в дійсности. Материял, втягнений нами у розвідку визначають ся, як бачимо, богатством і ріжнородностию; потребує він одначе попередньої аналізи і критичного огляду; конечно зіставити се, що повинно було бути по закону, й се, що було в справжнім житю.

Аналізуючи свої жерела з історіографічними цілями, будемо потри се розвязувати важне питанне про се, що було основою на Лівобічній Україні при устрою магістратської самоуправи по 1654 році. Такою основою були з одного боку привілеї на магдебурське право, а з другого — збірники німецького міського права, їх переклади та перерібки. До характеристики одних і других як раз тепер переходимо.

Привілеї магдебурського права містять в собі цінний материял для розвязання численних питань, що доторкують ся долї магдебурського права на Лівобічній Україні[1]). На їх основі можна прослідити в е р х н ю історию магдебурського права, довідатись, які міста та в якім часї стали ним користуватись, і в них теж найдемо богаті дані до історії міської господарки.

Далеко менше в них материялу для характеристики міської самоуправи — її організації. Московське правительство не хотіло й не могло (особливо в перших часах) вносити в привілеї детальні дані про сю організацию. Воно приняло її, як готовий факт, як спадщину давнійшого часу й давнійшого режиму. Коли воно полишало Україні взагалї й козацтву в особливости політичну автономію, чомуж би й не узаконити йому такої організації, яка давала тільки станові права й надто ще

[1]) Треба завважити, що завдяки щасливому припадкови найшлись в моїх руках повні колекції привілеїв всіх українських привілейованих міст з виїмком Переяслава: се офіціальні їх збірники, що зберігались в давних у Харківськім історичнім архіві.

визначалась спорадичним характером, тим більше, що у себе дома воно инколи полишало деяку автономію своїм міським громадам (приміром за Грозного). Самі українські міста жеж змагались тільки зберігти status quo; вони не робили ніякої проби розширення своїх прав по удатнім вислїдї повстання Богдана Хмельницкого; принаймнї не маємо про се ніяких свідоцтв — анї безпосередніх, анї посередніх; сьому перечить сам погляд на історичну ймовірність. Українське міщанство й давнійше ще не висказувало бажань розширити свою автономію. В повстанню Богдана Хмельницкого найголовнїйшу ролю мали козаки: до них належала ініціятива в сім дїлї; вонїж і скористали з його результатів. Правда, що в нїм брали участь і инші суспільні ґрупи; селяни, можна навіть сказати, перенесли на своїх плечах цїлий його тягар. Одначе Хмельницький уважав себе всеж таки головно представником козацтва та, як се виявляє історія, в тяжких моментах видавав посполство на жертву його ворогам Полякам. Недивниця й тому, що всї змагались тоді стати козаками, навіть „поважні“ міщане. Для станових претенсий міщанства була тепер не дуже пригідна хвиля. Та щей опісля центральне московське правительство зносилось головно з гетьманом і козацьким урядом, який розуміть ся не міг допустити такого розширення міщанських привілеїв, якеб нарушувало його інтереси. При тім у перших часах станові границї були повстанням Богдана Хмельницького майже знівечені, всьо змішалось в загальнім заколотї, й виступати в таких умовинах з ультрастановими домаганнями було годї. Значить ся для здобуття політичних прав міщанам полишив ся в дїйстности тільки один вихід — злити ся з козаками. Се одначе не стало ся. Історія взаїмних відносин міщанства й козацтва пішла зовсім иньшою дорогою, обі станові ґрупи що далї то все більш розходились у противні сторони. Цїла ідея суспільних інтересів міщанства в XVII й XVIII віках обмежуть ся до одного завдання — прямованя зберігти старе statu quo; про нїяке розширенне своєї автономії воно й не мріло. Ось чому і зміст привілеїв визначають ся таким консерватизмом, ось чому так бачимо бажання полишити ся при старім „податку“, добитись потвердження сього, що істнувало за Алексія Михайловича та ще скорше, за польських королїв. Привілеї Алексія Михайловича узаконювали з деякими змінами

сю орґанїзацию, яка істнувала ще за Поляків, й тому мало розводимось про неї. Привілеї пізнїйших московських царів і російських імператорів потверджували здебільшого привілеї Алексія Михайловича та привертали, чи радше сказавши, старались привернути нарушені інтереси привілейованого українського міщанства. Навіть сі привілеї, якими перший раз заводилось маґдебурське право вже в 2-гій половинї XVIII віка (приміром у Новгородї-Сіверськім) не дають детайлїв нової міської орґанізациї й обмежуть ся вказівкою на приміри иньших старших міст: і петербурське правительство, за приміром московського, не входило в мало інтересні для нього детайлї місцевого житя та його устрою. Не богато пізнїйше за панования імператора Николая Павловича, звістному Сперанскому прийшлось навіть перевести історичний дослід маґдебурського права на Українї, що показало ся державним мужам Росиї справжнїм колюмбовим відкритєм. Таким чином, дані, що містять ся в привілеях, доводять нас до погляду про сильну, хоча й чисто традицийну тривкість, а навіть можна сказати кріпкість міського устрою.

Питаннє тепер, що окрім привілеїв означувало сей устрій, його орґанїзацию? Се були збірники маґдебурського права, і ми мусимо займитись їх оглядом. На щастє се питаннє майже вже розвязане покійником професором А. Т. Кистяковським (в передмові до виданих ним „Прав“[1]), й остаєть ся нам тільки скористати з результатів його дослїдів, провірити їх[2]) та додати від себе деякі дрібницї.

А. Т. Кистяковський сильно доказав думку, що провідними книгами в маґістратських судах Лївобічної України по

---

[1]) Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, изданныя подъ редакціею, и съ приложеніемъ изслѣдованія о семъ сводѣ и о законахъ, дѣйствовавшихъ въ Малороссіи. К. 1879. 844, 74, 28.

[2]) Аби познайомитись з рукописними материялами, що були в руках А. Т. Кистяковського я вибрав ся в Київ та завдяки рідкій ввічливости його вдови, високоповажаної Александри Івановни Кистяковської, міг я найти в обширній бібліотецї покійника всї ті рукописні збірники, на які він покликував ся в праці. Тоді не подякувати Александрі Івановнї Кистяковській за те, що вона не тільки зберігла, але й упорядковала величезну бібліотеку свого мужа, в якій окрім рідких друкованих видань, є ще цїнний відділ рукописий (дає про них мою замітку в „Київській Старинї“ 1891, № 3).

1654 році були твори Павла Щербича — „Saxon seu prawa polski majdebursky nazywające Speculum Saxonum“ і Бартоша Гроіцкого „Porządek sądów y spraw miejskich prawa majdeburskiego“; надто ще, сими книгами користувались і в иньших народніх судах (приміром, полкових). Доказом сього є покликування на згадані твори, розсіяні в постановах ріжних судів. А. Т. Кистяковський думає, що Saxon і Porządek появились на Україні ще в литовсько-польськім періоді та продовжали тільки свій вплив по прилученню її до Росії.

Се рівнож дуже ймовірне, хоч на користь сеї думки поважаний дослідник не наводить ніяких даних, а не наводить тому, що постанов магістратських судів до другої половини XVII віка в нас, можна се сьміло сказати, нема. Одинока фактична вказівка на сю річ виходить від бувшого предсідателя комісії для укладання прав, якими судить ся український нарід, від генерал-судді Бороздни, який висказав її в 1735 році. По його словам, за польської держави Київ, Чернигів і Стародуб судились Литовським статутом; до нього прилучились опісля тільки (незвісно коли) ще 2 книги німецького міського права (розуміють ся Саксон і Порядок); щож до чотирох книг магдебурського права в латинській мові, то вони не були в уживанню, хоч члени „правної“ комісії зробили з неї деякі витяги[1]). Одначе се свідоцтво, як бачимо, визначаєть ся неясностю та видобути з неї який небудь висновок про питанне, що нас тут займає, дуже трудно. А тимчасом численні релятивні й апріорні погляди доводять нас до думки, що Saxon і Porządek були провідними книгами магдебурського права в литовсько-польський період. Перше видання Saxon-а Щербича появилось 1581 р. а Порядка Гроіцкого — 1566 р; значить ся вони могли розширитись по містах Лівобічної України, які дістали магдебурське право, як ми се бачили, в порівнаню досить пізно. Суд, як се видко з привілеїв, повинен був відбуватись тільки в польській мові, яка була тоді державною мовою й тішилась широким розповсюдненнем в суспільности. Ся книги були провідні в судах Польщи, Литви й Правобічної України. Організація магістрацької самоуправи на Лівобережю

[1]) Черн. Губ. Вед. 1852, № 13.

відповідає тому, що говорить ся по сій причинї в Саксонї й Порядку. Книги сї часто на ново були видавані й тому не трудно було їх дістати. Нарештї тільки давним уживанием їх можна пояснити собі сей факт, що ними кермувались магістратські суди ще по Переяславській умові без огляду на їх непригожість для нових умовин життя й богато иньших часто зверхніх трудностий (трудности діставання їх з Польщі і т. инь.). Говорячи про се, не думаємо зрештою заперечувати, що деяким юристам практикам того часу була звісна перерібка нїмецького Sachsen Spiegel-я (Яскера). Латинський язык мусїв був стати офіціяльним языком Стародубського магістрату, як се ми бачили в привілею ще з 1625 року. Думаю, що й члени правної комісиї не повернулись спроста до латинських перерібок Саксонського Зеркала: тут виливала історична традиция.

Будь що будь, Saxon і Porządek по традициї все і все заспокоювали практичні потреби магістратських судів ще й по 1654 роцї. Колиж цар Алексїй Михайлович та його наступники признали українським містам магдебурське право, мусїли зберігтись і сї „законні" книги. Нових не було й про зложенне їх ніхто навіть не думав: ани самі міщани, ани гетманський уряд, ани розуміють ся центральне московське правительство. Єдина річ, яку можна було тодї зробити — се переклали їх на рідну мову; такий переклад теж був мабудь зроблений ще в 2-гій половинї XVII віка. Про се ми принаймні можемо думати завдяки одному фактови, зовсїм припадково поданому І. В. Теличенком на основі документів Харківського історичного архіва. В руках комісиї, по його словам, були між иньшим: 1) „Книга рукописна руска, переклад давнїй титулів із Порядка Польского. Переклад був зладжений Пекалицьким й по замітцї самих впорядчиків збірки, дуже недоладно; 2) книга велика рукописна, переклад давнїй студентського Саксона польского всего — цїлком не придатний". Колиж сї переклади вже в 20-тих — 30-тих роках XVIII роках признавали дуже давними — то й не могли вони бути зложені пізнїйше як в 2-гій половинї XVII віка, сама їх непригожість пояснюють ся їх старинною: мова постаріла й стала не зовсїм зрозуміла для юристів XVIII віка, що вже в значній мірї поросийщились. В XVIII віцї, коли польська мова все більше більше забувалась серед українського суспільства, мусїла

мусїла проявлятись велика потреба таких перекладів. І справді, покійникови А. Т. Кистяковському вдалось зібрати й описати значну скількість таких перекладів а надто скорочень і перерібок[1]).

Таким перекладом приміром є коротка збірка статута, де право подане в альфабетичнім порядку юридичних термінів (апелляция, безчестє, лайка, бігцї, вдови і т. инь.). Тут поміщені теж відкликуваннє до Саксона, Порядку й указів росийського правительства[2]). Таким чином, Литовський Статут, Саксон, Порядок і постанови центральної й місцевої української власти творили материяльний зміст тодїшнього українського права. Юристи прав таки (судиї й адвокати) й дікастерні місця мусїли складати для себе збірники, до яких входилиб висше вичислені материяли. Сим робом повставало, коли не кодекс законів (його ще не було) то принаймнї їх збірка (розумієть ся дуже неповна, але для практичних цїлий достаточна).

В дечім, зрештою, проявлялась иноді й самостійна робота впорядчика. Таким характером на примір визначаєть ся „Книга указная Василія Петрова сина Кондратьева, коштомъ и трудами его въ 1760 году здѣланная для себя“[3]). На її початку поміщений „процессъ краткій приказный“, а потім ідуть ріжні постанови ґенеральної військової канцеляриї, ґенерального військового суду, імператорські й гетьманські укази і т. инь. „Приказный процессъ“ представляє неначе підручник для відбування справ в тодїшнїх канцеляриях, як се видко з його заголовку[4]), передмови[5]) та

---

[1]) Див. „Права...“ стр. 87—90.

[2]) Бібліотека А. Т. Кистяковського, відд. XIII. № 67 і див. про се в А. Т. Кистяковського стр. 88—89.

[3]) Я користував ся екземпляром, що зберігаєть ся в бібліотецї Київського університету (№ 306); див. про се в А. Т. Кистяковського ст. 87—88.

[4]) Вона наведена ціла в А. Т. Кистяковського ст. 87.

[5]) В передмові мова ось про що: Привілей Петра Великого для гетьмана Скоропадського приписував завести осібну висшу ґенеральну канцелярию. Полкові канцеляриї, маґістрати й сотські управи повинні були наслідувати заведені в ній порядки; в тій цїли очевидно й були постановлені при гетьманській резиденциї, себ то в Глухівській ґенерал-канцеляриї правила процеса й потім розіслані всюди й між иньших до Переяславської полкової канцеляриї, де до них додали ріжні ще укази. Так появилась книга Кондратьева.

змісту. Тут стрічаємо теж відкликування до Статуту, Саксона й Порядку, але стрічаємо окрім сього цитат з Уложенія. В бібліотеці Кистяковського є ще один збірник[1]), де поміщений екстракт із Статута, а потім з артикулів виписаних (на 2-х сторонах) з Порядку — про сьвідків, задавненнє, про вбивство. Ще замітнїйше місце займає нїмецьке міське право в Збірнику звісного вже нам Василя Кондратьєва, під таким заголовком „Книга Статутъ и прочія права малоросійскія и другія служащія къ тому переписки трудовъ и собранія Василія Петрова сына Кондратьева". В сїй книзї бачимо такі частини: насамперед короткий виклад маґдебурського права на основі „Порядка"; потім переклад значної частини „Порядка" (цїлої 1-шої частини й 2-гої до 69 сторони); опісляж показчик змісту всїх частин книги „Порядка", займаючий 26 сторін („кратко выписано съ правъ малороссійскихъ — книги Порядка, зъ артикуловъ права майдебурскаго и права цесарскаго съ означеніемъ, какое въ тѣхъ правахъ за вины положено наказаніе и казнь и на какихъ именно значитъ страницахъ"). Для нас найцікавійша скорочена перерібка „Порядка"; про неї А. Т. Кистяковський говорить ось так: „Материял розложений тут по предметам, але не в альфабетичнім порядку. Кождий юридичний інститут виложений у формі більшого чи меншого числа тез. Попри кожду тезу наведений цитат, відкіля вона взята, чи з Порядка в докладнім значінню, чи з артикулів маґдебурського права, або з права цїсарського. Обємом се скороченнє маґдебурського права в руській мові обширнїйше, ніж иньші сьогож таки рода; з огляду на се, що його переписі трафляють ся часто, віддільно й у рукописях разом з Литовським Статутом, можемо думати, що перерібка була підручною книгою як в українських судах, так у практиків"[2]).

Додамо тут, що компіляция незвісного автора написана в мові тодішніх українських актів, але доволї зближена до російського актового язика. Цїлий материял взятий з „Порядка"; самостійнїйсть компілятора проявлялась тільки в сім, що він розложив його по своїй вподобі, а властиво кермуючись по-

[1]) Відділ XIII № 80.

[2]) „Права" ст. 89—90 пор. в бібліотеці А. Т. Кистяковського відд. XIII № 5.

глядами практичного характеру. Зрештою й тут він не дуже то далеко відступив від свого жерела тому, що й там право виложено у формі пояснюючого словаря юридичних термінів у систематичнім порядку; наш автор зібрав тілько в одно материял всіх трех складових частин книги „Порядка“ і знов таки виложив його у формі словаря, не тримаючись одначе ані систематичного, ані альфабетичного порядку[1]). Ось які його артикули: судні, суд, присутні на суді, писар, позовник, позов, відповідець, судові мови, обронець, свідок, довжник, порука, присяга, запис, мир, застав, продаж, задавнення, спадкоємці, розділ, опіка, жінка, пожар, лайка, гвалт, шкоди, арешт,

---

[1]) Аби дати поняття про манеру автора та його мову, наведу один уступ із сеї рукописі паралельно з текстом оригінала:

„Бургомистры должны быть обираны люды добрые растропные, осѣдлые и не меньше 25 лѣтъ, не весьма богатіе и не убогіе, средняго имѣнія для того, что богатіе обикли людей утѣснять, а средніе способнѣйши общенародным дѣла въ собственній примѣръ приводить и для того они должны быть всегда въ дому доброй славы, справедливость и правду сохраняющіе, ласкательства и злости не имущіе, въ словахъ и поступкахъ достаточни, не пьяницъ, не двуязычни, и кому было би 90 лѣтъ, того не выбирать“.

„Dla pożytku miejskiego mają być obierani w radę ludzie dobrzy, mądrzy lat zupełnych przynaimniej we dwudziestu y w piąci lat w mieście osiedli, wszakże nie bardzo bogaci, ani też ubodzy, ale średniego stanu, albowiem bogaci a możni częstokroć zwykli rzecz pospolita uciskać y niszczyć, ubodzy zasie jako lacni żadnego pożytku nie czynię, ale urzędni k temu są najsposobniejszy, którzy na swym przestawając cudzego nie porządają, a pospolita rzecz nad własną przekładają (Jure municipali art. 44 glos.). Nadto mają być z prawego małżeństwa narodzeni, domu zawzdy mieszkający dobrey sławy Boga się bojący, sprawiedliwość i prawdę miłujący, tajemnic mieyskich nie objawiający, w słowiech i uczynkach stali, łakomstwem się brzydzący, darow nie naśladujący, mierni, nie piianice, nie dwujęzyczni, nie pochlebcy, nie błaznowie, nie natretowie, nie cudzołożnicy, nie ony, ktorych żony rządzą, nie lichwiarze, nie fałszerze, nie zwadliwy. Albowiem zgodą małe rzeczy mnożą się, a niezgodą wielkie niszczeią. Też nie ma być na to obieran człowiek obcy y z ynszego prawa y komu by było dziewięćdziesiąt lat (Jure munic. art. eodem). Porządek... Krakow, 1629, pp. 11—12).

виконанне присудів, апелляция, гість, рани, забивство, горячий учинок, крадіж, підозрінне, обмова, утеча, слідство й доводити, кара. Зрозуміла річ, що ся книга могла бути користною й провідною помочию й судиї й адвокатови й позовнику й відповідцеви, особливо, коли вони не знали польського язика або не мали в себе оригінального твору Гроіцкого. А що далї то все більше забував ся польский язик (особливо від 2-гої половини XVIII віка) й тим труднїйше було набувати й самі „законні“ книги в сій мові. Ясна річ, що при таких умовинах могли війти в обіг та розширюватись навіть і такі мізерні на нашу думку компіляциї, як отсї описані. По сій причині мусїли були появлятись і рукописні переклади в роді висше показаних. Наукового значіння вони не мали нїякого й не ставляли собі нїякої иньшої цїли, окрім чисто практичної; із сеї точки погляду й треба їх оцїнювати.

Значить ся, сфера розповсюднення нїмецького міського права на Українї була ширша, нїж можна було думати: ним кермувались не лишень в маґістратських судах, але й полкових, сотних, хоч зрештою являлось воно тут тільки иначе доповненне до Литовського статута. Одначе в маґістратських, повторюємо се, було основним жерелом, хоча й не одним однїським. Рядом з підручними книгами маґдебурського права маґістратські суди користувались иноли й Литовським статутом. Так нїжинський маґістратський суд в присудї у справі крадіжи коний циганами з міста Борозни покликуєть ся на статут[1]; саме так поступає й стародубський маґістрат в 1691 роції в справі рудника Дмитра Мотелка, що знасилував доньку рудника Михайла Даниловича[2]).

[1]) Судъ нынѣшний до права, въ статутѣ о цыганахъ „писаного прихиляючись Тимошени и Иванови цыганъ въ тую роту поприсягнути сказалъ“ (Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ, вид. А. М. Лазаревським ст. 14).

[2]) Въ статутѣ князства Литовскаго, читаемъ мы тамъ въ роздѣлѣ 11, артикулѣ 20, написано: „установуемъ, если бы хто дѣвку албо учтивую невѣсту якого колвекъ стану усилствомъ зкгвалтилъ, а оная дѣвка албо невѣста за учинкомъ волала гвалту, за которымъ воланьемъ люди бы прибѣгли на оный гвалтъ, а она бы знаки гвалту указовала, потомъ въ оного жъ праву притягнула и двома албо трома сьвѣдками знаки гвалту свѣдчила, а въ тому при тыхъ сьвѣдкахъ на томъ гвалтѣ своемъ на того сама присягнула, тогды тотъ маетъ быти горломъ каранъ, а навезка маетъ быти въ имѣньи водле стану“ (Протоколи Стародубського маґістрата).

В однім випадку маємо відкликування й до Статута й до Саксона[1]). Се зовсім зрозуміле. Ані Саксон ані Порядок не представляли самі законодатних збірників офіціяльного походження. Коли ж Speculum Saxonum містить в тій своїй части (Ius municipale, to est prawo miejskie majdeburskie) маґдебурське право в систематичнім викладі (хоча зрештою „не у формі закона тільки у виглядї наукових сентенцій та осудів"), то Porządek се нїчо иньше, як збірник ріжних творів, в яких було вияснене польськими юристами маґдебурське право. Самий Porządek як самостійна частина сього збірника є підручником до вивчення права, який в протоцї часу перемінив ся в законну книгу. Се була книга на яку головно перед всїми иньшими любили покликуватись суди Польщи, Литви й Украïни"[2]). Противнож Литовський статут представляв правний судебник офіціяльного походження, збірка правоспільних узаконень в систематичнім порядку. Ясна річ, що по його боцї було першенство в сім напрямку[3]). Обмежитись одначе ним одним або вчинити його навіть головною своєю „законною" книгою привілейовані українські міста не могли з богато причин. У нїм не було приміром нїяких вказівок на орґанізацию міської управи по маґдебурському праву, що було питанием першорядної ваги для таких міст. Окрім сього Литовський статут і збірник нїмецького міського права неначе доповнювали себе обопільно. Важне значінне (особливо з формального боку) мусїла мати й ся обставина, що нїмецьке міське право просто рекомендувало в конечних випадках повертатись до иньших законодатних памятників й керуватись навіть просто звичаєм[4]); а Литовський статут був так сказавши, національним памятником литовсько-руського права та володїв у міських судах Чернигова й Стародуба до 2-гої половини XVII віка.

---

[1]) Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ изд. А. М. Лазаревським, ст. 25.

[2]) „Права", ст. 70

[3]) В Новгород-Сіверськім ратуші був і статут і Порядок і Саксон (Харківський історичний архів. діла Малороссійскої коллегії № 1987).

[4]) В разї недостачі якого небудь закону в книгах маґдебурського права або в привілеях, для постанови якої небудь спірної справи, беруть його з цісарського права й николи судять по старим звичаям або на взорець подібної справи, яка була раніш предметом судового доходження — Отсе говорить ся в „Порядку" Іроїцкого.

Значить ся звичай нарівнї з писаним законом впливав і на орґанізацию міської самоуправи (про се говорять теж самі привілеї) і на відбуваннє функций судової власти. Тим часом і Литовський Статут й передовсїм провідні книги маґдебурського міського права мало відповідали правним поглядам самого українського народа, по його звичаєвому праву; се останнє мусїло як небудь проявитись і проявилось воно дійсно ще в литовсько-руськім періоді у формі копних судів. Проф. В. Б. Антонович висказав думку, що маґістратські суди України „в усїх питаннях, які стрічались, находили відповідь у звичаєвім міськім праві, яке зберігалось в традициї або випливало з внутрішнїх понять про справедливість судиїв в кождім данім випадку". Проф. М. Ф. Владімірський-Буданов відкидає вагу звичаю в судових постановах маґістратських судів Одначе нам здаєть ся, що найбільше зближаєть ся до правди покійник А. Т. Кистяковський, який висказав посередню гадку, що нарівні з писаним законом, який не лишив ся мертвою буквою, мав теж силу звичай, що зі свого боку змінював, инколиж і заступав закон.

Ще більші відступлення від Статута й нїмецького права мусїли трафлятись на Лївобічній Українї від половини XVII віка. Одно і друге являлось тут до певного ступня неначе культурний пережиток. Форми й устрій житя місцевої людности потерпіли дуже сильні зміни. Появив ся ще один новий і важний фактор центральне росийське правительство, яке крок за кроком змінювало відповідно до своїх цїлий внутрішній устрій України, а між иньшими і міський побут. Непригожість закона для нових умовин житя мусїла була викликувати з конечности й неозначеність та плутанину в судових постановах. З одного документу довідуємось приміром, що в ніжинськім маґістратї справи постановлювались на основі маґдебурського права, колиж апеляцийною дорогою були перенесені в ґенеральний військовий суд, розглядались тодї вже на основі Статута. Одначе між Статутом і підручними книгами маґдебурського права була чимала ріжниця, так в межах карного, як і цивільного права[1]). І тому що за не-

[1]) Сю ріжницю почували й замітили ще в минувшім столїттю представники самого українського суспільства. Ось що говорили приміром члени ніжинського маґістрату в своїй чолобитнї гетьманови Розумовському в 1761 році.

правильні засуди був принціп брати грошеву кару, виходило се, що за постанови, які відповідали букві Саксона і Порядка, мусїло ся нераз важко морально й матеріяльно відповідати. Не диво що при таких умовинах являлась справжня конечність кодифікації місцевого права. Проба подібної кодифікації справдї здійснилась. Її історія докладно вияснена в працях професора А. Т. Кистяковського й особливо Н. В. Теличенка[1]). Занятє „правної“ або докладнїйше правних комісий не були без результату. Вони насамперед переклали з польського й латинського язика Литовський Статут, Саксонське зеркало, Хелминське право й Порядок, а відтак зложили з них та деяких инь-

---

„По статуту (раздѣлъ 7-ий, артикул 1-ий) вольно кождому было имѣнія свои отческія и материнскія, выслуженныя, купленныя и инымъ колвекъ образомъ набитія и назнанныя, несмотря третой или двохъ частей, изъ оныхъ порозно що хочетъ по волѣ и розсужденію своему отдать, продать, даровать, записать, заставить отъ дѣтей и сродниковъ отдѣлить по разсмотрѣнію своему тѣмъ располагать; а по праву магдебурскому (на листѣ 17-мъ) показано: „дѣдичнаго имѣнія не можетъ нихто продать и отдалить отъ всего потомства того имѣнія, въ которое самъ ввойдетъ, по предкахъ своихъ, а хотяй бы продалъ или отдалилъ, а они на то не пристанутъ, тогди тая продажа и отдаленіе ничего не важитъ“; на листѣ 19-мъ: „когда хто такое имѣніе продалъ кромѣ дозволенія наслѣдниковъ, на которыхъ имѣніе спадать имѣетъ, тогда такое проданье ни. чего не важитъ“; по раздѣлу 5 му, артикулу 14 му всякое имѣніе материское движимое и недвижимое въ равной подѣлъ какъ на синовъ, такъ и на дочерей, а спадковое отческое имѣніе только на сыновъ спадаетъ, по праву же магдебурскому (стр. 6 я) показано, что на мужескій яко и женьскій полъ равно спадать имѣетъ“ (Харк. іст. архів, дїла Малоросс. колл. № 5705). Звісний вже нам предсідатель „правної“ комісиї, генеральний судия Бороздна тим вказував на суперечні постанови Статута й магдебурського права. Статут приміром постановляв „сына отъ женскаго убора по смерти матчиной не отдалить“; коли ж не було в неї доньок, то всї річи бере в спадщинї син; а права магдебурські саксонські приказують материй сестрі й найблизшій з рідних по матері забирати від сина всї жіночі убори, суки, постіль та инь. (Черн. Губ. Вѣд 1852, № 13; Пор. „Права“, ст. 840—844).

[1]) Н. В. Теличенка, Очеркъ кодификаціи малоросс. права (въ Кіевск. Стар.“ за 1888 рік і окремо). Д. Теличенко тільки стратив в очий один важний документ, надрукований А. М. Лазаревським перед появою його розвідок, „Универсалъ гетмана Скоропадскаго о переводѣ книгъ правныхъ на малороссійскій языкъ“ („Кіевск. Стар.“, 1887, цьвітень ст. 788—789). З нього показуєть ся що 1-ше розпорядженя перекладу Саксона, Порядка й Статута, та ще до того не на великоруський, тільки малоруський язик відносить ся не до часу Дм. Апостола, як каже Кистяковський та Теличенко, лишень до Скоропадського. Чи була вона переведена, не звісно.

ших жерел збірник законів, у значній мірі пригожих для місцевих умовин. Сей законодатний збірник був укладжений в 1743 році, але не був потверджений й про нього навіть мабуть скоро забули. Аж за наших часів надрукував його професор А. Т. Кистяковський. Для нас в ній особливо інтересний 26 уступ під заголовком: „О магистратѣ или урядѣ городскомъ упривилѣованныхъ и другихъ меньшихъ городовъ, о судахъ ихъ городскихъ и о другихъ должностяхъ". Хоча збірник, укладжений в 1743 році й не був правосильним законодатним збірником, всеж таки ним можна користуватись у значній мірі для характеристики тодішнього юридичного побуту. Особливож треба тут сказати про 26-тий уступ, що обнімав постанови що до міст, які тішились магдебурським правом. Укладжений він головно на основі Порядка й Саксона (причім переважають відкликування до першого із них), є в них одначе й місця зі Статута. Автор збірника, як се видко із заяви Бороздни, та ще ліпше з самого його змісту, не обмежились простим витягом даних зі своїх жерел: вони їх зіставляли, примірювали, скорочували додавали та змінювали й у 26-тім уступі стрічаємо теж такі зміни, скорочення й додатки. Питання тут, чим вони керувались в таких випадках? 26-тий уступ містить в собі постанови що до організації міської самоуправи, функцій різнородних урядників, магістратського суду, господарки й поліції. Все те одначе вже існувало в дійсности та, певна річ, не в такім вигляді, як се буто висказане в Саксоні й Порядку, укладжених ще в XVI віці. Ясно значить ся, що відступаючи від своїх жерел, члени комісії брали під увагу умовини дійсного життя. Таким чином 26-тий уступ „Прав" без огляду на се, що останні не були правосильним законодатним збірником, може дати нам навіть докладнійші поняття про внутрішні порядки, які панували в привілейованих містах Лівобічної України, ніж основні жерела його — Саксон і Порядок. Таку гадку висказав ще покійник А. Т. Кистяковський. „Вкінці, 26-тий уступ Збірника — каже він — теж укладжений по книгам магдебурського права, хоча автори вщінили в сей уступ не магдебурський устрій, виложений в провідних книгах сього права, лишень сей змінений устрій, який панував в їх часах на Україні та який був блідою тінню самого предмету".

Розумієть ся, що до сього, аби сей вивід мав тверду фактичну основу, конче потрібно знати й факти живої дїйсности й провірювати ними юридичні норми. Ми й спробуємо зробити се: постараємось зіставити се, що дають на питаннє про орґанїзацию маґістратської самоуправи привілеї, „законні“ книги й 26-тий уступ Збірника з тим, що було в дїйсности й про що дають нам сьвідоцтва судові постанови й архівні „дїла“.

В основі маґістратської самоуправи лежав виборний прінціп, який повинен був запоручувати справжнїсть місцевої репрезентації. Міщани, сим робом, діставали се, що Переяславською умовою й пізнїйшими гетьманськими артикулами надано козакам. Певна річ, що між козацькою і міщанською самоуправою була величезна ріжниця. Перша з них розкинулось по всїм краю й розвилась у гарну єрархічну форму з трьома, що так скажу, концентричними кругами. Найнизше місце займав сотнїй уряд, друге — полковий, третє найвисше — ґенеральний; на чолї першого стояв сотник, другого — полковник, третього — сам гетьман; назви військових урядів в усіх трьох кругах були однакові (осавул, обозний і т. инь.) але в межах їх власти була величезна ріжниця і сотник користував ся властию тільки в границях своєї сотнї, а полковник у межах всїх сотень свого полку. Зрештою й кождий сотник у своїй сотнї був, можна сказати, маленьким гетьманом що до підвластного козацтва: він був і військовим начальником і адмінїстратором і судиєю. Не кінець сьому, власть козацьких старшин на Українї не мала тільки лишень станового характеру: вона розтягалась в певній мірі й на посполитих, і на міщан, особливо коли в сих останніх не було сильної самоуправи. Щож до найвисшого представника козацького уряду — гетьмана, то його власть мала вже вповнї всестановий характер. Ясна річ, що при таких умовинах міщанська самоуправа не могла станути против козацької, як рівна з рівною. Противно, вона захопила тільки дуже не велику частину української териториї — всього тільки 11 міських громад. Громади сї були в незгодї й не могли анї вести відповідної боротьби за свої права, анї навіть виробити які небуть висші способи, щоб підоймити їдею солідарности й почуття взаїмної звязи. Там була єрархія урядів тут всї громади були зовсїм незалежні одна від одної й не мали нїякої висшої власти над собою з характером виборної

репрезентації. Власть війтів і магістратських урядників розтягалась майже тільки на самих міщан, почасти на посполитих та визначалась при тім чисто цивільним характером. Таким чином, магдебурське право в основах своїх майже ніяк не нарушувало військової козацької самоуправи: воно не загрожувало її прерогативам, не прямувало до її обмеження й лишень вийняло з під козацького „присуду“ невелику в порівнанню групу міщан привілейованих міст. Ступінь самоуправи сих міст був зовсім не однаковий й залежав головно від їх торговельно-економічного значіння: Ніжин і Стародуб, славні торговлею, Чернігів і Переяслав, центри полкової управи, стояли в сім напрямі без порівнання вище Остра, Новгорода-Сіверського, Мглина й Почепа. Сі останні з трудом боронили свою магдебурґію й були хвилі, коли вона в них зовсім занмирала й уступала місце так званій ратушній управі.

Ще Шафонський в XVIII століттю зовсім справедливо розділив всі українські міста по ступневи їх самоуправи на дві групи — привілейовані й ратушні; в перших була магістратська управа, в других ратушна: перша визначалась далеко більше самостійним характером, ніж друга. „Коли під містом розуміти таку оселю, каже він, якої мешканці торговлею й устроєм від иньших ріжнять ся та в якім є магістрат, що якимсь державним законом править своїми підсудними, то таких міст було на Україні тільки 11: Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Стародуб, Ніжин, Погар, Мглин, Остер, Козелець і Полтава, які по привілеям польських королів та всеросійських царів магдебурським правом судили й були від всякої приватної власти свобідні... Містечка, хоч і називались у всенароднім говорі городами, ніколи не мали городових прав і законів. Вони всі, окрім Новгорода Сіверського, заложені й заведені польськими володільцями, дістали від них дозвіл мати свої цехи, торги та ярмарки, на які инколи по проханням самих володільців, королі польські давали привілеї. В сих місточках були ратуші, правлені війтами й бурмістрами... Ратушні суди судили мешканців місточок і всіх „мужиків“, що не вступили в ряди козацтва та, річ се дуже інтересна, видавали свої присуди „сло-

весно, по естественному закону и своему разсудку", себто на основі звичаєвого права. Магістрати й ратуші з початку, по панованню польськім, в справах карних і цивільних судили всіх людей без ріжниці становища: а в старих твердинях бачити можна, що по прогнанню Поляків яких десять літ самі магістрацькі й ратушні урядники без участи козацьких урядників дїла розбирали. Опісля стали вже в сих судах разом з війтами й бурмістрами засїдати полковники або їх повірники, судиї полкові та инша полкова старшина, сотники й городові начальники[1])". Ту ріжницю між привілейованними і непривілейованними містами потверджує й 26 тий уступ „Правъ по которымъ судится малороссійскій народъ": в ратушах засїдав тільки війт і три бурмістри[2]). Численні вказівки про ратушні суди стрічаємо в документах Харківського історичного архіва. До числа міст, що користувались магдебурським правом, треба причислити ще Почеп. Ледви чи правда се, що каже Шафонський, начеб що всї ратушні місточка були основані польськими володїльцями й тому належали приватним особам. В значнїйшій мірі важна звістка Шафонського про се, що в перших часах по вигнанню Поляків магістратським ратушним судам були підсудні всі верстви українського народа, а між иньшими і козаки. Полкові й сотнї суди, по словам Шафонського, тільки в протоцї часу відокремились від магістратських і ратушних. Коли ся звістка потвердить ся якими небудь безсумнївними даними, тодї будемо мусїти прийти до висновку про значне розширення компетенциї міських судів, що стратили свій становий характер та переминились на який час на всестанові заведення. Ся переміна могла бути викликана знищенем городських, земських і підкоморських судів. Полкові й сотенні суди не могли відразу витворити ся; хочби вже й тому, що й сам полковий устрій Украйни вироблювавсь по ступнях. Ледви одначе можна припустити, аби в перших роках по 1654 роцї полковники не були присутні в магістратських судах. Сьому перечать і чисто апріорні погляди й безпосередні фактичні поправки: в Нїжин-

[1]) Черниг. намѣстничества топогр. описаніе К. 1851, ст. 36. 60, 87, 91—92.

[2]) „Права"... ст. 755.

ськім магістратськім суді в 1657 році засідали виключно й представники полкової управи, приміром, наказний полковник, суддя, осавул і козаки присилані полковником[1]). Се-ж зовсім зрозуміле: в суді, що судив козаків, повинні були засідати й репрезентанти козацтва. На всякий випадок таке розширення юрисдикції магістратських і ратушних судів не могло довго тривати: з витвором козацьких судів, магістрацькі й ратушні вийшли на задній плян і знов замкнулись в тісні станові рамки.

Магістратські урядники привілейованих міст можуть бути поділені на дві категорії — старших і молодших. Вибирались властиво старші, а молодші відгравали підвластну ролю й оставали в залежности від старших. До групи старших належать війт, бурмістри, райці, лавники й нарешті писар, який був зрештою „на особомъ положеніи"; молодшою прислугою в магістраті були комісар або межевщик, городничий і возний.

26-тий устуи „Прав", майже цілком повторює ті домагання, яким повинні були відповідати ново вибирані магістрацькі урядники, по Саксону й особливо Порядку[2]). Се повинні були бути справедливі, моральні, розважні, в нічім не підозрілі, правого походження, розуміючі права й, коли можливо, навіть учені люди; вони не повинні бути ані надто богаті, тому що богаті привикли гнітити суспільство, ані надто бідні тому, що ті „ради скудости" не будуть незалежні в своїх присудах, лишень людьми середніми, не лихварями й розпутниками; вони повинні бути православної віри, мати від 25 до 70 літ віку й належати до місцевого суспільства (бути „тубильцами"). Певна річ, що деяким із тих умовин відповісти було не трудно й вони сповнювались фактично (приміром пункт про вік і релігію); се були домагання зверхні, формального характеру. Далеко труднійше було проглянути моральні прикмети кандидатів, а ще труднійше вибрати як раз

---

[1]) Отрывки изъ кіевскихъ магистратскихъ книгъ, изд. А. М. Лазаревскимъ.

[2]) Див. „Права", ст. 755, пор. Porządek. Krakow, 1629. pp. 11—12; Speculum Saxonum albo prawo Saskie y maydeburskie porządkiem abecadła z łacińskich y niemieckich exemplarzow, zebrane przez Pawła Szczerbicza. W., 1646. pp. 312—313.

таких яких рекомендував закон. Де-ж було взяти приміром, розуміючих права й учених міщан, коли більшість не знала навіть письма? Як можна було відсунути від уряду богатих міщан, коли вони могли навербувати собі цїлу партию прихильників? Закон начеркував ідеал, а жива дїйсність була дуже далека від нього.

Годї не зазначити одної признаки рїжницї між виборами в давнїйших часах (за польського панованя) і по 1654 роцї. Польські королї, як ми бачили, старались настановляти війтом особу, що не належала до міщанського стану, тепер зате війт вибирався обовязково з поміж міщан; очевидно, центральне росийське правительство відносилось з повним довірєм до людности українських міст. Воно відступило навіть від свого зверхнього права потверджувати вибір вибраних міщанами рїжних українських міст війтів та передало сю прерогативу гетьманови й пізнїйше генеральній військовій канцелярії.

Вибори, по 26-ім уступі Збірника, повинні були відбуватись „въ обыкновенное время при собраніи всѣхъ мѣщанъ, такожъ цеховыхъ людей и всего поспольства вольными ихъ голосами“[1]). Се потверджують і самі привілеї; в однім із них говорить ся, що міських урядників повинні вибирати всї міщани (лїпші, середні й молодші) „поспольство со всего земскаго совѣта“ з поміж добрих і тямущих людий.

Ясне поняттє про процедуру виборів дає один документ, який потверджує й доповнює свідоцтва Збірника. По смерти чернигівського війта Федора Лопати, гетьман Данило Апостол поручив чернигівскому полковникови Михайлови Богданову визначити збори міщан для вибору нового війта. Приказ сей передав Богданів наказному війтови Карпови Марковичеви, бурмістрам і міщанам. 29-ого грудня 1730 року зібрались на ратушї урядники й цехові міщани для вибору з поміж себе, вольними голосами, війта. Перед початком виборів вони веліли забирати ся зі зборів бурмістрам — Карпови Маркевичови, — наказному війтови, Йосифови Титовичеви й Єрофієви Петровичеви, „чтобы изъ нихъ яко изъ старшихъ въ обранію войта не было якого насильства и перепоны“. Коли-ж отсї

[1]) Права, ст. 755.

забрались, тодї по довгих розправах і нарадах всї віддали вибір на Йосифа Титовича. На письменній заяві міщан, де самі-ж вони подають справжні детайлї, підписав ся кождий цех осібно (кравецький, шевський, різницький, ткацький, кушнірський, пекарський, ковальський), а потім всї маґістрацькі урядники. Виборчий акт укладав і писав писар Степан Роговський.[1]) Ново вибраний війт Титович мабуть особисто представляв ся гетьманови і просив потвердити його на уряді, відповідно зі звітом полковника про перебіг та результати виборів. Гетьман в цьвітни 1731 року приймив прохання міщан, видав потверджуючий універзал, в якім говорить ся між иньшим, що чернигівські урядники й поспільство обовязані заявляти йому послух у громадянських справах, як свому управителеви, а він зі свого боку повинен поступати порядно й радо, як сього домагаєть ся його уряд, та заспокоювати кождого покривдженого законною розправою і т. инь.

Ось тут маємо образок правильних, нормальних виборів; вони, як бачимо, вповнї відповідають обичаям і домаганням „законних" книг. Треба зрештою зазначити одну окремішність, яка винна своє походження умовинам живої дїйсности — вплив на вибори полковничої власти. Правда, що в данім випадку формальне її значіннє велике: вона просто грає ролю поручаючої інстанциї, але в дїйсности, виходячи з отсього, не трудно було її розширити, аж до того, аби робити прессию на вибори; так бувало й фактично, як далї побачимо.

---

[1]) Ось для приміру заява кравецького цеху: „цеху кравецкаго цехмистръ Павелъ Гуртовый и тогожъ цеху товарищи, а именно Никифоръ Кондратовъ подскарбѣй Григорій Никифоровъ, Григорій Гапоновъ, Евфимъ Жестинъ, Сидоръ Широкій, Ярмола Ивановъ, Уносъ Нестеровъ, Миронъ Гарасимовъ, Остапъ Хведоровъ, Иванъ Лукьяновъ, Петро Лукьяновъ и всѣ того цеху товарищи, отъ большого до меньшого даемо добровольный свой голосъ — быти войтомъ чернѣговскимъ пану Іосифу Титовичу, бурмистру чернѣговскому по явныхъ и знатныхъ его заслугахъ и по достоинству его. Къ симъ добровольнымъ голосамъ, и, Власъ Нестеровъ, самъ за себе и мисто цехмистра кравецкаго Павла Гуртоваго и всѣхъ того цеху товариства по ихъ прошеню, руку приложилъ". Див. „Дѣло о постановленіи по выборамъ г. Чернигова мѣщанъ цеху магистрату черниговскихъ урядниковъ 1731 г." (Черн. Губ. Вѣдомости, 1852, Nr. 24).

Числа магістратських урядників Збірник не означує, лишень відкликується до звичаїв пануючих у ріжних містах. І справді, цифри тут дуже були нерівні: у значніїших містах було їх більше, в маленьких, другорядних — менше. В деяких містах не бачимо навіть повного числа колегій: в Острі, приміром, в 2-ій половині XVIII віка не було лавників; там вибиралось що року по загальній згоді міщан по одному бурмістрови й по двох райців[1]). Склад членів чернігівського магістрату в 1766 році був такий: війтом був Ник. Шарий; „рочних“ бурмістрів було 4 але з них брало участь у справах тільки двох (Григорій Бублик і Семен Річицький), третій (Михайло Енько) був неприсутний по причині недуги, а четвертий (Іван Крутінь) — по причині своїх процесів. В тім самім магістраті було ще пять „рочних“ райців (Іван Санковський, Тома Желізняк, Демян Гриб, Данило Станиславський, Павел Калужинець). Райці й призначувались до урядования чергою по трьох роках на рік четвертий; по скінченню однорічного урядования, вони заступались иньшими, а по трьох роках повертали до відбування своїх обовязків; без урядования їх уживано до справ разом з міщанами[2]). В Стародубі в 1721 році був війт і 18 урядників — 8 бурмістрів, 5 райців і 5 лавників, а надто ще „присяглий писар“[3]). Вони становили, як видко з иньшого документу, три переміни, або так звані л а в и ц і; кожда лавиця складалась з 6 членів — по двох бурмістрів, лавників і райців та що року замінювались иньшою[4]). В нїжинським магістраті був в 1766 році війт, віцевійт, 6 бурмістрів, 26 райців і писар; два райці були призначені спеціяльно для догляду над ьагами, мірами й торговими цінами, и зарядї третього була пожарна полїцня, а четвертий сповняв обовязок „шафаря“[5]). В полтавськім магістраті всїх урядників було 12 людий[6]). Одначе тут брала

---

[1]) Описанія малоросс. городовъ, подані в Екатерин. комісію для уложенія проекту нової устави 1770 р. (Харк. іст. архів. Дїла Малоросс. колл. Мг. 3701.)

[2]) Черн. Губ. Вѣд., 1852, Nr. 46.

[3]) Харк. іст. архів. Дїла Мал. Колл. Nr. 1558.

[4]) Ibid., Nr. 1239.

[5]) Обозр. Рум. описи Малор., ст. 170.

[6]) Харк. іст. архів — Полтавський відд. Nr. 866.

участь в засіданнях тільки деяка їх часть: на письмах, що виходили з магістрату, стрічаємо приміром підписи війта, бурмістра, двох райців і двох лавників, або війта, бурмістра, двох райців та одного лавника; писар підписував ся всюди. Так бувало, певна річ, і в инших містах; в Новгороді-Сіверськім, приміром, на однім проханню підписали ся тільки війт і 5 бурмістрів[1]).

Наведені факти, без огляду на свою фрагментаричність, насувають нам гадку про істнованнє значної ріжнородности в магістратських порядках ріжних міст. В Ніжині, мабуть, вони дійшли до найбільшої повноти й суцільности; противнож в таких містах як Остер або Козелець бачимо лишень бліду відтінь предмету. Ся ріжниця не обмежувалась ріжнородностию численного складу магістратського уряду; вона проявлялась і в самій діяльности магістратів: в Ніжині, приміром, бачимо не лишень більшу диференціяцию, але й висший ступінь самоуправи; тутешня громадянська управа була більше незалежна від військової, козацької, ніж у Погарі або Новгороді-Сіверському. Самі привілеї, очевидно, не були ще всім. Привілеї Чернигова або Ніжина майже не відріжнялись від привілеїв Погара або Почепа, признавали й одним і другим майже однакову міру самоуправи; але вони мусїли вести боротьбу за свою автономію й у тій боротьбі вони вже не володїли однаковими силами; не диво, значить ся, що слабші не могли утримати своїх привілеїв у цїлій ненарушности й повноті.

Звертаючись до питання про ріжнородні функції урядових осіб магістратського уряду, замічаємо значне відступленнє від норм, постановленних „законними книгами". Досліди М. Ф. Владімірського — Буданова й В. Б. Антоновича ясно вказали нам на істнованнє значної ріжнородности в сім напрямі між ріжними містами України. Значінне бурмістрів, райців, лавників, навіть самого війта було не всюди однакове. Ту саму появу й навіть в острійшій може формі замічаємо теж в містах Лівобережьної України. Провідні книги магдебурського права містять в собі цїлі обширні трактати в питанню про походженнє й значінне висших членів магістратського уряду —

[1]) Харк. ист. архив. Дѣла Малорос. колл. № 1987.

війта, бурмістрів, райцїв, лавників, писаря й цїлого ряду низшої прислуги (приміром підвойского). Особливо треба се сказати що до Speculum Saxonum, в якім про райців говорить ся на 4 сторонах (більшого формату), про бурмістрів — на одній, про лавників — на девяти[1]). І Порядок і Саксон і Хелмиńське Право відріжняють адміністративні функції магістратських урядників від судових; перші належать до колеґії райців і бурмістрів, або так званої міської ради, другі — до війта й лавників, себто до лави. Відповідно до сього визначені й обовязки урядників. В одній з рукописних перерібок книги Порядка бачимо те саме[2]).

---

[1]) Speculum Saxonum albo prawo Saskie y maydeburskie pp 311—315 35—36, 178 - 187.

[2]) Porządek, pp. 12—14. 14. 16, 22—24: Prawo Chełmeńskie, W. 1646 pp 1—5. 5—6 і инь; воно творить частину сього-ж Speculum Saxonum Щербича й складаєть ся з 5 ти книг та містить ся на 79 сторонах друкованого тексту. Ось дли приміру два витяги із сеї рукописі: „Должность бургомистровъ и райцовъ, по крайней мѣрѣ, разъ въ тыждень или сколько надобность укажетъ, на ратушъ сходить ся о общенародной пользѣ совѣтовать преслѣдующее противное тому предупреждать, поконачатые споры разбирать и смотрѣть, чтобъ дороговизны въ съѣстномъ и напиткахъ въ городѣ не было, перекупней, которые бы противъ положеннаго общимъ совѣтомъ и общаго согласія спорили, штрафовать ... перепечаевъ, рѣзниковъ и шинкаровъ пересматривать, мѣры каждой и вѣсу всякаго съѣстнаго и напитковъ и всякой купли, чтобъ мѣры были подъ мѣскимъ знакомъ, кои тотъ, на которомъ мѣскій урядъ залежатиметъ, съ двумя райцами часто пересматривать повиненъ, а по крайности разъ въ мѣсецъ"; або далі: „райцы присягать должны на каждый годъ и всякаго разоренія въ мѣстахъ не допущать, сиротъ и вдовъ утѣсненныхъ въ справедливости защищать, игралищъ вредительныхъ и неучтивыхъ, картъ, костокъ и другіи обманныи игры запрещать и искоренять". (Бібліотека А. Т. Києтяковського. XIII). Коли ми порівняємо се з відповідними місцями книги Порядка, покажеть ся повна подібність змісту (пор. ст. 12—14). Сі уривки дають нам повне поняття про обовязки міської ради, в якої склад входили бурмістри й райці: війт, в отсій книзі Порядка, являєть ся в характері judex seu praetectus judicii; przeto — каже далі автор Порядка — y z niemiec wiele kroc gdy woytowie swoim imieniem listy piszą. nie kładą advocatus, ale judex juratus civitatis": говорючи про обовязки війта автор Порядка спиняєть ся лишень тілько на його судейській функції (ст. 16); те саме бачимо в війта присязі (ст. 17): лавники являють ся тут наче присяжні: „przysiężnicy albo ławnicy są persony, говорить ся тут, na sądzie siedzące, ktorzy wysłyszawszy a dobrze wyrozumiawszy sprawe obudwu stron

Одначе „Права, по которымъ судится малороссійскій народъ“ іґнорують сей роздїл властий та відступають на сїм пункті від своїх первісних жерел. До війта, по Збірнику, належить і адміністративна й судова власть; решта урядників засїдає теж і в судї і в міській раді. „Войтъ, яко есть начальникъ и судія гражданъ, — читаємо тут, — имѣетъ власть тѣмъ городомъ править, градскіе порядки всякіе устроевать, однакъ съ совѣтомъ другихъ урядниковъ и знатнѣйшихъ мѣщанъ въ пользу общенародную гражданскую имѣть же ко всякому добросклонность и не возбранный къ себѣ приходъ позвалять, а вѣдомства своего мѣщанъ, а найпаче вдовъ и сиротъ, отъ обидъ и озлобленій охранять со всякою ревностію, непослушныхъ же и преступныхъ управно по своему званію, какъ надлежитъ доброму и бодрому градоначальнику, да по сему живо всемъ примѣрятись надлежить и другимъ магистратовымъ членамъ и урядникамъ, яко бурмистрамъ, райцамъ и лавникамъ[1]).

Печаливість над міським ладом була обовязком всїх членів маґістрату. „Магистратовіе урядники, коликимъ числомъ ихъ въ которихъ городахъ за обычай бываетъ, должны, ежедневно сходясь въ ратушъ имѣть совѣтъ и старательство о всякомъ добромъ состояніи градскомъ; ссоры, распри и драки, которые

---

sentencya sędziemu przez swoie porządne wota nayduja..“ (ст. 22). В Саксонї обовязок бурмістра означуєть ся так: „Sądzić niesprawiedliwe miary abo kwarty, wagi, korce y wszystkie rzeczy do iedzenia y picia przedayne. Także ieśliby kto mały chleb piekł abo strawne rzeczy niezdrowe y niewarunkowne przedawał. Przekupstwa też on sądzić ma, o ktorych y co za wina ich masz niżey w słowie przekupień (Spekulum Saxonum, p. 35); в Маґдебурзї райцї присягали: „aby mieyskiej uczciwości, pożytkow, dochodow y praw z pilnością jako naliepiej mogą y umieją z radą y z pomocą starszych przestrzegali, a tego nie opuszczali dla miłości, przykrości, gniewu, darow, tak ie pan Bog wspomagay y swięci jego“ (p. 311); „rayce, говорить ся далї, też mogą sądzić wszelaki miary, kwarty, wagi y wszystkich śniegnych y pitych rzeczy fałszowanie; за нарушеніє сих устав накладаєть ся три гривни кари (p. 311). Про лавників говорить ся тут те саме, що й у Порядку (оба автори користують ся латинським виданнєм Speculum Saxonum, pp. 183—184). Перша книга „Хелминскаго права“ посвячена характеристицї дїяльности міської ради, а другі воллєнї лавників (себто суду див. pp. 1—5 і 5—22). Коли лишень у місті заведено маґдебурське право, зараз міщани вибирали панів і лавників (p. 1).

[1]) „Права“, ст. 760—761.

къ немалымъ народъ приводятъ озлобленіямъ, усмирять, корысти и прыбыли ратушныя розмножать: къ тому жъ прилежно надсматривать и предоберегать, чтобъ съѣстнія и питейныя всякія вещи въ народъ продавали съ пропорціальною цѣною, а продавщикамъ взлешнею цѣною себѣ въ прибылъ, а въ убытокъ общенародный всякихъ харчевыхъ вещей продавать не допущать, а кто съ тѣхъ продавщиковъ противно сему поступать будетъ, онаго за первое, второе и третье въ томъ преступленіе по разсмотрѣніи наказать, а если и за третьимъ разомъ не исправится, то его отъ того, чимъ бы онъ торговалъ, отставить и впредь ему тѣмъ торговать вовсе запретить“ [1]). Опісля йде ще цілий ряд инших параґрафів, розясніючих і визначуючих отсї адміністративно поліційні обовязки магістратських урядників. Вони обовязані були регулювати ціни за поживу [2]), доглядати над однаковостию й докладностию мір і ваг [3]) та записувати в осібну книгу ціни товарів, заборонювати ігри — купальні огні, гру в кости, бійки, вечерниці, арештувати волоцюг і жебраків, пяниць, вітрогонів, роспустників, старати ся про будову й доладне утриманне мостів, про чистоту [4]) в місті й накінці запобігати против пожарів. Обо-

---

[1]) „Права“, ст. 761.

[2]) На всї поживні припаси й дрібний товар (крамничні річи) повинни була бути визначена такса, від якої не мог и відступити ані продавці ані купуючі (ibidem, ст. 762 - 763).

[3]) Міри і ваги на Україні визначались крайною ріжнородностию й непостійностию: нова дісталась у спадщині від Польщі Тепер кодифікатори роблять пробу завести російску державну вагу (пуди, фунти та лути), для сипких тіл (чверткі, четверики і гарці), для плинних (ведра, гарці, квартн) та довжини (аршини й вершки) ibidem ст. 761—764.

[4]) При будові більших мостів на головних улицях, або при в'їздах повинні були брати участь всї повітові обивателї, „понеже въѣздъ и выѣздъ всѣмъ означеннымъ чинамъ, а не однимъ градскимъ мѣщанамъ нуженъ“. В тій ціли повинен був уряджений розділ (ст. 766); а про чистість у місті самостійне розпорядженне Збірника, не зачерпнене з Порядка, таке: „въ чиимъ бы дворѣ или противъ двора на улицѣ какая скотина или бестія здохла, либо была убита; или какой имѣлся сирадъ дворовъ, хозяева выволѣкать и навозы изъ дворовъ вынозить должны, а въ томъ самимъ имъ приказывать, и изъ улицъ и другихъ мѣстъ общихъ пріѣзжимъ на торги людемъ, которые порожняковъ выѣзжаютъ на гребли, гдѣ оныи суть, а гдѣ нѣтъ, то за городъ же на опредѣленное мѣсто вывозить должно“ (ст. 767).

вязки сі детально подані у Збірнику[1]) й зачерпнені головно з книги Порядка. В артикулах права маґдебурського стрічаємо осібний параґраф, під заголовком „Nauka czasu przygody ogniowey", або инакше „Nauka a sposob bronienia czasu przygody złej ogniowey" (Artykuły pp. 97—105). Отсей саме параґраф війшов у скороченню й у зміненім виглядї до Збірника.

Такі були постанови Збірника, що визначували господарсько-полїцийні обовязки міських урядників. Вони взяті майже цілком з підручних книг маґдебурського права та лишень деякі в них зміни викликані новим устроєм політичного й суспільного житя України від часу сполучення її з Росиєю.

Питаннє тепер, в якій мірі вони переводились у практиці та яка була господарсько-полїцийна дїяльність маґістрату в дїйстности. Архівні дані, без огляду на свою несуцільність дають нам мабуть право висказати думку, що дїяльність маґістратів менше більше відповідала сим домаганням, які ставляв їм Збірник. Вони справдї заходились коло збирання доходів до міської „скринки" (про що будемо говорити в окремім роздїлї), вели осібні книги, в яких визначувались цїни провіянту та фуражу (такі книги в значнім числї зберіглись в Харківськім історичнім архіві та містять в собі важний материял для історії цїн), брали безпосередно участь в будові й направі мостів та вели, вкінцї, завзяту, хоча й безуспішну боротьбу против страшного лиха сих часів — пожарів. Треба тільки тут замітити, що в поліцийних обовязках вони ділились з полковими канцеляриями, при чім сфера урядовання одних і других не була докладно визначена; наслідком сього являлись колізиї, про які будемо говорити на своїм місци.

Аби не набавити своєї студиї фактами, спинюсь я тільки над устроєм пожарної сторожі в трьох українських містах —

---

[1]) Двори міста були потовані й ділились на десятки та сотні, над яким провід мали десятники і сотники. Вони повинні були знати, які є в кождім дворі знаряддя для гашення пожару (топори, ведра, луби і т. инь.), з якими повинні були їх власники виїзжати до пожару, обовязком сих людий було теж доглядати чищення коминів по домах. На ратуші мусїли бути пожарні прилади (таки, драбини, щити пожарні) бочки з водою й сторожа, яка оповіщалаб про пожар алярмовим дзвоном і згуком барабана (ст. 768—771).

Чернігові, Полтаві й Переяславі. Пожарна сторожа в Чернігові оставалась під зарядом магістрату. Сей останній визначував з поміж себе одного райцю, до якого належало близше ведення сього діла. Він повинен був з обовязку бути при гашенню пожарів та доглядати, аби цехові товариші й міщани являлись до вогню з усіми конечними приладами. По інструкції, виданій для райці, в кождім дворі повинна бути достаточна скількість води в бочках, до дахів повинні бути приставлені драбини (переметні і підставні), а на довших жердках прикріплені мочали. Райця обовязаний був доглядати сього, аби в комінах сажу чистили на час і кождий власник дому являв ся до вогню з ведром або топором, відповідно до того, як се було визначене в оповіщеню прикріпленім в нього на воротах. В кравецькім, шевськім, різницьким та пекарськім цеху повинні були брати ось такі прилади: по 3 бочки з водою, по 4 пожарні ведра, по 2 щити, 2 гаки, по 2 драбині й по 2-ох вилий; в ковальськім і ткацькім — по 2 бочки з водою, по 2-ох вилий, по 2 шкіряні ведра, по 1 бочці, по 1 гакови, по 1 вилах, по 1 драбині; у кушнірськім і гончарськім — по 1 бочці, по 1 гакови, по 1 вилах, по 1 драбині. З тими приладами цехові товариші, на основі завчасу вже зладжених і ухвалених магістратом оповіщень, обовязані були являтись до вогню; не прибувші були карані грішми й арештом. Окрім сього при самім магістраті, на випадок пожару, був ще пожарний обоз, зложений з 4-ох бочок, 2-ох гаків, 2-ох вилий, 2-ох драбин, 4-ох пожарних і 10-ти деревляних ведер[1]).

Про устрій поліції в Полтаві дає нам інтересні вісти „Дѣло о Полтавскомъ магистратѣ“[2]). Перед заведеннем в Полтаві магістрату поліційні обовязки належали властиво до полковой канцелярії. Ратуш був простим виконавцем її постанов. Тому що пожари були тоді справжнім нещастем для людности, полковий уряд видавав часто строгі приписи що до запобігання й гашення пожарів. В „дѣлѣ о Полтавскомъ магистратѣ“ маємо цілий ряд таких приказів полковника А. Горленка. Для того головно й був заведений уряд городничого, який дістав осібну свою інструкцию. Городничий залежав від ратуша. Він повинен був обіздити двори й доглядати чистоти та доброго

[1]) Черниг. Губ. Вѣд. 1852 № 46.

[2]) Харк іст. арх. Полтавский відд.

утримування мостів у містї, пильнувати, аби в містї по вечірній зорі не було нїде вогню й аби всюди на випадок пожару була приготовлена вода, заборонювати торговцям салїтри копати доли й насиповати горби, здоровим бідикам просити милостинї, власникам худоби продавати шкіри зьвірят, які згинули від недуги, далї повинен доглядати над правильностию мір і ваг на ярмарках, над розпустними жінками, аби в разї вагітности не могли вбивати своїх дїтий, та забирати під сторожу безпашпортних і строго пильнувати арештантів. Друга інструкция була видана для наглядника над сторожами (значковому товаришеви Буцькому). Колиж у Полтаві на місце ратуша засновано маґістрат, тодї вже з власної інїциятиви він урядив пожарну сторожу ось таким робом: Пожарний обоз його складав ся з 10-ти зелїзних гаків, вилий, 20-ти суконних (войлочних) щитів, 21 бочки з водою надто ще, в руках семи цехів, (кравецького, шевського, різницького, ткацького, ковальського, бондарського й гончарського) було ще 39 бочок, в 40 дворах посполитих, підвластних маґістратови, 29 бочок, а 59 дворах маґістрацьких урядників і міщан 59 бочок, значить ся разом — 148 бочок, не рахуючи кадовб і куф з водою, триманих для власного ужитку. На випадок пожару всї громадяни являлись з приписаними їм приладами: один з топором, другий з лопатою і т. инь. в кождого з них була ще дома драбина. Над усїм тим мали догляд десятські і сотські цехмістри, ключники й ходаки, „кои всѣ о пожарномъ случаѣ всякъ надъ своими подчиненными по приказамъ магистратскимъ смотрѣніе имѣютъ, а во главѣ ихъ былъ поставленъ городничій, который съ 20-ю человѣками своихъ служителей, опредѣленныхъ магистратомъ, дѣлалъ дневной и ночной обходъ въ городѣ". Уряд городничого був заведений маґістратом в 1753 роцї, незалежно від уряду такогож урядника, який був під властю полкової канцеляриї[1]).

---

[1]) В наступаючім 1754 роцї мав полтавський маґістрат ось такі прилади до ужитку: 8 зелїзних гаків, 2 щити, вили, 26 ведер, 21 бочки з водою, 37 бочок при цехах на роспусках, 15 бочок при київських воротах, 29 бочок в чотирох десятках, 18 щитів, 4 упряжних коний; надто ще в кождім обивательськім домі було по одній драбинї. На чолї посполитих було наставлених 4 десятських і 3 сотських; на чолї міщан — городничий (Петро Глинянин) і 20

В Переяславі було далеко гірше. Поки магістрат був незалежний від полкової канцелярії, поти пожарна сторож була в його руках. Але по 1759 році пожарні прилади, які були при магістраті, відобрано до полкової канцелярії, де їх тримали до 1765 року; в всім році незвісно з якої причини вони були передані під заряд трехтимирівського сотника й перенесені за місто[1])

Таким чином і в Полтаві й у Чернигові печалівість про міський лад спочивала на магістраті. В порядках принятих в обох містах було богато дечого однакового; але в детайлах були й ріжниці; в Чернигові, приміром, пожарною сторожою заряджував райця, а в Полтаві — городничий, низший член магістрацького уряду[2]). Порядки, практиковані в Полтаві, взагалі дуже близько підходять до сих вимогів, які стрічаємо у збірнику українських прав; се можна пояснити ймовірно отсим, що в Полтаві що йно в сім часі завели магістратську самоуправу; міщанство заходилось тому тут сильно, аби освободитись від полковничого присуду й розвинути свої власні інституції. В Переяславі, навпаки, магістратська самоуправа в XVIII віці значно ослабіла в порівнанню з XVII віком; не дармо в під його заряду взяли пожарну сторожу.

Значить ся магістрати українських міст дійсно дбали про міський лад, згідно з домаганнями Збірника, не можемо одначе, на жаль, докладно означити ролю окремих їй членів в сім ділі. Війт без сумніву мав тут провідне значіннє (се видко приміром з діла о полтавськім магістраті); бливший догляд припоручував ся райці; чи одначе лавники були в яких небудь відносинах до поліції не знаємо, хоча й прихиляємось до думки,

---

слуг „кои обрѣщаются понедѣльно перемѣною“, 7 цехмистрів (по числу цехів), 7 ключників і 7 ходаків, „кои всѣ о пожарномъ случаю всякъ надъ своими подчиненными по приказамъ магистратскимъ смотрѣніе имѣютъ“.

[1]) Переяславський магістрат мав ось такі прилади: 4 залізні гаки, 8 вилий 3 суконні щити, 2 більші дерев'яні драбини, й 5 бочок з гарними возами (див. на мою замітку „Состояніе полиціи въ малороссійскихъ городахъ“ Кіевская Старина 1882 серпень ст. 379—382).

[2]) Про городничого мова й у Збірнику (див. „Права“, ст. 755). В Полтаві при магістраті був теж уряд городничого; він між иншим, як бачимо з одного діла, глядів за паспортами приїздних. Див. Харк. іст. архів. Діла малоросс. колл., № 1370.

що могли бути, тому що гострого роздїлу адміністративної й судової дїяльности і власти тодї не було; иншими словами, припускаємо, що було так, як постановив Збірник, бо автори його, відступаючи від провідних книг маґдебурського права, не могли нічим иньшим кермуватись, тільки живою дїйсностию, Надто ще (важнїйше від усього) в склад судиїв входили теж всї члени маґістрату.

Як раз тепер повертаємось до судової функциї маґістратів. Суд, по Саксону й Порядку, був в руках війта й лавників. Збірник законів відступає на сім пунктї від своїх жерел: він постановляє, аби в маґістратськім судї засїдали всї урядники — війт, бурмістри, райцї, лавники й, розумієть ся, писар; зрештою, суд міг відбуватись, хоч маґістратські урядники зібрались в неповнім числї, аби їх лишень було не менше 5, а на ратуші не менше трьох. Суд повинен був відбуватись в будинку маґістратськім (ратуші) щоденно, з виїмком недїль і сьвят (хоча в крайнїх припадках можна було визначити судове засїданнє й на сі дні). Судити в усяких цивільних і карних справах треба було на основі закона. В „кримінальних" справах був обовязок подавати постанови до потвердження висшої інстанциї; невдоволені могли там подавати свої апеляциї; скаржитись на війта можна було тільки перед висший суд, а на решту урядників перед маґістратський; війт міг подавати прошеня про свої кривди теж до маґістратського суду, не міг одначе сам проводити судови при осудї своєї справи, Сфера урядовання маґістратського суду розтягалась на міщан і посполитих, що жили у місті. Апелювати треба було до полкового суду, або полкової канцелярії; колиж маґістрат був вільний від їх юрисдикциї, тодї туди, куди було призначено[1]). Ось усї важнїйші постанови Збірника про маґістратські суди. Провірмо їх фактами живої дїйсности, сими даними, які дають нам судові постанови[2]).

В суді засїдали дїйсно представники всїх коллеґій — війт, райцї, бурмістри, лавники й писар, хоча повний комплет не був

[1]) „Права", ст. 756—758, 82—83.

[2]) Осуди Стародубського й Ніжинського маґістратського суду XVII віка надруковані А. М. Лазаревським; окрім сього мали ми в руках повидані протоколи Стародубського маґістрату і Полтавського ратуша з кінця XVII віка й початку XVIII віка.

обовязковий. В стародубськім магістратськім суді в XVII віці були присутні війт, бурмістри, райці, лавники, й деякі репрезентанти місцевого козацького уряду (полковник, полковий суддя, полковий сотник); магістратські урядники називають ся „рочне засѣлими радными“[1]). В нїжинськім магістратськім судї бачимо ляндвійта, старшого бурмістра, що заступав війта, лавників, райців; з ними сполучувались полковий осаул, сотник, міський отаман[2]). У склад остерського магістратського суду входили війт, бурмістр, старші й молодші райці, а надто сотник і міський атаман; врештою засїдали тут инколи й самі міщанські урядники[3]). Самих магістратських урядників запримічаємо й у чернигівськім міськім судї[4]). З наведених фактів видко, що присутність на судї козацьких урядників не була конечна: На нашу думку, особи, які звертались до сього суду, належали до ріжнородних суспільних груп, а між иньшими й до козаччини. Кажучи се, не заперечуємо ще вплину козацького уряду на магістратський суд; в менших другорядних містах (приміром в Острі) сей вплив був дуже сильний. В Стародубі, як се доказав Лазаревський, полковники страшно надуживали своєї власти. Та ледви, чи правдива гадка поважаного нашого досліднка, начеб то магістрат не користував ся ніякою самостійностию у сфері суду[5]).

До магістратського суду належали справи цивільні й карні аж до найтяжших злочинів; безпосередно підвласні були тому тільки міщани й посполиті; але в характері позовників на міщан та посполитих являлись теж особи иньших станів; вони то втягали в магістратські книги всякі акти — купна, продажі, або спадковмства і т. инь. В 1704 роцї, приміром, в стародубські магістратські книги вписав військовий товариш Пилип Хромченок контракт купна на свій маєток[6]).

---

[1]) Протоколи Стародубського магістрату кінця XVII й початку XVIII. віка (Харк. іст. архів. Діла малоросс. колл № 1921.

[2]) Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ, изд. А. М. Лазаревскимъ (1657—1674). Ч. 1887 р.

[3]) Обозр. Рум. оп. Малоросс ; вип. IV., 4—7, 23.

[4]) Ibidem. ст 48—55.

[5]) Описаніе старой Малороссіи. ст 118.

[6]) Харк. іст. архів. Діла Малоросс. колл № 1921.

В нїжинські книги записано 1657 р. відступний акт козака Юська Кузьки на свій маєток, проданий сьвященикови протопопови о. Максимови Филимоновичеви[1]). Перед стародубським маґістратом явив ся в 1692 роцї козак стародубської сотнї Васько Михайлович, з позвом, обвиняючи якогось Романа Терехова про крадїж скринки з грішми[2]); перед маґістратським судом фіґурували Жиди, вихрести й цигани. У сферу цивільних відносин входять численні акти про продажу коний, викликані певна річ частими випадками конокрадства; інтересні акти про розділ майна; в книги вписувались теж умови, під якими родичі віддавали своїх дітий на науку ремісникам; так, примірoм, Арина Федоровна Тишкова віддала свого сина на 10 лїт вивчити ся „шаповальского“ ремесла в Івана Савелевича Козкина; по протоцї сього речинця майстер повинен був випустити сього ученика й дати йому „свиту, чоботы — прышвы и шапку“. Маґістрат виступав в обороні майна малолїтних против безправної його розстрати. Стрічаємо поруки для довжників і так звані „заруки“, себто застави: на забезпеченнє довгу віритель діставав від свого довжника аж до сплати яке небуть нерухоме майно[3]). До карних діл, належали нарушення прав власности й насильства над особою. Гостро зазначують ся серед загальної маси справи про конокрадство; часті випадки бійки, николи взаїмних і т. инь. Апеллювати в половинї XVIII віка треба було просто до ґенерального військового суду, тому, що маґістрати в тих часах були вільні від полкових судів і канцелярий. Чи виконувалось правило Збірника, аби кожду постанову маґістратського суду в „криминальному дѣлу“ передавали до потвердження висшій інстанциї, незвісно; скорше мабуть, ні; принаймнї, давнїйш (у XVII в.) маґістратський суд — мабуть без проволоки виконував свої постанови, навіть у випадках засуду переступника на смерть, як се видко з протоколів стародубського маґістрату. В характері позовників виступали перед маґістратським судом в XVII. віцї бурмістри

[1]) Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистр. книгъ. ст. 3.

[2]) Харк. іст. архів. Біла Малоросс. колл. № 1921.

[3]) Ibidem.

й навіть сам війт[1]); таким чином, Збірник у даним випадку потверджував се, що було давно вже в практиці.

Важнійша одначе для нас річ розвязати се питання, по причині якого така сильна незгода в історичній літературі: чим кермувались магістратські суди в своїх присудах — чи провідними книгами магдебурського права, чи звичаєвим правом? А. Т. Кистяковський занотував цілий ряд відкликувань до Саксона Щербича й Порядку Гроіцкого судів полтавського ратуша, ніжинського магістрату й генерального військового суду в своїх присудах і постановах. Що сї відкликування не зроблені навмання, видко з того, що в них часто зазначені сторони твору[2]), та инколи наведений самий текст в руськім викладі[3]). До фактів, наведених А. Т. Кистяковським, долучимо ще деякі инші. В книзї полтавського міського ратуша, де поміщені постанови з 1694 року, стрічаємо відкликування й до Литовського Статута й до підручних книг магдебурського права[4]). В справі про убійство Мирона Баланденка Романом Чамаренком (1692 р.) судиї в декреті своїм наводять текст Литовського Статута й Саксона. „Яко въ Саксонѣ текстъ оповѣстъ, артикулъ 59-й, на листѣ 237-мъ о мужебойствѣ:

---

[1]) Див. „Протокулъ до записыванья справъ поточныхъ на рокъ 1690“. Ч. 1852 р.

[2]) На жаль, провірити їх трудно тому, що не маємо під руками всіх видань Саксона та Порядка, а у відкликуваннях нема вказаного видання; зрештою, найшли ми повну докладність в постанові справи пивовара (Кистяковський ст. 84); судиї відкликують ся до 227 листа IV-тої части Порядка і справді на сій сторонї говорить ся о „карности чужоложниковъ“ (див. „Porządek Краківського видання 1629 року, статя 4, ст. 227; докладно теж і в справі Сем. Потребенка (Кистяковський, ст. 85, обвиненого про чародійство, наводить ся правдиве відкликання до Хелминського права книги 5-тої, розділу 62-го: тут дійсно говорить ся про чарівників (див. Spec. Sax., вид. варшавське, 1646 р., Хелминське Право, ст. 711).

[3]) Пор. Кистяковський, ст. 86 і Porządek, право цесарское, ст. 56—57.

[4]) Сей книга є в бібліотеці покійного проф. А. Т. Кистяковського (XIII. від. № 38) й має заголовок ось такий: „Сія книга мѣская полтавская за вѣдомомъ и росказаньемъ его мил. п. Павла Семеновича полковника Гобека ихъ Царскаго прес. Вел. Запорожскаго Полтавскаго, снаряженная въ потомные часы для вписанья розныхъ справъ року 1691 года мѣсеца сентября] 11“; мабуть не мав він ще використати при виданню „Прав, по которымъ судитъ ся малороссійскій народъ“.

„если бы кто другого ранилъ албо забилъ, и такъ ранного албо забитого до суду поставилъ, хотячи его яко квалтовника поконати, а усталъ въ доводѣ тамъ же самъ маетъ бити поиманъ и застане виненъ въ томъ, що на оного ранного албо забитого наносилъ, а хочь бы онъ забитій былъ бенкартомъ кукпѣромъ, теди предся не маетъ быти поровненъ збойци албо злодѣеви, если на тотъ часъ не билъ збойцею албо злодѣемъ и чимъ тотъ збойца ближнему своему зашкодилъ, тѣмъ и самъ маетъ быти поконанъ", той же винѣ подлеглимъ зоставъ и Романъ Чамаренко"[1]). В справі про знасилуваннє дівчини Насті Лишихи Гаврилом Кондратенком теж находимо відкликаннє до Саксона: „схиливши ся до рады нашое товариское винайшлисмо декретъ въ Саксонѣ польскомъ въ правахъ магдебурскихъ о кгвалтованье невѣсты албо панни, гдѣ обширне опѣваетъ, ижъ таковій кгвалтовникъ за оказаньемъ слушного доводу и певнихъ знаковъ мѣетъ быти стятъ, а навязка кгвалтованимъ подлугъ стану ей съ имѣнія того, хто тое учинивъ платити маетъ"[2]). В постановах Ніжинського маґістратського суду стрічаємо відкликаннє й до Статуту й до Саксона инколи в неозначених висловах „(до права писаного въ Статутѣ о цыганахъ прихиляючи ся)", инколиж із зазначеннєм сторін. Так, в справі Вовди Панасовни відкликуєть ся він до 22-го артикулу 11-го розділу Литовського Статута, на 165-ту карту Саксона й на 132-гу карту Порядка, в справі Феньки Сидорихи на 3-тий артикул 15-то розділу Литовського Статута[3]).

Треба, врештою замітити, що в більшости випадків нема безпосередніх відкликувань до законів: їх, очевидно трудно було робити; не заперечуємо тут можливости й таких випадків, коли судиї взагалі не трудились дошукуваннєм собі конечних цитатів, або й ставляли хибні. Богато засудів визначаєть ся строгостию кари й винен був тут головно сам кодекс, що наповнений був середновічною жорстокостию. Литовський Статут, до якого, як ми бачили, часто повертались маґістратські суди не міг змягчити сих кар, тому, що його постанови що до лю-

---

[1]) Ibidem, ст. 15—17.

[2]) Ibidem, ст. 32—34.

[3]) Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ, изд. А. М. Лазаревскимъ, ст. 14, 25, 65—66.

дий „простого стану", якими були міщани й посполиті теж не визначувались мягкостию. І ось бачимо, що стародубський магістратський суд присуджує за знасилування на кару смерти (згідно з постановами магдебурського права), а за розпустність і крадіж на тілесну кару й прогнання з міста[1]); ніжинський магістрат за крадіж коней казав повісити трех циганів, а просту крадіж грошей з комори покарав тілесною карою (відрізанием уха (найлюбійшою карою магістратських судів) та вигнанием з міста[2]). В процесї вживались тортури — присмалювание розпеченем желїзом[3]).

Але формалїзм і строгість чужоземного права, що застигло у своїм змісті й не мягчилось відповідно до нових умовин життя, повинні в богато випадках вражати сумлїнне судий. Сї останнї вийшли безпосередно з народнього гурту й знали далеко лїпше народні юридичні звичаї, ніж закон. Будучи судиями сумління й переконання, вони, природна річ, готові були прихилитись на сторону звичаю в тім випадку, коли між ним і законом трафлялась незгода. Коливж вони й хотїли установити на строго формальнім ґрунтї, тодї мусїли рахувати ся з поглядами, позиваючих ся сторін, які взагалї являлись найлїпшими охоронцями звичаю й традицій. Надто ще й закон (в підручних книгах магдебурського права) признавав силу й законність звичаю. Таким чином, вказівки Збірника з 1743 про сю конечність, аби магістратські суди опирались у своїх постановах тільки на самий закон, повинно розуміти ся в сїм значінню, що вони не могли видавати своєвільних присудів. Збірник допускав звичай нарівні з законом, як правну норму[4]). Приноровленне звичаю бачимо як у карних, так і в цивільних процесах. Наведемо із судових постанов ті випадки, в яких він проявляв ся більше менше виразно. В справі про убійство козака Сидора козаком Гаврилом Тарасенком вдова покійного подала скаргу на вбійника до ніжинського магістратського суду, але просила тільки про забезпечение з його майна своїх сиріт та смертної кари не домагалась, „поневожъ. и небожчикъ

---

[1]) Харк. іст. архів. Діла Малоросс. колл., № 1921.
[2]) Отрывки изъ Нѣжинскихъ магистратскихъ книгъ ст. 14—16.
[3]) Харк. іст. архів. Діла Малоросс. колл., № 1921.
[4]) Див. А. Т. Кистяковський, ст. 100, 107—108

Сидоръ, сходячи съ сего свѣта, простилъ при людехъ, то есть, при Леску Красносельскомъ, при Яцку Довбнѣ, Тимошу Саненку, козакахъ тогожъ села; едно упоминалъ, абы по его душѣ двѣ належатіе духовніе церковніе одправы слушне поодправовалъ". Обвинений признав ся до вини, заявив, що він зробив се по пяному, в суперечці, „шаблею скрозь двери", та тільки дуже просив прощення й давав обіцянку платити дітям відповідно постанові суду. Всеж таки суд „прихиляючись до прав писанних" (себто Литовського Статута) присудив убійника на кару смерти й виплату з його майна головщизни в розмірі 150 золотих[1]. Тут бачимо інтересну колліզію у б и ч а ю з з а к о н о м. Для народу був злочин позвою приватного, а не суспільного права: покривджений уважав можливим п р о щ е н и є с в о м у у б і й н и к о в и, робить се при с ь в і д к а м, а б и н а д а т и своєму поступованню формальний характер, що так скажу, в приватне порозуміниє з противною стороною. Одначе суд не приймав сього до відома, або, властиво кажучи, не згодив ся на се порозуміниє, як безправне й стоячи на ґрунті права видав надто строгий, можна навіть сказати, не справедливий засуд (коли тільки се правда, що Тарасенко проколов свого кравця в загорілости й по пяному). Нам, зрештою, не відомо, чи засуд сей був виконаний. В иньшім випадку суд зменшив кару відповідно до прохання покривдженої. Се було в справі про знасилуваннє Насті Лишихи Гаврилом Кондратенком. Наводячи цитат зі Саксона, акт визначував кару смерти виновникови (ми його вже висше подали читачеви), суд постановив в дійсности тільки дуже легкий засуд: Гаврило повинен був „во всемъ перепросить" покривджену та її неньку (себто виправдати ся перед ними) й нагородити їх зі свого майна[2]; тому се сталось, що „акторская сторона его горломъ даровала".

---

[1]) Отрывки изъ Нѣжин. маг. книгъ, ст. 65—66.

[2]) Зараз за присудом поміщений теж „реєстръ, що далъ Гаврило Кондратенко навязки той зґвалтованной Насте дѣвчинѣ Семеновнѣ і 30 золотыхъ грошей, постели, лушниковъ и 2 подушки, 3 сорочки, 2 пары чоботъ, една червоние, друге черное, 2 шупана, одей коруновий, другій шпитуховий, 3 намитки, 2 повса, одинъ штуковий, а другій черчатій, запаску и китлыкъ"; нас не повинна дивувати ся обставина, що виновник відкупляють ся від кари: тодішне законодавство (Лит. Статут) за більшість злочинів визначувало грошеву кару.

себто (дослівно) покривджена від смертної кари освободила. Тут зменшення кари являєть ся простим безпосереднім результатом згоди між позиваючими ся сторонами. Ще більше інтересний випадок повної відміни кари за убійство на прохання вдови покривдженого. Козак Мартин Леонович побив тяжко пяного Ізаака Отрохова, від чого сей помер (зразу бив його кулаками, а потім „успектомъ“; вдова не хотїла правувати виновника, відріклась навіть від частини орного ґрунту, яку їй признавав суд і просила тільки, аби виновник: „поедналъ священника на проводъ за душу небощика и щобы долги небощика росплатилъ, що кому винно; бажанне се було сповнене. Тут нас поражає велике моральне почутте вдови покійника: вона печалива тільки про його душу та збереженне доброї памяти про нього, вона зрікаєть ся того, чим їй хотїв по справедливости забезпечити суд. В иньшій справі (смерть від тяжкого побитя) син потерпівшого відступав офіціяльно перед судом від скарги. Батько його вмираючий сказав: „Отъ его харковыхъ рукъ на смерть иду, но прошу дѣтей своихъ не выступать противъ него съ обвиненіемъ: пусть разсудить меня съ нимъ Господь Богъ“. Наслїдком сього й син перед урядом заявив: „зрекаю ся права и доходить вѣчне не хочу“. Але карні злочини всеж таки нарушали інтереси не тільки сих осіб, против яких вони були звернені, але й цїлого суспільства; сього в деяких принаймні випадках не міг не признавати й суд. Ось чому він не все годив ся потвердити приватні умови обвиненого й обвиняючого. Так було приміром в справі замужної міщанки Вовди Панасівни, знасилуваної парубками. Кара смерти була їм замінена на кару тїлесну, відрізання уха та прогнанне з міста, без огляду на се, що покривджена домагалась тільки „нагороженья шкодъ, гвалту и викладовъ“. Але судъ не згодив ся обмежити кару, тільки до грошевої гривни, „забѣгаючи злой розпусты“ й, певна річ, мав рацію в сім припадку тому, що злочин не був нїчим викликаний та визначив ся дуже жерстоким характером: їхали спокійно дві жінки, знечевя одну з них вдарили обухом по голові й потім знасилували[1])... Инколи суд навіть з власної ініціятиви зменшував кару. Так було, мабуть, в справі про крадїж Степаном Якубенком коня у свого господаря козака

[1]) Отрывки изъ Нѣж магистр. книгъ, ст. 23—26

Дамяна Филошенка; кару смерти йому замінили на таку саме кару, на яку засудили обвинених в ділі Вовди Панасівни[1]).

Формалїзм писаного права слабшав через участь в процесі, в активній ролі сьвідків самої людности. Тут бачимо теж ясний прояв звичаєвого права. Незвичайно характеристична з сього боку справа про вбійство Тимоха Пильна, погарського обивателя. Батько вбитого сам стежив за вбійником (шляковалъ забойцы" по словам акту) та в селї Азаровцї найшов коня свого сина у Васька Скакуна, який купив його від якогось там Яреми Азаровця, а сей „далъ отъ себе виводъ", що купив у Васька Михайлова; сей же останній не міг „дати слушнаго виводу предъ всею Азаровскою козаковъ и посполитихъ громадою"; йогож, як злодія, „по сельскому обычаю водили за шію" і привезли у тюрму в Стародуб; тут сьвідчили против нього Азарівцї „атаманъ и войтъ съ мужами", виявляючи свої допити обвиненого, тут вони й заявили „згодними голосами", що нїчого доброго про його сказати не можуть й просили, аби він не жив в однім селї з ними[2]). Безсумнївно маємо тут останки старинного старороського процесу, який перелив ся в Україні-Руси у форму так званих копних або купних судів. Хоча се слово тут не згадують ся, одначе цїлий спосіб слїдства, такі вислови як „мужи", „шляковалъ забойцы", сьвідчать про се, що маємо діло з „купой", яка виступила разом з обвинником в ролї слїдчих і сьвідків. Інтересна тут безпосередна вказівка на сільский обичай водити за шию злочинця. Наведений припадок вмішання „громад" в судовий процес зовсїм не одиноκий. Копні суди були значно розповсюднені й на Лївобічній Україні, як се доказує у своїй статї А. Я. Ефименко. До сих фактів, які наведені п-ю Ефименко, треба долучити ще один, що вистить ся в протокулї Стародубського магістрату 1683 року. У стародубського лавника Григория Буяна трафилась крадїж: викрали в нього в с. Дідові з горальні два казани. При оглядані горальні найшли ніж, який передали зібраній купі; тут син Паума, москаль, заявив, що ніж сей належить

[1]) Ibidem, чт 16—17

[2]) Харк. ист. архів Діла Малорос. колл., № 1921

до дідівського обивателя Василя Івановича; „я съ нимъ самъ въ лѣсу былъ, казав він, и хлѣбъ имъ рѣзалъ“; підозрілого Василя взяли з куна і повели на „урядъ магистратскій“. Обвинував сам покривдженій, який заявив, що Василь нераз давнїйше давав себе приловити на крадїжи. Другий раз збиралась „куна изъ мужей“, коли найшли мертве тїло (рудника Герасима). При істнованню звичаю, по якому підіймав процес сам покривдженій або його свояки, було природно, що провідна роля в дослїдї злочину належала до суспільства; слїдча частина була всеж таки орґанїзована дуже слабо; вона була ведена найчастїйше тільки по вказівках покривджених осіб. Правда, що для оглядання ран виходили лавники „мѣскіе присяглые слуги“ й „цвлюрики“; але дїяльну ролю грали теж осторонні люди, що не належали до суду. По причині способів, якими користувались для відкриття крадїжи, інтересна справа Яцка Кравця. В характері свідка покликали дячка Мартина, провідника Рождественської школи, в якій, мабуть вчив ся Яцко. Лавник і „мѣскій слуга“ ходили на се місце, де на снїгу було видко слїди злодїя, на слїдство добровільно явив ся свідок, що вказав на одну річ, яка сильно скомпромітувала обвиненого. Всі члени суспільства були заінтересовані відкриттем переступника, що непокараний міг принести шкоду ще богато иньшим.

В цивільних справах теж дуже замітне прямованнє суддїв рішати дїла по своему внутрішньому переконанню. Сим пояснює ся бажанне їх примирювання позиваючих ся, коли сього домагались, по їх думцї, інтереси обох сторін. Ось дуже інтересна в сїм напрямі справа. Волоський війт Петро заручив сина свого з дочкою Демяна Масловича. Сей останнїй відказав його сватам: „Богъ правѣ, у помочь, я тому радъ жебы пріятелемъ быти“; й сама донька його, „ку всимъ сватомъ подносила по чарци горилки“. Се відбувалось в четвер. Тимчасом, коли „молодикъ“ в назначений речінець (в суботу) прибув до будучого тестя, сей не пустив його навіть у двір. На суді він пояснював свій поступок намовами людий („люди розгудылы). Тут знов на суді за радою суддїв батьки вдарили рука в руку й порішили в суботу 16 лютого відбути вінчанне, а після Пасхи „весилье“; на випадок нарушення сеї умови винний повинен був заплатити 100 золотих кари. Справа ся вводить нас просто в народне житє й знайомить з його побутовими

окремішностями (весілле відбувалось який час по вінчанню). Судиї, при її огляді кермувались очевидно не писаним законом, лишень обичаєм; формально правда була по стороні Масловича: його годї було приневолити видати доньку замуж за Петрового сина; але судиї вглянули в положеннє позиваючих ся й порадили їм помиритись, що й вони вчинили. В однім припадку деяка Степаниха повинна була дістати на основі правосильного документу (заповіту) половину ґрунту, але помирилася за одну третю частину. Рішати справи мирною дорогою привикло само суспільство; часто спори, які пішли на суд, кінчились згодою, причім позиваючі ся визначували якусь „заруку", себто кару на випадок повторення спору. Взагалі бачимо з боку суда не сухий формалізм, лишень живий інтерес та бажаннє дійти до самої правди. Дуже характеристичні в сім напрямі дві справи про охорону майна малолїтних. Вдова Пелаґія Ігнатиха була правною опікункою своїх дїтий. Але її підпоїли Семен Школьчин та Онисько Хоченко й купили за безцїн два кусні землі, що належали до її сина й доньки. Уряд приймив під розвагу легкодушність Ігнатихи, що вже розтратила чимало майна, віддав дїтий в опіку й відсунув їх матїр від заряду майном. Такі самі охоронні способи постановив стародубський маґістрат на проханнє жінки міщанина Сави Левоновича. Сей останній розспив ся без міри й став виносити в шинки домашнє майно. Маґістрат „видя же тотъ Савка пустился запамятале въ опильство, варуетъ того нинейшимъ правомъ: же хто колвекъ з шинкаровъ и шинкарокъ мѣсныхъ давати метъ ему, Савцѣ, якій же колвекъ на вѣру напитокъ, таковій жадною мѣрою, на жаднихъ его добрахъ, жаднаго иска мѣти не можетъ, лечъ свое трати метъ". Таким чином у сферу урядовання маґістратських судів входили і справи що до опіки над малолїтнїми. Взагалї, думаємо, що компетенция їх була дуже широка й видані досїль їх постанови не визначують її в цілій повнотї. Зі свого боку даємо тут першу пробу[1]) характеристики маґістратських судів (в межах Ліво-

---

[1]) Спішимо оправдатись. Нам відома критична замітка про Протокул Стародубського маґістрату за 1690 рік, що вийшла з під пера звісного вірста професора Лешкова (Москвитянинъ, 1853 р. книга 1-ша, відд. V.). Але автор, на жаль, обмежив ся тут тільки вказівкою на се, що дають сі діла для

бічньої України) на основі їх постанов та, признаючи її неповність, заходимось коло збирання архівних даних, з яких скористаємо для осібного видання своєї книжки; на отсім наші статї треба глядїти як на вступний комунїкат[1]).

характеристики звичаїв місцевого суспільства й лишив „без огляду спеціяльне юридичне питання про се, як відбувались та рішались справи в стародубськім магістраті при кінци XVII віка".

[1]) Питанню про долю міської самоуправи й господарки будуть присьвячені осібні статї.

Показчик імен.

м. = місто; с. = село; р. = ріка.

А.

Август II. польський король 134, 183, 230, 334.
Август III., польський король 230.
Аугсбург м. 29.
Азарівка с. 439.
Азаровець Іван 439.
Аксентович Бр., судня в Камінці 222.
Александер, великий князь Литви 113, 132, 147, 150.
Алексій Михайлович, цар московский 173, 401, 404, 405, 407.
Альберт, краківський війт, 59.
Альбіон 89.
Америка 88.
Англія 88, 89, 94, 308.
Антонович В. Б., історик 413, 423.
Анчевский Мартин, львівський бурмістр, 173.
Апостол Данило, гетьман — 420.
Архипович, адміністратор кремінецького староства 266.
Ахена м. 91.

Б.

Баланденко Мирон 434.
Балин м. 141.
Балта м. 375.
Бантке, історик 16, 17, 66, 75, 77.
Бар м. 153, 245
Барвальд с. 4.
Барків м. 339.
Бартек, сандомирський горожанин, 6
Бартошевич, історик, 6, 65.
Белзька провінція 78.
Бердичів м. 375.
Біла Русь 83.
Біла Церква м. 114, 318, 362, 367.
Білгород м. 312.
Білозор м. 361.
Білоцерківське староство 317.
Білоцерківські міщани 324.
Бибихи с. 4.
Бильдзюкевич Томаш, виленський війт, 138.
Богданів Михайло, полковник чернігівський 420.
Богданович Т., вірм. війт в Камінці 221.

Богуславське староство 317.
Богуславські міщани 324.
Богут, шляхтич 226, 227, 232.
Будзанів м. 141.
Болеслав, князь польский 65, 66.
Болеслав Стидливий, князь польський 25, 69.
Болеслав Хоробрий, польський король 48, 111.
Бона, польська королева 252, 327, 332.
Борешів с. 65.
Боришковець с. 226.
Боровський, камінецький радця 185, 194.
Бороздина, генерал-судня 406.
Борзна м. 411.
Борщанка с. 322.
Босня 14, 50, 86, 87.
Бохня м. 35, 141, 142.
Брацлавль м. 325, 326, 348, 362.
Брацлавщина 348.
Бременський Адам 110.
Бреснич с. 4, 34.
Бреснич м. 33, 34.
Брест м. 129, 246, 326.
Брестів м. 166.
Брест Литовське м. 104, 176.
Броновиця с. 4.
Брусилів, маєток 338.
Бублин Григорій, чернигівський бурмістр 422.
Буг р. 316.
Будишів с. 4.
Булиза, полковник, овруц. війт 333.
Бурлет, губернатор Дубна 279.
Буськ м. 161.
Бутович Яцко, київ. земляннн 338.
Буцький 429.
Буян Григорій, стародубський лавник 439.

В.

Варшава м. 142, 161, 192, 208, 256, 372.
Варшавська конфедерація 133.
Варшавське князівство 88.
Василевський, камінец. радний 185.
Вацлав, чеський король 25, 48.
Великники м. 375.
Великі Луки м. 122.
Великий Новгород м. 125.
Велико-Польща 3. 130.
Величка м. 21, 141, 142, 161.
Велюнь м. 161.
Венгриново с. 4.
Вербовець м. 339.
Війтівщина, урочище 318.
Вільчек, камін. міщ. 185.
Вірмени 173, 178, 180, 181, 182, 190, 210, 215, 216, 217, 218, 220, 290.
Вітебське воєводство 81, 83.
Вітебський архиепископ 81.
Віхман, магдебурський епископ 92.
Виговський, гетьман 153.
Вигурівщина с. 321.
Видна м. 57.
Вижна м. 245, 266, 352, 357, 360.
Вижвівська громада 266.
Визинський, лавник в Камінцн 180.
Виковський, економ староства ковельського 263.
Вилковиск, Вилковиско с. 4.
Вильно, м. 79, 80, 104, 117, 131, 133, 134, 135, 137, 175, 347, 351.
Виленська земля 78.
Винница м 348, 367, 377.
Винницький суд 361.
Винцента св. монастир 67.
Вислицький статут 52, 73, 75, 76, 83.
Високе м. 151, 166.
Витебськ м. 104, 117, 118, 119, 169.
Витебська земля 117.

Витовд, лит. князь, 55, 78, 114, 117, 129.
Вихт Антоній 172.
Вишневецький Михайло, князь 133, 181
Вишневський Е. М., заступник кремінецького війта 250, 254.
Владімірський Буданов М. Ф. історик 423, 398, 399, 413.
Владислав, королевич 339.
Владислав, князь польський 43.
Владислав II Локеток, король польський 8, 25, 61.
Владислав III Ягайлович, король польський 130, 131.
Владислав IV, король польський 133, 172, 179, 181, 220, 286, 289, 388.
Влахи, спільна назва романських племен 19.
Волинь 83, 104, 320, 322, 347, 362.
Волинське воєводство 379.
Волковиск м 151, 175.
Володимир Волинський м. 6, 174, 312, 322, 326, 340, 344, 345, 347, 352.
Володимирський кагал 379.
Володимирський повіт 367.
Володимирські міщани 325.
Волощина 366, 369.
Вольбрам м. 141.
Воля с. 4.
Вормс м. 91.
Ворскло р. 316.
Вроцлав м. 104, 107, 111, 129, 366.
Вроцлавське князівство 107.
Вохова м. 22, 129, 161.

Г.

Гавловицький Бартош, писар міста Вильна 133.
Гайсина м. 343, 352.
Галичина 6, 49, 181.
Галицька земля 40.
Галицька Русь 108.
Ганнон колонський архиепископ 90.
Ганський, жовнір 239.
Ганонів Григорій 421.
Гартмуд, бохнійський капелян 33, 35.
Гельмольд, історик 110.
Генрих I, князь шлеський 32, 65, 67.
Генрих III, шлезький князь 97.
Генрих IV, вроцлавський князь 96.
Генрих V, рим. цісарь 91.
Генрих VII, рим. цісарь 95.
Генрих Валюа, польський король 181, 338.
Генрих, краківський війт 61.
Герасимів Мирон 421.
Герберт, шляхтич 339.
Герман, маркграф бранденбурський 37.
Гершт, кам. радця 194, 195.
Гіппе, історик 88, 89, 92.
Гладиш, віцепрокуратор сандецький 39.
Глібівка с. 321.
Глинськo, селище 317.
Глинянин Петро, городничий 429.
Глухівська генерал-канцелярия 408.
Гайвський Яп, бурмістр в Ковлі 269.
Горленко, полт. полковник 428.
Горлівці, селище 317.
Гороховський кагал 379.
Грабовець Ст., бурмістр 268.
Гриб Демян, райця чернігівський 422.
Грибовеський, кам. регент 223, 225.
Грозний Іван, царь моск. 404.
Гомельське староство 84.
Гора м. 4.
Горки с. 86.
Горохів м. 339, 343, 347.
Греция 20.
Гродин м. 176.
Гуртовий Павло, цехмистр 421.

Ґ.

Ґданьск (Данціґ) м. 21, 108.
Ґедимін, лит. князь 53.
Ґервінус 16.
Ґерлїц м. 37.
Ґерлицька земля 107.
Ґерманїя, див. Німеччина.
Ґертруда, аббатиса требницька 44.
Ґловер, підполковник 236, 237, 238.
Ґнезно м. 111, 129.
Ґрінберґ м. 4.
Ґродхів (Ґроткав) м. 96, 104.
Ґроїцький, судия полтавського ратуша 406, 411, 434.

Д.

Данилович Михайло 411.
Данськ, див. Ґданьск.
Двина р. 121, 123.
Демидово с. 321.
Денятин с. 322.
Дерпси край 72.
Десна р. 394.
Дїдослав м. 312.
Дигон Казимир, 133.
Димер м. 321.
Длуґош, історик 22.
Дніпро р. 235, 242, 316, 318, 320, 321, 366, 389.
Дністер р. 235, 242.
Долинський Павло, міщанин 357.
Довбня Ясько, козак 437.
Домавій, 65.
Домайцерка с. 44.
Домбровський Ал., кам. проконзуль 202.
Домонтів, селище 316.
Драгоснович 19.
Дрисецька волость 117.
Дубно м. 256, 275, 276, 279, 280, 282, 377.
Дубенський канал 379.
Дунай р. 92.
Дядів, лїс 322.

Е.

Европа 15, 16, 26, 27, 29, 40, 50, 51, 61, 68, 73, 89, 94, 156, 307, 308, 391.
Едвард Ш., англ. король, 94.
Ельбінґ (Ельбльонґ) м. 21, 108.
Енґельбрехт Вільгельм 133.
Енько Михайло, бурмістр чернигівський 422.
Есґлер, 65.

Ж.

Жданович Тома, лентвійт 266, 267.
Желїзняк Тома, райця чернигівський 422.
Жестин Евфим 421.
Жигмонт І, польс. король 116, 124, 160, 181, 230, 247, 289, 294, 338, 343, 345.
Жигмонт Август польс. король 7, 63, 64, 78, 114, 137, 142, 148, 149, 152, 179, 181, 252, 253, 289, 322, 327, 343.
Жигмонт ІІІ, король польський 10, 19, 179, 181, 230, 245, 247, 252, 268, 271, 274, 289, 313, 339, 370, 391, 402.
Жигмонт, литовський князь, 55, 117.
Жиди 174, 182, 190, 230, 238, 248, 250, 251, 252, 257, 282, 376, 377, 378, 379, 380, 399, 400.
Житомир м. 342, 345, 347.
Житомирська земля 321.
Жмудь 78.
Жмудське князївство 55.

З.

Заблоцький, олиц. райця 357.
Забор 65.
Занихост м. 4.
Загоровський, житом. староста 342
Загостє с. 65.
Закшевський Богдан, вилен. бурмістр 133
Залєвский, шляхтич 253.
Замойский, канцлєр 338.
Зан, ляндвійт 360
Заслав м 174.
Захарчик Федір 256, 258, 271.
Зборів м. 173.
Звенигородка м. 317, 326, 362,
Зволенський, кам. бурмістр 197, 198.
Згара р. 321.
Згарка р. 321.
Здань, лянтвійт 357.
Зеленський, радця 194, 195, 363.
Зенько, тороп. намістник 116.
Зиньків м. 317.
Злотники, с. 4.
Зноєнський Андрій 269.
Зубкова с. 4.
Зубри с. 52.
Зубрицький Денис, історик 6, 182, 186.

І.

Іванів Ярмола 421.
Іванович Ал., бурмістр в Ковлї 269.
Івниця м. 375.
Іжмановиця м. 141.
Ізяслав Ярославич, князь, 15.
Інгул р. 316.
Іновроцлав м. 129.
Іполомій м. 141.
Ірпень р. 320.
Ісаєвич Б., камін. судия 221, 223.
Італія 15, 52, 90, 94.

Й.

Йоан, солтис 34, 35.

К.

Казаревичі с. 321.
Казимир м. 142.
Казимир Великий, польс. король 52, 55, 70, 73, 113, 114, 115, 116, 117, 129, 136, 138, 178, 230, 315, 325.
Казимир II, польс. князь 25
Каліш м. 129, 132.
Калужинець Павло, райця чернигівський 422
Кальниболота м 362.
Камінець Подільський м. 134, 156, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 202, 205, 206, 213, 215, 216, 218, 219, 224, 226, 229, 230, 233, 234, 240, 241, 245, 268, 270, 289, 290, 293, 295, 296, 299, 325, 334, 337, 347, 369, 373, 374, 376, 377.
Камінські, родина 258.
Кандитів, селище 322.
Канїв м. 318, 326, 348, 367.
Канївські міщане 318, 324.
Канівський замок 318.
Канївський маґістрат 360.
Караїмовське поле 333.
Кароль Великий 30.
Кароль IV, імператор 101, 107.
Кошів с. 4.
Кельн м. 90.
Кенти с. 4.
Кира с. 65.
Київ м. 177, 318, 320, 321, 325, 326, 342, 345, 347, 366, 376, 377, 393, 397, 405, 406.
Київська Русь 15.
Київщина 320, 348.
Кияне 112.
Кистяковський А. Т., історик 405, 406, 408, 409, 413, 414, 415, 434.
Кистяковська Александра Іванівна 405

Клеванський канал 379.
Климунтів с. 4.
Кляри св. монастир 4.
Кобрин м. 174.
Ковель м. 153, 245, 250, 252, 268, 269, 270, 272, 294, 298, 302, 327, 340, 345, 347, 352, 357, 359, 360, 363, 376, 377.
Ковельське староство 250.
Ковельський канал 379.
Ковно м. 175, 327.
Козелець м. 417, 423.
Колонтай 136.
Кондратенко Гаврило 435, 437.
Кондратов Василій 408, 409.
Кондратів Никифор, підскарбій 421.
Конин м. 129.
Константинів м. 347.
Контеский, камін. староста 229, 230.
Конайгород м. 339.
Коріятовичі — Юрій, Олександер, князі 178, 230, 347.
Кормильче, маєтність 190, 191, 192.
Корсунь м. 316, 317, 326, 327, 348
Корсунські землі 317, 318.
Корсунські міщани 324.
Косово с 19.
Котора р. 321.
Кравець Яцко 440.
Краків м. 38. 42, 59, 61, 104, 108, 111, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 142, 148, 163, 351, 366, 372, 410, 419.
Краківська земля 141.
Краківське воєводство 4
Крамче с. 4.
Красносельський Лесько, козак 437.
Красовський Дмитро, купець 172.
Кремінець м. 153, 247, 248. 250, 251, 253, 254, 255, 257, 264, 268, 270, 271, 272, 274, 289, 294, 322, 331, 338, 345, 347, 352, 362, 369, 372, 376, 377.
Кремінецький канал 378
Кремінецька земля 322.
Кременчуг, м. 316.
Кремінчі с. 321.
Кристина, жінка кн. Владислава 17.
Кржижановиця, с. 69. 70.
Кривець р. 320.
Кржижановичі с. 4.
Криківщина с. 321.
Крилів м. 339, 348, 367.
Крим 233, 366.
Кромер, історик 60, 61, 62.
Кросно м. 161.
Крупливо с. 4.
Крутінь Іван, бурмістр чернігівський 422.
Кшижовиця с. 4.
Кшиштофович Ян, судня 211, 223.
Кузька Ясько, козак 433.
Кулишак, міщанин 358.
Кульм м. 104.
Кульпарків с. 172.
Куницький Петро 8.
Куновський Ян, війт з Чернигова 391.
Кунцевич Йосафат, полоц. еп. 174.
Куряневич Лука, священник 363.
Куяви 65, 104.

Л.

Лаврентій, вроцлавський епископ 32.
Лавринович Кондр., бурмістр в Ковлі 269
Лазаревський, історик 432.
Лапшиця м. 141.
Лебедин, селище 317.
Левонович Сава, міщанин 441.
Ленчиця м. 161.
Леонович Мартин 438.
Летичів м. 325.

Летичівський повіт 321.
Летичівський суд 361.
Лешков, професор 441.
Лешко Чорний, князь польський 42.
Лешко, князь краківський і сандомирський 34.
Лешко V, польс. князь 25.
Лещинський, ковель. староста 248, 249.
Либуша с. 4.
Лівобічна Україна 387, 388.
Ліда м. 175
Линник м. 141.
Линниця м. 141.
Лисів с. 4.
Лиска м. 141.
Лисянка м. 339, 348.
Литва 7, 19, 30, 47, 49, 53, 54, 56, 78, 117, 118, 127, 131, 133, 138, 153, 157, 168, 175, 176, 313, 329, 347, 387, 388, 396, 406, 412.
Литвини 169.
Лишиха Настя 435, 437.
Литовець 117.
Литовське князівство 55, 170.
Литовсько-руська держава 7, 53, 55, 56, 77, 78, 101, 109, 110, 112, 117, 120, 127, 131, 150, 152, 168.
Личинці, селище 317.
Лишки с. 4.
Лобачевич, кремін. бурмістр 258.
Лобичевич Григорій 258.
Лозецький Ян — 302.
Локучевський, камін. бурграф, 232.
Ломонате м. 361.
Лопата Федір, черніпівський війт 420.
Лубни м. 387.
Лужиці 59.
Луза р. 322.
Лукіянів Іван 421.
Лукіянів Петро 421.
Луцьк м. 6, 174, 322, 325, 326, 343, 352, 367, 369.
Луцька земля 322.
Луцький замок 332.
Луцький кагал 379.
Луцький повіт 367.
Луцкий Ян, війт 332.
Ляхівці м. 347.
Ляцькі ворота 226.
Любенський монастир 70.
Любеч м. 312. 388.
Люблин м. 131, 134, 161, 224, 366.
Люблинська унія 398.
Люблинське воєводство 4.
Любомирський, князь 275, 276, 280, 282.
Людвик Побожний 29.
Людвик, угорський король 10, 25, 26, 48, 52, 129, 130.
Лелевель, історик 49, 70.
Львів м. 6, 132, 133, 134, 135, 161, 163, 168, 170, 171, 172, 173, 182, 183, 185, 186, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 214, 224, 256, 292, 312, 337, 351, 366.

М.

Магдебург м. 91, 92, 99, 104, 163.
Мазове 3, 101, 130.
Макорович Сем. 269.
Малиновські 253.
Малиновський Йосиф, крем. війт 254, 255, 256, 257, 258, 259, 302.
Малиновський Лукаш 258.
Малиновський Ст. 255, 259.
Малогац с. 65.
Мало-Польща 3.
Маркевич 194.
Маркович Карно, черн. війт 42[illegible].
Мартин, 400.
Маслович Демян 440.
Махів, двір 96.
Мацоха м. 362.
Мацейовский, історик 16, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 110, 111, 117.

Мглин м. 388, 390, 417.
Медведівка м. 362.
Меджирич м. 129.
Межирів м. 343.
Мельконович Ст. 217.
Мельничча Федір 239.
Мехів м. 4.
Мехівський монастир 4, 25.
Мечислав II, поль. князь 17.
Мешів с. 4.
Меврко, жид 238.
Миколаєвич Гр., кам. маршалок Сорок Мужів, 225.
Миндовг, лит. князь 53, 54.
Минськ м. 166, 175.
Мисленниця м. 141.
Михайлів Васько 439.
Михайло, князь 230.
Михайлович Алексій, царь 173, 401, 404, 405, 407.
Михайлович Васько 433.
Михлєєво, селище 317.
Мищиців, кухмістр 322.
Мнсевський, шляхтич 333.
Могилів м. 166, 366, 369.
Мозир м. 175.
Мокрець с. 321.
Молдавія 235.
Момотелко Дмитро 411.
Морафа р. 338.
Москва 25, 47, 366, 393, 401
Московська держава 17, 55, 125, 387, 388.
Московська Русь 15, 47.
Мостища с. 321.
Мошни, селище 316.
Мстислав 117
Мукша р. 226, 227.
Мухів с. 4.
Мшальниця с. 4.

Н.

Наймаркт м. 33, 97, 99, 104.
Найська земля 51.
Наполеон I. 88
Нарушевич, історик 77, 131.
Несторів Влас 421.
Ніжин м. 388, 390, 392, 393, 394, 396, 401, 402, 417, 423.
Німеччина 7, 18, 26, 27, 29, 30, 32, 38, 43, 47, 51, 52, 61, 62, 72, 88, 90, 92, 94, 101, 127, 157, 286, 307, 308, 365.
Німчин Юрко 331.
Німці 6, 18, 19, 24, 30, 34, 38, 42, 59, 67, 73, 77, 90, 122, 130, 168, 178.
Німці або Gallici 71.
Никифорів Григорій 421.
Николай Павлович, цар 405.
Новгород м. 112, 113, 116, 119, 122.
Новгород Сіверський м. 312, 387, 388, 390, 405, 417, 423.
Новгородці 112.
Новий Константинів м. 369.
Новогрудок м. 175.
Новосілецькі 253.
Новосілецький Тудор 253.

О.

Ованисович Ник., кам. війт 221.
Овдіївський млин 394.
Овруч м. 343, 345, 352.
Овруцький повіт 321.
Одровонжі 40.
Оздів с. 85.
Олава м. 44.
Олександер, лит. князь, 117, 120, 124, 125, 151, 170, 181, 320, 322, 335, 366, 376.
Олика м. 347, 357, 359, 360.
Олицький кагал 379.
Ольгерд 387.
Олькуш м. 141, 142.
Онушкевич Гр., лендвійт 266.
Опольські князі 100, 103.
Опученко 180.
Орела р. 316.
Остер м. 388, 417, 423.
Остра р. 394.
Острів м. 174.
Острожець м. 367.

Острожський кагал 379.
Острожський, князь 172.
Острожський Константин Константинович, князь, 388, 389.
Оттмахав м. 98, 99.
Отрохів Ізаак 438.
Оханович, радця 194.

П.

Павлович Ян, бурмістр 256, 259.
Панасевич Гр., бурмістр в Ковлї 269.
Панасівна Вовда 435, 438, 439.
Панасиха Пелаґія 441.
Паплинський, шляхтич 226, 232.
Пекалицький 407.
Переяслав м. 387, 388, 389, 390, 392, 393, 395, 397, 399, 400, 401, 403, 417, 428, 430.
Переяславщина 388.
Переяславське староство 388.
Пестерів Унос 421.
Петрівці с. 321.
Петро Великий, царь 6, 55, 408.
Петрович Ерофієв 420.
Переорка с. 321.
Підлісці с. 322.
Підлясє 78.
Пижондович Авг. 229.
Пильно Тимох 439.
Пинськ м. 151, 175, 275, 344, 345.
Пйотрків м. 161.
Плоцьк м. 132.
Погар м. 388, 390, 417, 423, 430.
Погребненко Сем. 434.
Поділлє 40, 181, 182, 315, 320.
Подільська земля 237, 315, 347.
Подільське воєводство 230.
Познань м. 111, 129, 131, 132, 133, 134, 135.
Познаньська земля 141.
Полісє 83, 104.
Полонський кагал 379.
Полонський маєток 84, 85.
Полочане 112, 122.
Полоцьк м. 113, 114, 115, 116, 117, 121, 122, 124, 125, 126, 149, 152, 160, 166, 169, 174.
Полоцька земля 116.
Полоцьке воєводство 81, 83, 131.
Полтава м. 387, 390, 417, 428, 429, 430.
Полтавщина 388.
Поляки 6, 24, 34, 43, 51, 71, 77, 108, 117, 169, 173, 174, 178, 179, 182, 216, 217, 218, 405.
Польща 3, 6, 7, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 38, 40, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 69, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 87, 88, 89, 90, 95, 100, 101, 104, 105, 107, 109, 127, 129, 131, 133, 136, 138, 146, 156, 157, 165, 166, 181, 237, 288, 293, 307, 308, 329, 347, 365, 388, 396, 406, 407, 412.
Посуле 387.
Потоцкий, камін. староста 230.
Почеп м. 388, 390, 417, 418, 423.
Предслав, епископ вроцлавський 98.
Псеполе 67.
Псків м. 112, 116, 122.
Псла р. 316.
Пувол р. 318.
Пулторацький 259.
Пшегиня с. 4.
Пшечень м. 141.

Р.

Радегощ Ст. м. 388.
Радомський статут 147.
Радзівинович Якуб, вилен. бурмістр 133.
Радзіловский 193, 195.
Радивил, князь 84.

Радивил Никола, намістник 117, 118.
Радивонівське, селище 317.
Ратибор м. 103.
Рахович Альберт, лавник, 133.
Рен р. 92.
Ріпне, кам. комендант 235, 237.
Річицький Семен, чернігівський бурмістр 422.
Річ Посполита 398.
Рибно м. 141.
Рикса, жінка Мечислава II 16.
Рим м. 307.
Римляни 15, 92, 173.
Римська імперія 22, 90.
Ров, маєток 338.
Роговський Стефан, черн. писар 421.
Рожівка с. 321.
Ропа р. 4.
Ропшиця м. 141.
Росія 64, 76, 152, 321, 382, 405, 406.
Рохольський 194.
Рудольф 129.
Рюриковичі князі 6, 181.
Русини 6, 15, 110, 170, 171, 172, 173, 174, 178, 179, 181, 182, 290, 293.
Русь 7, 29, 30, 50, 53, 78, 82, 83, 112, 114, 117, 126, 138, 157, 168, 169, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 245, 289, 304, 306, 313, 366, 388, 398.
Руська земля 40.
Руське князівство 55.

С.

Савалевич Козкин Іван 433.
Савенко Тимош. козак, 437.
Сагайдачний, гетьман 402.
Сакси 135.
Саксонія 101
Сальниця м. 339.
Самара р. 316.
Санґушки — Йосиф, Януш, князі 251.
Санґушко, князь, староста кремінецький 251, 253, 257.
Санґушко-Кошерський, князь. 64, 332.
Сандивиан м. 141.
Сандомир м. 22, 38, 43, 111, 129, 131, 132.
Сандомирська земля 141.
Сандомирське воєводство 4.
Санковський Іван, райця чернігівський, 422.
Санч м. 129, 142.
Свидригайло, великий князь руський, 19, 117, 253, 321, 322, 331.
Семенович Павло, полт. полковник 434.
Семенович, ландвійт 265, 359.
Серби 51, 110.
Сіверщина 366, 387, 388.
Сіверська земля 387.
Сидір, козак 436.
Сидориха Фенька 435.
Синиця р. 317.
Сирець р. 321.
Скавина м. 4, 141.
Скакун Васько 439.
Скаржів м. 4.
Сквирина м. 129, 161.
Скоропадський, гетьман 408.
Слабинський бір 394.
Славетиці м. 100.
Словяни 15, 38, 59, 77, 111, 307.
Служів м. 141.
Смердховця с. 4.
Смід Ад. 90.
Сміделъ Йона, позн. війт 133.
Смоленськ м. 116, 117, 118, 119, 120.
Смоленці 117.
Смолняне 112.
Смотрич м. 325, 326
Смотрич р. 242.
Смотричів м. 347.

Собєский Ян 133.
Соесте м. 91.
Соколь м. 361.
Сперанский 405.
Срем м. 161.
Ставишин м. 129.
Станіотський монастир 4.
Станґелав Август, король 134, 247.
Станиславів м. 224.
Станиславський Данило, райця чернигівський — 422.
Старий Іван 226.
Старий Радегощ м. 388.
Стародуб м. 387, 388, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 398, 401, 406, 412, 417, 422, 432, 439.
Стародубщина 388.
Стародубське староство 388.
Стефан Баторій, король 151, 152, 181, 204, 289, 317, 318, 319, 338, 339, 344, 347, 388, 389.
Стобниця с. 4.
Стшешковский Ізид., війт магдебурґії дубенської 276.
Сула р. 316, 318.
Сулеївський монастир 4.
Схрем м. 129.
Сянік м. 6.
Сьвятович Ад., камінецький консуль, 184.

Т.

Таборів м. 362.
Тавань р. 318.
Тамерлян 181.
Тарасенко Гавриило 436.
Тарнів м. 4.
Тархів с. 4.
Татари 82, 173, 241, 338, 389.
Теличенко І. В., історик 407, 414.
Теодорович, ков. бурмістр 272, 359.
Теодоровна Тишкова Арина 433.
Терехів Роман 433.
Тикич Угорський р. 317.
Типецький монастир 4.
Тискош 411.
Титович Йосиф, війт чернигівський 420, 421.
Тихомель м. 347.
Торн (Торунь) м 21, 108, 365.
Торопець м. 113, 116.
Торопецька волость 113.
Торопчане 113.
Торунська конституция 138.
Торчин м. 347.
Требиґц м. 104.
Тржесніовский, сьвященник 363.
Трипольский, овруцький хорунжий 333.
Троки м. 104, 117, 175.
Тумановичъ Бр., камін. судня 222.
Турки 87, 183, 184, 200, 201, 215, 217.
Туровча с. 321.
Турция 233, 366.
Тясмин р. 316.

У.

Угорщина 366.
Угнів м. 417.
Угри 6.
Угринівчі с. 85, 86.
Угринівцька волость 84, 85.
Удай р. 318.
Україна 78, 83, 173, 177, 178, 179, 182, 311, 312, 315, 316, 320, 324, 325, 329, 330, 344, 345, 347, 348, 354, 355, 365, 372, 388, 289, 390, 397, 398, 399, 401, 402, 403, 405, 406, 412, 413, 415, 417, 423, 427, 439, 442.
Уланів м. 339.
Уязд м. 100.

Ф.

Фалапчин с. 4.
Фельштин м. 339.
Филимонович Максим, протопіп 433.

Филиповичъ, членъ ради міста Каміньця 180.
Филоненко Демян 439.
Франки 77.
Франція 52, 308.
Фрауштадтъ м. 129.

Х.

Хведорів Остап 421.
Хвостикъ, членъ ради в Каміньцю, 180, 202, 227.
Хмель 226.
Хмельниківъ м. 347.
Хмельницький Богданъ, гетьманъ Украіни, 241, 388, 401, 404.
Хмільникъ м. 377.
Холмъ м. 312, 321.
Хоченко Описко, 441.
Хробро с. 65.
Хромченокъ Пилипъ 432.
Хшановска 229.

Ц.

Царгородъ м. 312.
Ціхановичъ, смоленський підсудокъ 394.
Цигани 182.

Ч.

Чамаренко Романъ 434, 435.
Чарторийський, князь, староста кремінецький 251.
Чацкий, історикъ 132.
Ченява с. 4.
Червень м. 312.
Червона-Русь 83, 130, 181, 182, 347.
Червоногородъ м. 347.
Черкаси м. 316, 361, 367.
Черкаська земля 318.
Черкаський магістратъ 361.
Чернигів м. 387, 388, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 401, 406, 412, 417, 423, 428, 430.
Чернигівщина 388.
Чернигівське воєводство 388.
Чернигівське князівство 402.
Чернигівський повіт 388.
Черноковичъ 194.
Чехи 59.
Чеховичъ Андрій 173.
Чечельникъ м. 369.
Чибровиця м. 141.
Чигиринська земля 316.
Чигирин м. 316, 326, 339, 348, 362.
Чигиринські міщани 324.
Чоппе, історикъ 66, 68.
Чорнобил м. 375.
Чуднів м. 375.

Ш.

Шавонъ, маєтокъ 97.
Шагинъ 193, 164.
Шагинівка, земля 194.
Шаргородъ м. 338, 369.
Шарий Никифоръ, чернигівський бурмістръ 422.
Шафонскій 417, 418.
Швайдниць м. 104.
Шванів 411.
Шілінґ, комендантъ Каміньця под. 235, 236, 238, 240 241.
Шильта 65.
Шимановський, капітанъ 239.
Широкий Сидоръ 421.
Школьникъ Семенъ 441.
Шлезьк 3, 30, 37, 37, 44, 46, 51, 59, 71, 77, 95, 96, 101, 103, 104, 107, 109, 157.
Шмайловичъ Аврамъ, жидъ 64.
Шпайер м. 91.
Шрода м. 161.

Щ.

Щербичъ Павло судія полтавського ратуша 406, 434.

Ю.

Юзинський Ст. 302.
Юрій, князь руський 6.
Юркевич Михайло, крем. бурмістр 255, 258, 271.
Юрко з Буська 253.

Я.

Яблоновський, князь, ковель. староста 263, 268.
Яблоновський, міщанин 360.
Ягайло, король 53, 54, 55, 129, 130, 161.
Ягайлони 48, 49.
Ядвига, королева 130.
Якубенко Степан 438.
Ян Альбрехт, король 146, 148, 181, 286.
Ян Казимір, король 133, 173, 179, 181, 217, 247, 252, 297, 295, 388.
Ян III., король 333.
Ян, король чеський 37, 107.
Янович Георг 133.
Янушова с. 4.
Ярославич Ізяслав, князь 15.
Ярославський Ф., князь 275.
Ярошевич, губернатор кременецький, 260.
Ярушевич 50, 53, 54, 56.
Ясногородка с. 321.
Яцкович Іван Борзобогатий, міщанин 333.

Є.

Єдлова м. 4.
Єдлова-Гора м. 4.
Єфименко, історик, 439.

ПОПРАВКИ.

Стор.	рядок			має бути
181	13—14	з гори		у всіх справах
196	2	„		улиї
„	6	„		протестація
„	17	„		декретам
„	25	„		магістрат
202	1	„		війтівськім
„	4	з долу	(н.)	несправедливий арешт
„	8	„		Домбровського
203	14	з гори		війтівськім
208	8	„		ради
„	9	„		ради
210	3	з долу		регента
211	13	„		boni
216	13	„		на такі
217	1	з гори		піднесе
222	11	з долу		чи поправив
225	3	„	(н.)	докладно
230	15	з гори		Подільського
232	11	„		арештантів
„	4	з долу		на екзекуцию
„	8	„		арештанта
235	7	з гори		через
236	20	„		гарнізонних
237	20	„		осередкувалась вона
239	18	„		найшов
242	1	„		торговлі

Стор.	рядок		має бути
244	5	з гори	ґарнізоном
„	20	„	польсько-руської
245	15	„	широкої власти
„	21	„	гнобить
„	3	з долу	з д. 28-ого
247	4	з гори	наперекір
261	2	„	лентвійт
„	10	з долу	візиї
262	19	„	підкатик
267	16	„	робити
273	10	з гори	шляхотського
279	3	„	або
284	6	„	що тижня
285	1	з долу	оссоціяції
292	20	з гори	появляєть ся
293	12	„	значіння
297	12	з долу	найлїпшім
„	16	„	повинні
299	9	„	скрипки
312	17	„	здебільшого
313	20	з гори	приставляти
314	11—12	з гори	княжий
315	5	з гори	ми
317	12—14 полишили ся перекладені слова: „були обовязані до воєнної служби під проводом корсуньского старости проти всякого коронного непріятеля“		
317	6	з долу	належить
320	5	„	давних
„	6	„	сїножатями
327	7	„	обовязку
330	9	з гори	значінню
332	10	„	з відбуванєм
„	6	з долу	що належали
336	19	„	часто теж
338	6	„	збудували
343	7	з гори	Таким чином відносини
„	8	„	мусїли

Стор.	рядок	має бути
343	6 з долу	наданім
344	3 з гори	в місті
„	11 „	ижъ
345—6	1 з долу і з гори	полишились неперекладені слова: „весїльну куницю“
348	11 з гори	мало
„	11 з долу	на задній
349	2 з гори	понятями
„	5 з долу	иньшими
„	7 „	скремім
350	19 з гори	повинні
351	5 „	самовільно
352	16 „	було... значнїйше
„	22 „	якими
„	28 „	останній
„	30 „	над міською
363	3 „	переступників
368	21 „	правительства
375	3—4 „	місточок
380	13 „	повинностий
„	1 з долу	немину чого
381	3 з гори	1789
392	20 „	сумніву
397	15 з долу	пороху
398	20—21 з гори	других
403	3 з долу (н.)	повна
408	8 з гори	відкликування
414	23 „	материнское
415	17 „	Автори
416	13—14 з гори	розкинулась
420	2 з долу	обранню
425	4 „ (н.)	Хелминського
429	4 з гори	бідаками
436	7 „	карою, відрізанням
438	7 „	„успектомъ“);
„	11 „	винно“

ЗМІСТ.

СТОРОНА.

А. *М. Владімірскій-Буданов* Нїмецьке право в Польщі й Литві. . . . . .

V. Суспільний устрій міст Руси-Украïни . . 177—308

1. Управа міст з повним маґдебурським правом 177—245

а) Юрисдикция польсько-руска . . 182—215

Маґістрат . . . . . 184—197

Проконсулї . . . . . 197—198

Сенїор . . . . . 198—199

Війт . . . . . 199—200

Скабінат . . . . . 200—204

Субделеґат війтівський (віцевійт) . 204

Ізба ґмінна (Сорок мужів) . . 204—205

Реґент і віцереґент . . . 205—212

Канцелярийні і поліцийні уряди . 212—215

α) Люнар . . . . . 212—213

β) Інстиґатор . . . . 213—214

γ) Писарь ради . . . . 214—215

б) Вірменська юрисдикция . . . 215—225

в) Відносини міста до посторонніх юрисдикций . . . . . 225—245

α) до замкового уряду . . . 226—233

β) до ґарнізона . . . . 233—245

2. Управа міст неповного маґдебурського права 245—274

а) Староста . . . . . 248—253

б) Дїдичний війт . . . . . 253—260

в) Лентвійт . . . . . 261—267

г) Маґістрат . . . . . 267—274

3. Управа в панських містах . . . 274–285
а) Війт 379–281
б) Лентвійт 281
в) Уряд 281–285
4. Цехова управа 285–304
а) Цехове братство 295–298
б) Цехмістри 298–300
в) Товариство і господа . . . 300–304
Загальний огляд 304–308
Б. *В. Антонович* Українські міста . . . 311—383
В. *Д. Багалій* Маґдебурське право на Лівобічній Україні . . . . . 387—442
I. Розділ перший: Маґдебурське право на Лівобічній Україні під польським володінням . . . . . 387—402
II. Розділ другий: Орґанізація міської самоуправи від половини XVIII віка 402—442
Показчик імен для тт. XXIII і XXIV . . . 443—455
Поправки для XXIV т. . . . . 457—459

	Корон
Збірник історично-фільософічної секції т. I: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, 7·50, в оправі	8·50
„ т. II: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. II. — 2·00, на ліпшім папері 5·00, в оправі	6·40
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5·00, в оправі	6·40
т. V: Матеріяли до історії духового життя Галицької Руси XVIII - XIX в.	4·00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський т. IV. 4·50, на ліпшім папері	5·50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3·—	
т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2·00
„Зоря" письмо літературно-наукове р. II, V по	6·00
„ „ „ „ р. VI, IX по	10·00
„ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12·00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	2·40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности, Федеративні засновини, Нарис народ. історії	4·00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Книжий період України-Руси	6·80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	3·00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого князівства литовського	3·20
т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	2·20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2·00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12·80
XIII. „ Гетьманованє Виговського і Ю. Хмельницького	3·20
XIV—XVI. „ Руїна	8·40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережі	6·60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3·60
XX. Шульгин — Начерк Коліївщини	3·00
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Україні-Руси в XV XVIII ст.	5·00
XXIII. Розвідки про міста і міщанство, ч. I.	2·00
Інтрем Дж. Історія політ. економії	4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Калитовський Ом. Др. — Матеріяли до літератури апокрифічної	0·70
Кельпер Л. Др. — Історія педагогії	1·20
Карєєв М. Фільософія історії	0·25
Колесса Ол. Др. — Юрій Косовал-Федькович	0·60
Конїський О. Листи про Ірландію	0·45
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Кримський А. Мусульманство і його будучність	1·20
Левицький Нечуй І. — Світогляд українського народу	0·60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7·00
„ Руська Правда	1·00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1903 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12·00
Лассаль Ф. Про суть конституції	0·30
Масарик Т. Ідеали гуманности	0·36
Матеріяли до українсько-руської етнольогії т. I і III.	11·00
„ т. II, IV—V і VII (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	20·00
Миколайчик Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Міцкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0·46
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6·00, т. III. 8·00, т. IV	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Оссяновіч В. Раса Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00

	Корон
Павлик М. — Про читальні	1·00
„ М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон, автобіогр. і спис творів	4·00
„ Якуб Іваторич	1·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0·20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0·70
„ Скандинавщина в давній Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2·80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2·00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по	4·00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненем	3·00
Пулюй І., Непропаща сила	0·20
„ Нові і перемінні звізди	0·16
Раковський І., Вік нашої землі	0·10
„ Вулькани	0·30
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0·80
Сеньобо Ш., Австрия в XIX ст.	0··0
„ Міжнародні революц. партії	0·40
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльности	1·00
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лірники, студия	0·40
„ Пересторога, історично-літературна студия	2·00
Тен Г., Філософія штуки	1·00
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Коначина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0·30
„ Розвій астрон. поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар росийсько-український т. I—IV	12·00
Ферріер Е. Дарвінізм	1·30
Фламаріон К. Про небо	2·00
Франко Ів. Нарис історії фільозофії	0·60
„ Наші коляди	0·40
„ Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесене 1848 р.	0·60
„ Хмельниччина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·60
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне евангелие Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революційної легенди	0·40
Целевич Ю. Др. — Істория Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1·00
Шурат Чернеча республика на Афоні	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студия	0·20